

ગુજરાત સાહિત્યભાણા મણિકેસરી લોન્ડોન ૧૬/૧૧/૨૬

પ્રા. ક્ર. નં. ૧૬/૧૧/૨૬

ભાઈ પરમાનંદની આત્મકથા.

વાને

કાળાપાણીના કારાવાસની
કહાણી.

અનુવાદક

નિરંજનલાલ ભાલુચ ઠક્કર
અમદાવાદ.

પ્રકાશક

નારંજનલાલ મોતીલાલ શાહ.
ભુવનેશ્વર એન્ડ પાર્ટીનર્સ
ગીચીરોડ—અમદાવાદ.

મુદ્રણ ૧૯૨૬ આગ્રા ૧ વી. પ્રેસ નં. ૧૦૦

પૃથક રૂપીઆ ૨.

અર્પણ પત્રિકા.

॥ પૂજ્ય મુન્શી અમૃતલાલ હરીભાઈ મળવૈર.

, ॥

અમદાવાદ

આપના દગ્ગમગમા આ લઘુ ગ્રન્થ મંગ્રેમ સંમર્પણ
કરું છું, તે સ્વીકારી ઉપકૃત કરશે આ ગ્રન્થમા

આપના મળધે કંઈ પણ લખવાની

આપની અનિચ્છા, તે મહાગથી,

અગ્રાણી નથી. પરંતુ ખામ

મારા સંતોષને અર્થે તે

સ્વીકારી લેશેજી.

, ॥

લી આપનો

ગિરધરલાલ ભાણુજી ઠક્કર.

બે બોલ.

કાગવામની કહાણીઓ ઘણી બધા પડી ચુકી છે. શ્રીયુત અરવિન્દ ધોષની કાગવામની કહાણી, મહાત્મા ગાંધીજીનો આફ્રિકાની જોવાનો અનુભવ, સી. ગંગગોપાલાચારીઅગ્ની જેલ ડાયરી વગેરે પુસ્તકો હમણા હમણામાજ પ્રગટ થયેલાં છે. એ મર્વમાંથી હિન્દુસ્થાન અગર તેા આફ્રિકાની જોલોનો ખ્યાલ આપણને મળી શકે છે. જેલમા કેવાં કષ્ટ વંદવાં પડે છે, વૈરભાવથી વર્તતા અકસરે કેવું અમાનુષિ વર્તન કેટલીકવાર મળવે છે, જેલ ચાવીયો એ મર્વે દુઃખ કેવી મહિમણૂતા અને શાન્તિથી વેડી ગટે છે અને આત્મશક્તિને કેવી રીતે ખીલવી શકે છે વગેરે ખામતોનો મજાખ ખ્યાલ આપણને આ પુસ્તકોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ સુધનેલ જન મમુદાયની વચ્ચે રહેલી જોલોના આ અનુભવ છે એટલે અન્નમાન માને કાળા પાણીની શિક્ષાઓ ભાગવનાગ ઉપર શા શા અત્યાચારો થાય છે, આપણુ અક મરો કેવું વર્તન ચલાવે છે, કાળાપાણીનાં નર્કસમાન હવા પાણીની અમર તે શિક્ષા પામનાગ ઉપર કેવી થાય છે તેનો ખ્યાલ આજ મુખી આપણને બીવકુચ મળેલો નથી કાળા પાણીના ત્રાસદાયક જીવનનો અસ્પષ્ટ ખ્યાલજ સૌના મનમાં આવેલો છે. અચારનવાર વર્તમાન પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થતા પત્રો ઉપરથી અમરતો તે ત્રાસની સામે શ્રીયુત એન્ડ્ર્યુઝ જેવા ઉદાગ

ચર્ચિત અગ્રેભેદેએ ઉઠાવેલી કુમેશથી તે વિષે માત્ર નહીં
ખ્યાન જ આજ્ઞાની આપણને મળેલો છે

તેથી ભાઈ પરમાનન્દની કાળાપાલીના કાળનામની
દાણી આ ખ્યાન પૂરે પાડશે એની માન્યતા છે આ
દાણી મળી દિન્દીમા પ્રગિહ થએલ છે. તેનો આ અનુનાદ
અનુનાદમાં જેમ જાતે તેમ મરણ અને પ્રગિહ ભાષા
સાધનાનો પ્રયત્ન કરવામાં આયો છે. પરંતુ તેમાં ભાષા
નથી અનનાના પ્રસાદ દોષ જી ગયા છે તેમજ પ્રકાશ
પણ ગરેલા છે પરંતુ તે સર્વ દોષ પુનરાવર્તિમાં ફર
ધમે તેની આશા રહે છે

દેશની અભિનાયાઓને કામી રેલા માટે મગધ તરફથી
અત્યારે ઘણી ઘેલી અને ઉગ્ર મનનીતિ ચાલી રહી છે
અને તેમાં વાળા નિરોધ, અવેશપ્રેમી ઉગ્ર અગ્નિ દેશ
અધુએને અમખ્ય કપો વડના પડે છે પોલીસના અથા
ચારો, જોવાના અકમરોના અત્યાચારો, રંગે અમાનુષિ
રતનના અમખ્ય હેનાય ફગેલ આપણા વાચનામાં આવે
કે, શાન્ત ચળવળમાં એ મન દુષ્કર્મ રીતે સદન કરવું
અદેશની અવલતા માટે, મન્ય માટે, અને મિદાન્તને માટે
દેશની કુરખાનો પ્રેરી રીતે કરી વિગેરે આનંદક જ્ઞાન આ
પુસ્તકમાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકે એવ માનવું છે

અમદાવાદ }
ના. ૨૪-૮-૧૯૨૨ } ચંબકલાલ શિવરાઈર

તીન્ બીતન	૯—૫—
ગાંધીય ગીતાજીવી	૯—૮—૯
રાજપૂતી ચાને મેઝરૂદ્દુનુ ગણનામુ	૯—૭—૯
હીરુનુ ગાત્ય તન	૯—૬—૯

આ શિનાય માગે પામેથી રાષ્ટ્રીય તથા વાપરેગીમા
નાખના લાયક ગોવન તથા ધર્મ મળેથી તથા રા ભખોના
નનન્ડ રીગન વાલી જાતના પુતકો મનગે

ભાંમિકા.

વન પર્વત ભૂમિ ભાંદી, મનમાંના પક્ષિ ચરે,
કત દુઃખ પંજરે માંહિ, વાકી વહ ક્યા ગત લખે.

ક્યા વાર્તામાં, ઇતિહાસ લેખક યાત્રિયો માત્રા પવિ-
ત્રોમાં અને શોખીન બાદશાહી જમાનાના દાસ્તાનેમાં ઘણે
ભાગે એવી વાતો સાંભળ્યા કરતા હતા કે, કેવી રીતે દેવો,
મનુષ્યો અને સંસારના શુભચિન્તકોને જન્મભરના માટે
કેદ કરવામાં આવતા અને તેમને દુઃખ આપી આપીને કેવી
રીતે મારી નાખવામાં આવતા હતા. ઇશ્વાંકના વડા પ્રધાન
એડરટનના એ અવાજને પણ સાંભળ્યો હતો કે જે તેણે
મહારાજ નેપોલેયોનના બયાનક જેલખાનાના સમયે લેખ્યો હતો.

જાર રશિયાના સાધર્મીરિયાના પણ કરુણમય વૃત્તાંતો
વાંચ્યા હતા, પરંતુ અમારી એ ધારણા કદિપણ ન્હોતી
કે અમારા જારતવાર્ડની અંદર અમારા મંદિરપર યાસન
કરવાવાળા, અમારા માટે કૃતિત રહેવાવાળા, ધર્મ,
શક્તિ અને દેશ પર પોતે પોતાને કુરજાન કરી દેવાવાળા
માથે અમારી રહામે એજ અમાનુષિક બદવાર કરવો જે
અમે ક્યાવાર્તામાં સાંભળ્યા કરતા હતા અને તે વર્તન
આ નહત આપો જોરો. આ અમારો દાનો સાંભળશે અને
આ વજ મંદિર તેને સદન કરી ચૂક રહેશે.

ઈ. ૧૭૧૫ ના દત્તારા દિવસોમાં અમારે મા-
માનંદને કેદ કર્યા એ દિવસોમાં પંજરમાંથી પર .

વિભાષિકા જવાબ ગઈ હતી કે 'કોઈ ચું પણ કરી શકતો નહીં; અને જે કોઈ કરતો હતો તો ત્યાં સામિજ્યને કોણ ?

ડાર ડાર અને પાન પાન કર, ચૂન ચૂન તોડે ફુલ,
માળી કા નિજુર મન જયજૂલ કે જીવ શળ.

જ્યારે કદિ હું આનંદામાન ટાપુનું ચિન્તવન કરું છું ત્યારે મારી આંખોના સામે એક રોમાંચકારી, અત્યંત ભયાનક વીભાગ આવી જાય છે, જે ચારે તરફ પાણીથી ઘેરાયેલો છે, જેની અંદર ધાડા જંગલો છે અને તેની વચ્ચેવચ્ચે એક બિહામણો ભારે પાચરતો કિરકો બનેલો છે. જેની અંદર અસંખ્ય કાટડીયો છે જેની ચિમનીયોમાથી અગ્નિનો નદિ પ્રત્યુતઃ હજી થયેલ હાથોનો ધુમાડો નિરંતર નીકળ્યા કરે છે. અને જેની અંદર સુશિષ્ય નવયુવકોના જીવન નષ્ટ થઈ રહ્યા છે, તે જો કદાચિત આ અભાગી ભારતમાં જન્મ ન લેતાં કોઈ બીજા સ્વતંત્ર દેશમાં જનમ્યો હોત તો જરૂર તે વડા પ્રધાન, કે કોઈ ભારે સૈન્યના કમાન્ડર ઇન ચીફ અથવા કોઈવણી વિભાગનો ડાયરેક્ટર હોત. પરંતુ મારી કક્ષમ આ સમયે હંપી ઉઠે છે, જ્યારે હું એ નિર્દોષ નિરપરાધ અને સીધા સાદા કેદીઓનો ખ્યાલ કરું છું જે ત્યાં હાથ પગ જાંધેલા પડખા પડખા પોતાના જીવનના દિવસો ગણી રહ્યા છે. હું તેની વિપત્તિનો કાંઈ તોડ નથી શકતો નથી, કેમકે તે પદવીને પ્રાપ્ત કરવાથી વચીત છું, જે પદવીપર પહોંચી તે ભોગોને ભોગવી શકાય છે. બસા એક

સ્વતંત્ર મનુષ્ય એક પિંજરામાં ફસાયેલા મનુષ્યની અવસ્થાનું
અનુમાન કેવી રીતે કહાડી શકે ?

વન પર્વત ભૂમિ બાંધે, મનમાના પસિ ચરે,
હત દુઃખ પંજર બાંધે, વાટી વહ કયા ગતિ લીખે.

પૃથ્વી પર નહીં.

લંડનની પાર્લામેન્ટના મેમ્બર કર્નલ વેન્નપુક પણ આ
સમયે કંપી ઉઠ્યા, ક્યારે પોતે બાઇ પરમાનંદ તરફથી ઇંગ્લેન્ડ
સરકારની જેલ આન્ડામાનના વિષયમાં કંપિત કરી દેવાવાળું
વૃતાન્ત સાંભળ્યું અને પોતે એ નિકૃષ્ટતર પાપમયી ભૂમિના
સંબંધમાં ડેલી હેરલ્ડમાં પોતાના પોષ્ટરમાં લખે છે કે:—

એક કોમળ અત્યાજ્ઞવાળા દેવવરૂપ સફેદ પોશાકાહો-
રથી ભારી સાથે ગાડીમાં બેઠા, અને બેસતાંજ મને ૧૦ તાવા
લાવ્યા કે આન્ડામાન કેવું સ્થાન છે, અને તેણે ત્યાં
પાંચ વર્ષ સુધી કેવા પ્રધારનું હવન વ્યતીત કર્યું. તે એક
રાજનૈતિક (પોલિટીકલ) ડેલી હતા અને તેની પહેલાં લાહોર
યુનિવર્સિટીમાં હિસ્ટ્રીના પ્રોફેસર હતા. તેની ગયા હિસ્ટ્રીમાં
રાજકીય દયા ધોષણાનુસાર મુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા.

જે કંઈ તેણે બતાવ્યું તે તેના અત્યાજ્ઞની કોમળતા અને
ક્રોધની અવિદ્યમાનતાના લીધે બાવુડતાની દ્રષ્ટિથી સત્ય
જણાતું હતું. હું સમજું છું તે અક્ષરચઃ સત્ય છે, કેમકે
ભારત સરકારે આન્ડામાનના સંબંધમાં એક વિશેષ રીપોર્ટ
તૈયાર કરાવ્યો છે, અને તે (સરકાર) એ વિષયમાં ચિન્તીત
જણાય છે. એ રીપોર્ટને પ્રકટ કરવામાં આવ્યો નથી.

આન્ડામાનમાં ખાર તેર હજારને આશરે કેદી છે. કેટલા-એક તો ચક્રતી જવાનિમાં જાય છે, અને જે મજબૂત નથી હોતા તેને તે ત્યાં નથી મોકલાતા ત્યાંની મૃત્યુ સંખ્યા ભારત વર્ષની જેલો કરતાં જેમાં બધી રીતના કેદીઓ મોકલવામાં આવે છે, તેના કરતાં જમણી છે, અને કાઠ પણ ભારતીય જેલ આરોગ્ય નથી કહેવાતી.

જ્યારે એકવાર કેદી મેલેરિયા અથવા એવી રોગથી બિમાર થઈ જાય છે તો પછી એજ હવાપાણીમાં તે રોગથી છુટી શકતો નથી. પરંતુ તેણે (મફદ પોશ સાધીએ) હવા પાણી અને ખોરાક ખરાબીનું વધારે વર્ણન ન કર્યું, જલ્દી એ વાતો જરૂરી છે, તે મહારી પાસે અસલી નર્કનું વર્ણન કરવા મહાતો હતો.

ત્યારબાદ કર્નલ વેન્નપુડે ત્યાંના આચારથી પતીત થયેલાં કુકમોનું ચિત્ર ખેંચતાં બતલાવ્યું કે, જર્મન છેકરાઓ સાથે રંડીઓની મારફત વર્તવામાં આવે છે એ પ્રકારની ખીજ આસુરી એકાઓ છે જે ત્યાંના અધીકારીઓને ખમર છે. પછી કર્નલ સાહેબ લખે છે;—

એ બામતનો ઉદ્દેશ પણ કરી દેવો જોઈએ કે દેદી-ઓને કંઈક પણ નવરાશ મળે છે, જેથી તે જુગાર અને દર-જની ખરાબી આ નર્કના પાપોને પણ જમણી કરી દે છે ટાળીઓના જમાદરો અને દેખરેખ રાખનારાઓ તરફથી લાં સાંચો ભેવાય છે. અને ત્યારે એક આદમી પેદતે પોતાના બધા પ્રકારના અપમાનને માટે વેચી શકે ત્યારે લાંચ આપ

છે કે ગવર્નમેન્ટે લાઈજને એટલા માટે વિપત્તિમાં નાખ્યા કેમકે તે આર્થ સમાજના હિંમત પ્રચારક હતા. તેના એ સંગ્રામે યોગ્યતા અને કાર્ય ક્ષમતાએજ તેના ઉપર એ વિપત્તિનું વાદળ ધેર્યું.

અતિ મંદુરી અતિ મુંઝરી, અતિ શુષ્ક સીતા નાર,
દશ કંધર પાસે પડી, અતિ મત દે કિર્તાર.

બાઈ પોતાના શુભોના લીધેજ આ ઘોર વિપત્તિમાં પડ્યા એ સત્ય છે, અને આ સત્યતાનો એ બાઈના મુકદ્દમાના સરકારી વકીલ મિસ્ટર બીવન પિટમેને પણ સ્વીકાર કર્યો છે. અને તેને યોગ્ય જાણાયું કે ગવર્નમેન્ટ પંચમને આ મુકદ્દમો જેથી લેવાની બલામણ કરી અને તેણે પોતાના અંતિમ બાવણમાં સ્પષ્ટ રીતે જાણાવી દીધું કે બાઈની વિરૂદ્ધ જે મુકદ્દમો છે, તે બહુજ કમજોર છે.

તેના કેદ પકડાવાથી આખા દેશની અંદર સનસનાટ પ્રસરી ગયો. આર્થ મમાજીપર મૃત્યુના જેવો આ તક જવાઈ ગયો અને મદારે એ અપરાધ કચ્છલ કરવામાં લેથ પણ ચડેલા નથી, જે અપરાધ એ સમયે આર્થ સમાજ-ગેના દાગે ચયો જેણે પોતાના ખરા પ્રચારક અને દેવતાનું માટે દોષ વિરોધ દુષ્કર્મ નહિ પ્રકટ કર્યું પરંતુ કાય-રનાના અંધારમાં રૂઝ ગયા.

બાઈના દેશનિમત્તના દુઃખમય દિવસોની કથા અને તેમના પરિવાર સગંધી હરખાજનક અને રોમંચકારી ઘટના પરચરથી પણ પરચર જેવા હૃદયને આંમુઓથી નવરાતી

દેવાવાળા છે. એવો કયો મનુષ્ય છે કે જેનું હૃદય હોય અને તેની અંદરથી અનુભવની શક્તિ ફીણ ન થઈ ગઈ હોય અને તે સત્યવર્તી મીઠો એન્ડરજના એ પત્રને વાંચે જે તેણે બાઈબિના પરિવારના સમઘર્ષમાં લખ્યો હતો અને તે છતાં પણ તેના નેત્રોમાંથી આગ અને ગરમ ગરમ આંસુ ન ટપકી પડે.

શ્રીયુત એન્ડરજના એ પત્રની જરૂરી વાતો આપને યાદ આપવા માટે લખી છે —

બાઈ પરમાનંદના મકાન પર

“ લાહોર જેવા મંજવર શહેરમાં બેશુમાર સાંકડી ગલિઓ એવી છે, જેની ઓરડીઓમાં કદિ સૂર્યનારાયણની રેશની પહોંચતી નથી. એક એવી સાંકડી મળીના એક અંધારા મકાનમાં પાછલા દિવસે સહવારમાં મેં બાઈ પરમાનંદની ઓને તથા તેનાં બે નાના બાળકોને જોયા.

એ ગઈ અને અંધારીયું મકાન ઘણુંજ નાનું હતું અને મહત્તે જાણીયું કે જસ બાબ એ બિચારાનું ઘર છે. મકાનની રિયતિ એટલી કંગાળ હતી કે હું વર્ણન કરી શકતો નથી અને એમાં બાઈ પરમાનંદની સ્ત્રી પોતાના ખીમાર બાળકને લઈ તેની સારવાર કરી રહી હતી. મોટું બાળક માની પાસે અત્યંત પીણું મેં વ્યાકુળ અને ચિન્તિત બેઠું હતું.

ગોદવાળા જગ્યાને જુલ્હુજવર આવતો હતો અને તેની માતાએ જતલાયું કે એથી મોટું બાળક કેવળ ૭ થયાજ તપેદિક (ક્ષમરોમથી મર્જી પામ્યું છે. મારા આ પ્રકાશ રહિત અંધારી કોટડી અને કુટુંબની આ

દુષ્ટિન અવસ્થાથી એ સમજી લેવું સહજ હતું કે મ્હેલી દીકરી આવી રીતેજ બમાનક રોગમા સપડાઇ ગઇ હશે, અને પછી જ્યારે મને ખતાવ્યું કે બોળાખાના બચ્ચાને પણ રોગનેા જીર્ણવર લાગ્યું પડી ગયો જણાય છે, તો મારે મારે એ બાળકું કઠિન નહોતું કે તપોદિકનો બમાનક રોગ બાકી બચ્ચાઓમાં પણ ફેલાઈ રહ્યો છે.

પુછવાથી જણાયું કે બાઇ પરમાનંદની સ્ત્રી કેવળ ૧૭ રૂપિયા માસિક પગારમાં નિર્વાહ કરે છે જે તેને આર્થ સમાજની એક હિન્દી પાઠશાળામાં બચ્ચાઓના મળે છે. વીર રમણીઓના સમાન આ વીરાંગનાએ પોતાની સ્વતંત્રતાને ટકાવી રાખવાને માટે સંગ્રામ કર્યું, પરંતુ હાથ અફસોસ ! કેટલું બપંદર સંગ્રામ ! ! આર વર્ષથી વધારે તેણે પોતાની કમાણી વડે કુટુંબનું પાલન કર્યું, પોતાના કુટુંબના માટે આજીવિકા નિમિત્ત તે પ્રતિદિન પાઠશાળામાં જતી અને એ બચ્ચાને પોતાની સાથે લઇ જાય છે, કેમકે ધરમાં તેની દેખરેખ રાખનાર કોણ હોય ?

જ્યારે બાઇ પરમાનંદને સજ્જ થઇ ત્યારે તેની સ્ત્રી પાસેથી પ્રત્યેક વસ્તુ જે તેની પામે હતી તે ખુંચવી લેવામાં આવી હતી. ધરનાં ન્હાનાં ન્હાનાં વાસણો પણ જેને ભારતવાની દેવીઓ પ્રતિદિન કામમાં લાવે છે, તેપણ લઇ લેવામાં આવ્યાં. કેટલો સખ્ત દામદો છે કે પતિ કે પિતા કોઇ અપરાધ કરે અને તેના પોલિટિકલ કોષ્ટકના માટે તેની સંપત્તિ ખુંચવી તેની સ્ત્રી અને

દુઃખના ખાડામાં ધકેલી મૂકે. “ માલ મિલકત જાત ” ની સજા આજથી એક સો વર્ષ પહેલાં લેઈ જતી બોધતી હતી. આ અંધકારના સમયની નિશાની છે, અને આશ્ચર્ય છે કે તે હજી જોવાને તેવી જ ચાલુ છે. એ પ્રમાણે એ સજા નિર્દયતા અને સખ્તાઈથી કામમાં લીધી. “હા, બાપ પરમાનંદની એક વસ્તુ તેની સ્ત્રી પાસે છે તે કંઈ ? અભ્યર્થનોના એટ્ટેસો કે જ્યારે બાપ પરમાનંદ દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા ત્યારે ત્યાંના ભાસ્તવાસીઓ તરફથી દેરામાં આવ્યાં હતાં. તે જતી જાયદાદની ચંદ્રી દયાનંદ કેલે ૪ લાહોરની તરફથી તેની સ્ત્રીને આપવામાં આવ્યાં હતાં. કે એટ્ટેસોને જોયાં અને તેને પ્રાપ્ત કરવામાં આનંદનું મનમાં ગિર એટ્ટેસું હતું. મહાત્મા ગાંધીજીએ મને બતાવ્યું કે બાપ પરમાનંદનું ત્યાં જવું કેટલું ઉપયોગી સિદ્ધ થયું અને તેના એ સમયનો સંદેશ કેટલો સારો હતો.

“ સ્વયં મુકારી સાથે બાપની કદિ સુલાકાત નથી થઈ પરંતુ તેના વિષયમાં જે કંઈ મેં સાંભળ્યું છે, તેને સ્વામી રાખી મારા માટે તેને મળવું નિસદેહ ગૌરવનું કારણ થશે. મને ખાતરી છે કે કોઈ રીતે કાયરતાના અથવા પતિત કામોના સાથે તેનો કોઈ સંબંધ નથી. બે કે કદિ તેના વિચારો જોઈલા હતા [કેમ કે મુકારી સ્વામી તમામ ખુલાસો નથી એવી હું નથી કહી શકતો એ વાત સિદ્ધ થઈ છે કે નહીં] તો મહાત્મા માટે એ વાત સાદે સ્પષ્ટ છે કે તેની સર્વ કર્મચાકી સચ્ચાઈની હતી.

તેના પોલિટિકલ વિચારો જે કંઈ પણ હતા તે, એક તુરુ ક્ષુદ્ર મનુષ્ય જેવા નહોતા પ્રાચુતઃ એક આદર્શ પ્રેમી મનુષ્યના હતા તેનું ઐતિહાસિક યાન એક વિદ્વાન પુરુષના જેવું હતું, જેમાં તે સ્વદેશ પ્રેમ અને દ્રઢવિશ્વાસ કુટી કુટી બર્બા હતા પરન્તુ ખરી અને ધર્મ-સુધી સમંતિ રાખવાવાલાને દૂંડ દહનજ તે ઐતિહાસિક અને પોલિટિકલ સત્યતાઓ પ્રાપ્ત નથી થતી.

મેં બાઇના બે પત્રો જે તેણે ઠાળાપાણીના જેલખાનાથી લખ્યા છે, તે જોયા તેમાં પણ સાચા આત્માનો સાચો સંદેશ જોવામાં આવે છે, એથી પણ વધીને તે ઉચ્ચતર યોગ્યતા અને ધર્મના રંગમાં રંગેલો જણાય છે. તમામ પત્રોમાં ક્ષુદ્રભાવ અને ધૂણાનો એક પણ શબ્દ નથી, અને ન એક પણ વાક્ય એવું છે કે જે વીરતા, સત્યતા અને ઉદારતાથી રહિત હોય. જેલખાનામાં પણ તેનું અંતઃકરણ શાન્ત અને સંતુષ્ટ હતું, જેથી કેદ પણ તેને દુષિત ન કરી શકી.

એ પત્ર વાંચતાં વાંચતાં કેટલીએવાર ખ્યાલ આવ્યો કે વર્તમાન ભારતના એક વિદ્વાન અને ઉચ્ચતર યોગ્યતા રાખનાવાળા મનુષ્યને નીચ કેદીઓની સાથે જન્મભરના માટે જેલમાં રાખવો અને તેની પાસે ચક્રો પિસાવવી કેટલું ક્ષુદ્ર કામ છે. પરમાત્માએ એવી પ્રતિભા અને મસ્તિષ્ક સમંધી યાન મનુષ્યને ઉચ્ચ અને એશ્વર્યશાળી બનાવવાને માટે પ્રદાન કર્યું છે. શુ તેની અતિરિક્ત મનુષ્ય તેને કામ ખીળ કામમાં તંથી ભાગી શકતો?

સરકારે તેની તમામ સંપત્તિ ખુંચવી લાઇ જાણે તેની સ્ત્રી અને ન્હાનાં બાળકોદ્વારા પણ તેને દંડ દીધો છે. શું એક પોલિટિકલ આદર્શ પ્રેમી મનુષ્યને કંઈ છુટ આપી નહોતી શકાતી? ધણે સમય થયા, પુરાતનકાળ દોર દંડ હઠી ચુક્યો છે, પરંતુ શું અમે હજી સુધી 'મસ્તિકા સખધી' કદના પ્રશ્ન પર પણ વિચાર કર્યો છે, તે કદ જે મનુષ્યના માટે જીવીત રહેવું અસભ્ય કરી દે છે.

પોતાના સમગ્ર જીવનમાં આદિથી અંત સુધી બાઇ પરમાન્દિ પોતાની બલાઈના લીધે પોતે પોતાને સંજ્ઞેથી બચાવી સેવામાં ઉપેક્ષા કરતા રહ્યા, એથી અમેરિકાના શુભચરો તેમને કસાવવામાં સફળ થયા.

તે મહાયુદ્ધ જેના જમાનામાં બાઇ પરમાન્દની માલ મિલકત જમ સહિત આયુષ્યભર કેદની સજા દેવામાં આવી હતી એ હવે સમાપ્ત થઇ ગયું. મહેને ખબર પડી છે કે બ્રિટીશ સરકારે રજા દીધી છે કે પંજાબની સરકારને તુર્તજ એ પોલિટિકલ કેદીઓની સમજાઓ કરી વિચાર કરવાનો અવસર મળશે; જેને યુદ્ધના દિવસોમાં મળ કરવામાં આવી છે. એવા મનુષ્યોમાં બાઇ પરમાન્દની મુક્તિથી વધી ને બીજા કેદની મુક્તિ લોકઆપી સતેષનું કારણ નહિ રહે.

અને નિરસન્દેહ ઈશુત એન્ડરઝે આ સત્યતાને પ્રકટ કરી જાણે ત્રીસ કરોડ મનુષ્યોના હૃદયોની વાત કહી દીધી અને તે પૂર્ણ : સરકારનું ક્ષેત્ર પીગલ્યું, અને બચા પીગલે

પણ નહિ કેમ, જ્યારે મુંગી આહો લોભના બળવાન શરોથી વધારે પ્રભાવ રાખે છે, અને પછી આતો તે આહો કે જે સતારેલા, બર્ખાંદ કરેલા અને બળેલા દિલોમાંથી નીકળે. અહીં એ હૃદયોની અંદર હલચલ થઈ રહી હતી, આમ તેમ પંજાગના ઘેર રક્તપાતની ઘટનાઓએ લાંડન મુધીના સિંહાસનને ડોલાવી લીધું, અને ડામર તથા ઝોડવાયરની ભૂલો અને અત્યાચારોની સખ્તીને કમ કરવાને માટે પોલિટિકલ કેદીઓની આમ મુક્તિની ઘોષણા કરવી પડી.

આ ઘોષણાને વાચી સૌની પહેલાં અને લોકવ્યાપી અવાજ જે હૃદયો થઈ તે એ હતી કે, ભારતવર્ષ પાછું પોતાના ચહીદતું દર્શન કરશે. આર્થ સમાજ રૂપી માતા એકવાર પાછી પોતાના ખરા પ્રચારક સપુતને પોતાની ગાદીમાં લેશે, અને બાધ પરમાનંદ ફરી એકવાર દુખી દિલોને શાન્ત કરી શકશે.

એ આશા વારે વારે બધાં અને રહી રહીને પાછી છુટતી રહી. એ ઘોષણાથી લઇને બાઇજની મુક્તિ મુધી ભારતના સમાચાર પત્રો, અને ભારતીઓના હૃદયોની વિચિત્ર જેવી અવસ્થા રહી, કદિ છુટતા તો કદિ સંધાતાં હતાં. આખરે એ શુભ ધડી આવી પહેચી, એ શુભ મુહુર્ત આવી ગયું, જ્યારે એ ખરેખરા સ્વપ્નો આકાંક્ષાઓ અને એ કામનાઓ પુરી થઈ. બાઇએ ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં મદ્રાસના તટપર પગ મૂક્યો, લાહોર પહોંચ્યા અને સમગ્ર દેશમાં એક અત્યૌકિક આનંદ અને મસ્તિની એક લહરી ફેલાઈ

જ્યારે અમે એ સમાચાર સાંભળ્યા, થોડીવાર સુધી અન્યયખીમાં
ગરકાદ થઈ ગયા અથો ખુલીને ખુલી રંહી ગઈ, અને
પાછળ પાંચ વર્ષની સમસ્ત ઘટનાઓ એકએક દરી નાટકના
સમકાલ આંખોની સામે ગુજરી ગઈ.

ભારત વર્ષનું કોઈ સમાચાર પત્ર ન રહ્યું, જેમાં
ભાઈની સુક્તિના સંબંધમાં સમાચાર પ્રકાશિત ન થયા હોય
અને જેણે પુસ્તકીત નવનોથી પોતાના હૃદયનાં કુદો ચઠા-
વ્યાં ન હો.

કવિઓએ કવિતામાં પોતાના હાર્દિક બાવોને પ્રદેહ
કર્પાં, ગદ્ય લેખકોએ ગદ્યમાં પોતાના મનને સન્મુખ રાખ્યાં,
એક આશ્ચર્યજનક દ્રશ્ય હતું જે તે દિવસે ભોલામાં આચું,
એક કવિએ ભાષણને સંબોધી લખ્યું—

યાદ કર કરકે વૃક્ષ, ખૂને જીવર રેતેયે,
આહો જરીસે ન દમ બરકો ઠળી સોતેયે
જખકિ ખેચેન બહુત દર્દસે દમ હોનેયે,
સર પટકતે ચે મરે જાતે ચે જી ખોતે ચે.
તેરે દિવાનોને આરામ ન પાયા પલમર,
દરરતો કુછ સારકો વાલોસો ઉઠાયા સરપર.
આજ ગુલશન પે નવા રંગ હે આયા તેરે,
મુલકકારાગ દર ઇંક લામને ગાયા તેરે.
હમને હરદર્દ કો સીનેસે લગાયા તેરે,
ફિરસે આરામ હે ખીમાર ને પાયા તેરે.
દિલ હે વહ આહતા સીનેસે લમાલુ વૃક્ષકો,
સૌંક દહતા હે કે આંખોમે છિપાયું વૃક્ષકો.

એથી જણાય છે કે પ્રજાની પોતાપર કેટલી શ્રદ્ધા અને પ્રેમ છે. પરંતુ એ શ્રદ્ધા અને પ્રેમ ભારતીયો સુધીજ નહિ, પણ જ્યારે આપની મુક્તિના સમાચાર આફ્રીકામાં પહોંચ્યા; તો ત્યાંના યુરોપિયન મીં ૭૦ વિલીયમનું હૃદય પણ ખીલી ઉઠ્યું અને તેવણે પોતાના રનેહમયાં શબ્દોમાં બાધજીને લખ્યું:—

આપને કેટલી મુક્તિ મળવાથી મ્હને અતિષય હર્ષ થયો છે. એ દુઃખ અને કષ્ટને સહન કરીને આપઆપના પ્યારા કામને વિશેષ સારી રીતે પુર્ણ કરવામાં સર્વથા સ્વતાંત્ર અને ખલવાન થઇ ગયા છો.

મહારી પ્રજા હજી છે કે જેવી રીતે મેં ૪૦ ૧૯૦૫ માં - માટનરજર્મમાં આપના ચરણનાં દર્શન કર્યા હતાં, તેવીજ રીતે હવે પણ દર્શનાર્થે ભારતની યાત્રા કરૂં. આપના વિયોગમાં ૧૫ લાખી સાલ વ્યતિત થઈ ગઈ. જે કે મહારા અને ત્હમારા જીવનમાં ઘણા ખરો ફેરફાર થયો, પરંતુ જે માર્ગ આપે અને ખતાવ્યો છે, હું આજ સુધી તે પર ચાલી રહ્યો છું, કેમકે હું આપને મહારા શુર સમજું છું અને માનું છું. આ જન્મમા જે યુરોપિયન શરીર ગ્રહણ કર્યું છે, તે મારા માટે દુઃખનું કારણ છે, અને કેટલાએ પ્રકારથી બાધા નાંખે છે. હું આ જન્મના વડળને ઉઠારી આપને વેકુંઠ મળીશ, જ્યાં સદાને માટે આપની સાથે મિલાપ થશે.

પરંતુ મૃત્યુથી પૂર્વે આપના દર્શનનો અભિલાષી છું આપ લખો કે ભારતવર્ષમાં યુરોપિયનોના માટે મહિનો અને સ્ટીમર સગવડકર્તા છે.

આ સંક્ષિપ્ત જેવી પત્રિકા, આપની મુક્તિથી હાર્દિક પ્રસન્નતા પ્રકટ કરવાને માટે લખું છું અને આપનો ૧૯૦૫ નો ફોટો મ્હારી સ્થાને રહે છે, આફ્રિકાથી બીજા સાઈ- જોના પણ હર્ષનો પાર નથી રહ્યો.

ખુદેખુદા દેવતા.

મુક્તિના પછી જ્યારે અમે પહેલેજ દિવસે ભાઈના ચરણોમાં ઉપસ્થિત થયા અને અમારા ચિત્તચક્રોને તેના દર્શનોથી આનંદીત કર્યા અને તેના હૃદય વિદારક અને દયાજનક વૃતાન્તને સાંભળ્યા તો અમે એ જોધને આશ્ચર્ય ચકિત થઈ ગયા. જો કે તેઓ નિર્દોષ હતા તેને નિર્દોષિ- તાને બદલે ભારે વિપત્તિની અંદર નાંખી દીધા હતા છતાં ન જોડવાપરના માટે તેના હૃદયમાં કોઈ મૃત્યુ હતી, ન સરકારની વિરુદ્ધ કોઈ ફરીયાદ હતી. એ મુમયે અનાયાસ અમારા મોંમાંથી જોડા આ આત્મા કેટલો મહાન છે, આ દેવતા કેટલો ઉચ્ચ થઈ ચુક્યો છે કે કામ, ભેદ, શોભ અને મોહનો લેશમાન પણ અંશ ગ્યો નથી, જે પોતાના કદા વેરી જોડવાપરની વિરુદ્ધ પણ કોઈ અસહ- બા, નહીં રાખતા પ્રત્યુત્તર અતઃકરણમાં પણ પોતાના શત્રુ માટે પ્રેમ વિધમાન છે. જેની અંદર રહેલા છતાં એ તે સીડીઓને પાર કરી ચુક્યા છે, કે જે સીડીઓ પરમાત્માને પહોંચેલા લક્ષ્મીને માટે પાર કરવી આવશ્યક છે.

જેલખાનાની અંદર અને પાછી એ પ્રકારની જેલની અંદર જેની મુક્તિઓ જોડલી ગદિ હો, કે જેની કલ્પના પણ કરી ના શકાતી હોય, તેમા પોતાના હૃદયને દુઃખ અને

કોઈથી સાફ રાખવું, કોઈ ઉચ્ચ આત્માનું જ કામ છે. તેનું પ્રમાણ એ પત્રોથી મળે છે, જે બાર્થ વર્ષમાં એક વાર લખ્યા કરતા હતા. એ પત્રોના સંબંધમાં શ્રીયુન પાદરી એન્ડરસ મહર્ષિ દયાનંદના વિષયમાં એક લેખ લખી આર્થ ગેઝેટની ઋષિ-બોધ સંખ્યામાં લખે છે:-

એવા સમયમાં જ્યારે કે જે દંધ મહારા હૃદયમાં હતું, હું તે લખી ચુક્યો હતો ત્યાં મહારા હાથમાં ધણા કિમતી પત્રોનું એક બંડલ આવી ગયું જેને આન્ડામનના જેલખાનામાંથી બાઇ પરમાનંદે લખ્યું હતું મને વિશ્વાસ છે કે તેને આ જેલખાનામાં સર્વથા જુદો દોષ મૂકીને જ રાખવામાં આવ્યા છે. એ પત્રો અઠકો વર્ષ પછી લખવામાં આવ્યા હતા. કેમકે મને ખબર છે કે આ જેલખાનામાં એજ નિયમ છે કે કેદી પોતાના પ્યારાં નાતાદારોને વર્ષમાં ૨ માં કેવળ એકવાર જ પત્ર લખી શકે છે. હું હૃદયથી મ્હાઉ છું કે આન્ડામનમાં આ જેલ સર્વથા નષ્ટ કરી દેવી જોઈએ, કેમકે મ્હો ધણા અવસરોપર અત્યંત દુઃખની સાથે એ અનુભવ થયો છે કે એ દિવોમા કેદીઓની સાથે મર્વથા પાશાવિક વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.....બાઇ પરમાનંદજીના પત્રો મહારી માટે ધણા કિમતી હતા, કેમકે તે અધિક વિચાર, શાન્તિ ધ્યાન અને એર્દાન વિચારના પછી લખવામાં આવ્યા હતા. એ પત્રો કામકાજની જાનનામાં તથા ઝગડા બખેડામાં રસાયેવા જીવન જેવું કે આજકાલ આપણા લોકોને આ સંસારમાં પિતાડવું પડે છે, તેનું ન્હોતું અવરો યોગાક અવગણની પત્રોમાં જલ્દીથી લખેવા ન્હોતા. બાઇ પરમાનંદજીએ એ પત્રોમાં આખી

ધ્યાનદેના સંગંધમાં જે કંઈ લખ્યું હતું તે પોતે પોતાના હૃદયના અન્તર્પટ પર ચિત્રિત બાવેનું મનમોહક ચિત્ર ખેંચ્યું હતું. એથી મહત્તે પરમસતીય થયો અને તેણે મહારી રહામે સ્વામી દયાનંદનું એજ ચિત્ર ખેંચી દીધું જેવું હું ખેંચવા મગ્જતો હતો.

એક દિવસ વાતચીત કરતા કરતાં એવણે કહ્યું કે, હવે તો સંસારની કાંઈ ઘટનાથી ન હપ્ત થાય છે ન શોક ! અમે તેમને પૂછ્યું, અમને પણ એ તત્ત્વ બતાવો. જેથી અમે પણ શોક અને હર્ષથી ઉપર થઈ શકીએ, તો એવણે ઉત્તર દીધો કે 'એના માટે પાંચ વર્ષના એકાંતવાસનો જરૂર છે, અને એક એક કરીને સમસ્ત સાંસારિક સંબંધો અને હવ્વજોની જ જીરો તોડી દેવી પડે છે.

એક દિવસ મૃત્યુના સંગંધમાં વાતચીત કરતાં તેણે ખતલાવ્યું કે મૃત્યુ કાંઈ બપોંઠર વસ્તુ નથી, પણ ઘણી સુંદર છે, વિશેષ કરી નવયુવકોના માટે, કે જેણે પોતે પોતાને એવા માટે તૈયાર કરી દીધા હોય.

એવી મૃત્યુપર વિજય મેળવેલા દેવતાની 'આપવીતી' આજ વાંચવા લાગ્યા છે જેણે નિર્દોષિતામાં દેશ ભાંતિ અને ધર્મના દુઃખો ઉઠાવી, પોતાના જીવનનો મ્હોરો ભાગ્ય તો દેશની સેવામાં ખર્ચે કર્યો થા એ મેલ કરતાં કરતાં જેવખાનામાં. આ લીટીઓ વાંચતાં વાંચતાં ઘાટ રાખો કે આપે એમાંથી કંઈક પ્રાપ્ત થયું છે અથવા તે અનુસાર પોતાનું આચરણ ગાંધવાનું છે

પ્રુ. પ્રુ. આર્થ એજેટ.

આપવીતી

યાને

મારી આત્મકથા.

નવલખા થાણામાં.

આજ મહારી છુપી તપાસ થમાને ચાર દિવસ વીતી ચુક્યા હતા, રહાજનો સમય હતો, અને હું મહારા એક પરમ મિત્રની સાથે કિલ્લાની પાસેના ખુલ્લા મેદાનમાં સ્થેલ કરી રહ્યો હતો.

મહારો મિત્ર કંમ્પતા સ્વરથી મહને કહેવા લાગ્યો— મહને ધણોજ શોક થાય છે કે, આજે ત્રણ ચાર દિવસથી ખુન અટવા ફેલાઈ રહી છે કે આપને પકડી લેવામાં આવશે. જ્યાં દંધ આપ જાઓ છો, સરકારી આદમી આપની પૂરી દેખરેખ રાખે છે. લોક કહે છે કે મહાનનો કળ્ને લીધો ને લેશે.

મેં હસીને કહ્યું—પકડી લે, જોમાં શોક ચાનો છે.

મિત્ર—આપને બલે દંધ પણ ન થતું હોય, પણ મહાઈ દિવ તો હાથ નથી રહેતું.

હું—પકડી લમને શું કરશે, મેં કાઠનું શું જગાડ્યું છે.

તે—ખગાડ્યું બલે નહિ, પણ ગવર્નમેન્ટ પશ્ચીમ નામ્બુક હાલતમાં છે. (એ દિવસોમાં - યુધ જોરપર તુલું પ્રતિદિન એજ સમાચાર આવતા હતા કે જર્મની ફ્રેન્સની તરફ આગળ વધી રહ્યા છે અને પેરિસ થોડાજ દિવસોમાં લઇ લેશે) હાલને એ ધણાજ તુકસાનકારક સમજે છે, ધણી સખત સભા દેશે.

હું—શું મોતથી વધીને પણ કોઇ સભા છે ? આમો મરે છે તો એકજ વાર, પછી એમાં ડરવું શું ?

મહારા મિત્રની આંખો આંસુથી જરાધ આવીને કહેવા લાગ્યો—“ શું દિલપર છુરી ચલાવો છો, મહારૂ દિલ એ વાતને સહન નથી કરી શકતું કે, હાલે અમારાથી જુદા થઇ જાયો, પછી બધા હમારાં દર્દન ક્યાં મગશે ? ”

હું—તો પછી મહારે શું કવું.

તે—ડેખુરી કમિશર અથવા કોઇ મહોટા ઓફિસરને મળીને ગેરસમજુતી દૂર કરી લેવી જોઇએ.

હું—બધા હું શા બહાનેથી જઇને મળું. મહેનેતો ઓફિસરને મળવાની મિશ્કુલ ટેવજ નથી, અને વળી ત્યાં જઇને કહું પણ શું ?

તે—ના જરૂર મળો.

હું—વાર જોયું જશે.

પકડાયેલો પહેલો દિવસ.

ગીજે દિવસે રહવારમાં હું મહારા મકાનમાં બેઠો હતો. બે નવયુવક દોરતો મહેને મળવા આવ્યા, અને આવ-

તાંજ કહેવા લાગ્યા આપ અહીંથી લાગી નીકળો. અમે ત્રણ ચાર આપની સાથે હશું અને સેવા કરશું.

એ પૂછ્યું—કેમ ભાગી શા માટે જઈ અને ભાગીને પણ જઈ દયા ? ભાગતાં ભાગતાં જીવન વિતાવવાના કરતાં મૃત્યુનો સ્વીકાર કરી લેવો સહજ ઘણો ઉત્તમ છે. ભાગતો ભાગતો ગમે ત્યાં જઈશ, હરેક નવા મનુષ્યને જ્યાં જોઈશ ત્યાં એજ ખ્યાલ આવશે કે આ મનુષ્ય દયાક પતો લગાડવા આત્મો ન હોય ! હરેક મનુષ્યથી ડરતા રહેવાનાં કરતાં ડરનો મુદાજલો કરવોજ સારો છે.

તે નિરાશ થઈ હસીને ચાલ્યા ગયા. દસ વાગ્યાનો સમય હશે. હું જમવા બેઠો હતો. કે મહારી સીએ મહારી તરફ જોઈને દહું આજ આપનો મહેરો દંધ ઉદાસ જણાય છે. શું વાત છે ? આપ બોલતા નથી ?

મેં કહ્યું—જસ આજ તમારા હાથનું આખરી બોળન જણાય છે. તે કહેવા લાગી—કેમ શું થયું ?

હું—જસ, થઈ ગયું જે થવાનું હતું.

તે હમરાન જેની થઈ ગઈ. મને પણ ખબર નહોતી કે શું થવાવાળું છે. જમી પરવારી હું નીચે આંચો. અને ઝોરડામાં બેઠોજ હતો કે, બદારથી એક ટાંચો આંચો હું બહાર નીકળ્યો. ટાંગામાંથી મારો એક મિત્ર ઉતર્યો. તે વહિવ હતો. મારો જૂનો સાથવાયો હતો. પણ પ્રેમથી લાંબા સમય પછી મળ્યા. તેનો ખિસ્તરો અંદર મૂક્યો અને તેજે વાત શરૂ કરીજ હતી કે ઝોરડામાં એક બીજો ટાંચો

આબ્યો. બે મોટા અમલદાર અને એક બીજો માણસ તેની સાથે હતો. મહેને કહેવા લાગ્યા, કે આપ અમારી સાથે આવો અને જે કંઈ ઘરમાં કહેવું હોય તે કહી દ્યો. મહે કહ્યું કંઈ કહેવું નથી, કેવળ નમસ્તે કહેવી છે. હું ઉપર ગયો, નમસ્તે કહી દીધી, અને તેની સાથે ટાંખામાં બેસી ગયો. ટાંખો બહો જાદુી રહેવેની સકાર જાણ રહ્યો હતો, જેથી કોઈ જોઈ ન શકે.

‘હવાલાતની અંધારી કોટડીની અંદર.

અમે નૌકામાં યાત્રાની અંદર દાખલ થયા. મહારા અંતર્યામી નિશાન લઈ મહેને એક કોટડીમાં પૂરી દેવામાં આબ્યો. યાત્રાના મકાનમાં દાખલ થતાંજ હાથી તરફ એક મકાન હતું. બહાર એકને ઠેકાણે બે પહેરદાર સંગીન લઈ ઉભા હતા.

કોટડીમાં એક સાદી પડી હતી. કપાડથી પ્રકાશ દાખલ થવાની જગ્યા નહોતી. દરવાજાને બહુજ મજબૂત તાણું વાસેલું હતું. અંદર કેવળ એકજ ચીજ રાખેલી હતી. તે હતી એક ખૂણાની અંદર એક દુટેલી જૂની પૂરાણી વાડા. જેમાં મહેને ચેલાજ પાપખાને બેસવા નું કહ્યું.

શા માટે મહેને ત્યાં પૂરવામાં આબ્યો, એ મહેને ખબર નહોતી, અથવા ન મહેને કોઈને પૂછ્યું. મદાજની વખતે જે રીતની અને ચોક્કસ દાળ મહેને ખાવાને માટે આપવામાં આવી. હું ખાઈને સુઈ ગયો.

રાત્રિ વીતી ગઈ. રહવાર થયું સૂઈ જાયો મહેની આબ્યો હતો, પણ કોટડીમાંના હજુ અંધારૂં હતું. આજ

પણ એ માફક અંદરજ મહને ખોરાક પહોંચાડવામાં આવ્યો. એવી દશામાં મનુષ્યના હૃદયમાં કેવા કેવા વિચારો ઉઠે છે, એ મનુષ્યના હૃદયની અવસ્થાપર નિર્ભય છે. દુર્ગલ હૃદય રાખવાવાળા મનુષ્યો પોતાની અંદરથી અધારામાં ભૂત અને ચુડેલ પેદા કરીને ત્હેનાથી ડરી ડરીને આત્માને ભયભીત કરી લે છે, બલવાન હૃદયવાળા કોઈમાં પ્રતિકાર (પદ્ધતી લેવાની ઇચ્છા પેદા કરતા હશે. મહારા મનમાં આ અંધારી કોટડીમાં રાત્રિદિવસ એકલા પડેલા હોવા છતાં ન કદિ ભય ઉત્પન્ન થયો અથવા ન કોઈ એટલી ચિન્તા કાંઈ કાંઈ સમય અવશ્ય થતી હતી કે તે મહારી વિરૂદ્ધ શું પૂરાવો ઉત્પન્ન કરી કેશ ઉભો કરશે. નિઃસંદેહ અમેરિકાથી આવેલા માથુસો મહને જરૂર મળ્યા હતા, પણ મહે તેના કોઈ કામમાં ભાગ ન લીધો અને ન કંઈ જાણવાની ઇચ્છા કરી, અને આટલા સમય સુધી મહને ઢશી ખખર હતી કે ત્હેણે શું ક્યું હતું. હું રાત્રિ દિવસ સંસારના સુખ દુઃખમાં બે પરના થઈ મરત પડી રહ્યો. સાત દિવસ પછી પોલીસનો એક ઇન્સેજ એક્સિસર આવી મહને પૂછવા લાગ્યો “ અચ્છે હો ? ” મહે ઉત્તર દીધો “ હાં; અચ્છા હું ” તે આશ્વો ગયો. એવી રીતે એ સાદડી પર કદી સૂતાં કદી ખેસતાં અને કદી મેહ-રેની દુકાનની રોટલીઓ ખાતાં સમય વ્યતીત થતો હતો.

મહારી રહામેની જાણુએ એક મક્કન હતું. તેમાં ખીજા હવાલાતી કદિ કદિ રહ્યા કરતા હતા. એકાદ કે અર્ધો દિવસ રહી આજે તેમ આશ્વા જતા. હું ત્હેની સાથે વાત

મીત કરી ચકતો નહિ. પણ તેની વાતો કદિ કદિ સંભળાતી હતી. એમના ઘણાખરાતો એ કાટડીઓમાં પણ અમેરિકા અને ચિન વિગેરેથી પાછા આવેલા કેાઈ કેાઈ સિખ લાઇ હતા, જેને કે પોલિસ કંઈને કંઈ જાતગીના માટે ઠેકાણે ઠેકાણે ફેરવતી હતી કેાઈ કેાઈ રાત્રે પકડાયેલા ધરાખીઓને ચોવીસ કલાક સુધી અહીં પૂરી રાખવામાં આવતા હતા. મને યાદ છે કે એક રાત્રે એક જાટ સિખને ત્યાં લાવી પૂરી દેવામાં આવ્યો. રહવારે હઠી તેણે ધણુંજ પાણી પીયું. રાત્રિના દસ વાગે પોલિસ તેને ત્યાંથી કહાડવા પ્રગ્છતી હતી, કારણ એ હતું કે ચોવીસ કલાકથી વધારે ટાઈમ એ ઘાણામાં રાખી રહાતા નહોતા, પણ તે આદમી લાંબી નીકળવા માગતો નહોતો. તે કહેતો હતો કે, મહાર્ ગામ દૂર છે હું આ વખતે ક્યાં જઈ, મહેને શા માટે ઉઠારી લાવ્યા હતા. આખરે તેને પાવત્વાનું આપવામાં આવ્યું અને તે બહાર ઘાણામાં મુકી રહ્યો.

પાડોશીઓની કંઈક વાતો.

એક દિવસ એક નવજવાન છોકરી સ્ત્રીઓની જોડમાં કેક પૂરી કર્યા પછી દીકરી પહોંચાડવાને માટે ત્યાં લાવવામાં આવી. તેના શરીરને લાકડાવાળા કપડાં સે કડો અધરાથી બનેલાં હતાં. તેને સિપાઈ પૂછતા હતા કે તને શા માટે સજા થઇ. તે પોતાની હકિકત સંભળાવતી હતી, કે તેણે હલકા માણસની સાથે દોસ્તી કરી પોતાના પતિને તુક શાન પહોંચાડવાની કોશિષ કરી હતી, જેથી તેને પણ

વર્ષની સભા થઈ. એટલામાં એક બીજી બુદ્ધી હજમ પકડાઈને આવી. તેનાપર એ ગુન્હો હતો કે તે એક સારા માણસ પડોશીને ઘેર જ આવ કરતી હતી. તેની છોકરીને ફાસલાવીને લઈ ગઈ અને તેના દરદાગીના હિતારી એ છોકરીને એક ફવામાં ફેંટી દીધી. તેણે પોલિસને જણાવ્યું કે તેનો પતિ પણ આ કામમાં સાથે હતો. તેને પણ પકડી લાવવામાં આવ્યો હતો. તે પોતાની બુદ્ધી સ્ત્રીપર ગુસ્સે થતો અને કાંઈ ખુશામત કરતો હતો કે એનું નામ ન હે. તે કહેતી હતી—કેમ, ત્હમે મ્હારી પાછળ બીજું નાતરૂં કરવા માગો છો ખરૂં ને ?

એક દિવસ બાગવાનપુરાથી એક બદમાસ પકડાઈ આવ્યો. તેણે રાત્રે એક ધરતું તાણું તોડી ચોરી કરી હતી. પોલિસવાળા તેને ખાતરી અને ધમકી દેતા હતા. તેની રહામે તે કહેતો હતો કે તેને કંઈ પણ ખબર નથી. હવાલાતની કોટડીમાં આવી પોતાની બહાદુરીની ડીંગા ખાતરી હતો. એ પ્રકારનાં દરેકો હતાં. મ્હને કોઈની સાથે વાત કરવાનો અવસર ન હતો ! હું ગુપચૂપ બેઠો બેઠો એ વાતો સાંભળ્યા કરતો હતો. જે કોઈ નવો પકડાઈને આવતો હતો, તે એક બીજાને મ્હારી તરફ ઇંચાગે કરીને જાણવા માગતો હતો કે આને કેમ પકડ્યો છે ?

એક રાત્રે એક મલગ ફટીરનો દારસ થયો. તે જૂથથી કોઈ ઇંચેજના મહાનના આગજામાં ચાલ્યો ગયો. તેને પોલીસને હવાલે કરી દેવામાં આવ્યો કે એ પણ મ્હારા-

નમાં સામેલ હતો, જેથી તે નુકસાન પહોંચાડવ ના હવે
દાવી મકાનમાં દાખલ થયો હતો. તે ક્યારેક રોતો હતો
ક્યારેક માતો હતો, કદિ અંગ્રેજોને ગાળો દેતો હતો. ખી
કેટલાક સાધુઓ પણ આવી મકાનમાં પકડાઈ ગયા.

ડિસ્ટ્રિક્ટ જેલમાં.

કેટલાક દિવસો હવાલાતની આ અધારી કોટડીમ
વીતી ગયા, કે અચાનક એક દિવસ મને એક શિષ્ય
પોલિસ ઓફિસર મળવા આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે,-
બાપ સાહેબ આપ આમ નકામી તકલીફમાં કાં પડ્યાઓ,
શા માટે બધી હકિકત બતાવી નથી દેવા ? ”

મહે' ઉત્તર દીધો, આજ પહેલીવાર મને આ બાબત
જણાવવામાં આવી છે. કોણ કેવા પ્રકારની હકિકત મહારી
પાસે જાણવા માગે છે. તે કહેવા લાગ્યો-પણ દાખમથી,
લુધીયાના એક માણસે તમારી બધી બાબત જણાવી દીધી
છે કે, તમે મોટા લિડર છે. તમે જોઈું હશે, કરતારસિંહ
પણ પકડાઈ ગયો છે ” આની એક બે દિવસ પહેલાં
રાત્રિના સમયે ચાણામાં મોટો કોળાહળ મચ્યો હતો. રેલ્વે
રોડનથી ત્રીસ માણસોને પકડી ચાણામાં લાગ્યા હતા.
અંગ્રેજ પોલિસ ઓફિસર તેની સાથે હતો. માણસોના
સિપાહી કહેતા હતા કે, કેપ્ટન ઇન્સપેક્ટર જનરલ ટોમ-
સોન : પુઃ લાં હાજર હતા, પણ આદમી પકડાઈ ગયા છે.

અને તેમાં વળી ઘણા ધાસ્તીમયા આદમી પકડાયા છે, ધાસ્તીમયા જરૂર હતા, કેમકે તે પહેલી રાત્રિ હતી, કે મહેને મહારી કોટડીયા કહાડીને ખીજી કોટડીમાં ખીજી ફેદીઓ સાથે રાખી દેવામાં આવ્યો, અને એ ત્રણેને મહારાવાળી કોટડીમાં પૂરી દેવામાં આવ્યા. તે ખુશ હતા. હસ્તા હતા, અને એક એમથી ટાંમકિન ને ખાલી નામ લઇ બોલાવતો હતો. તે અઢાર વર્ષનો નવયુવક હતો. એ ત્રણેને હાથ કડીઓની અતિરિક્ત ધગમાં મોટી મોટી બેડીઓ નાંખીને દરવાજાની બહાર બાંધી દેવામાં આવ્યા અર્ધા રાત્રિ વીતી ગઇ. બધા કોકો ઉંઘમાં પડ્યા હતા. પહેરદાર પશુ આરામ લેવા બેસી ગયા. મહે ફડીને જોયું, તો તે “કરતાર સિંહ” હતો. તેને મહે એકવાર અમેરિકામાં જોયો હતો.

હવે મહેને તે સિખ ઓફિસર કહેવા લાગ્યો એકવાર એક ગીદડ જાળમાં ફસી ગયો. ગીદડ ઘણું ચાલાક હોય છે તેણે પકડવાવાળાને કહ્યું—“જે તું મહારી એક વાત નહિ સાંભળે તો પ્રલય આવી જશે. તેણે કહ્યું—જતાવ એ વાત શું છે ? ગીદડે ચીસ પાડીને કહ્યું—એ વખતે બતાવીશ જ્યારે મહેને છોડીને તું થોડે દૂર ઉભો. રહીશ આખરે કંઈક સમજી વિચારીને તે રાજ થઇ ગયો. ગીદડ થોડે દૂર ગયું અને “આપ મરે જુગ પરલો ” કહેતું બાગી ગયું. જેવી રીતે જની શકે તેવી રીતે જાન બચાવી લેવી જરૂરી અમર છે, આપ એટલા આલિષ અને ઘના છો.

પડ્યા હતા, જેમાંના એકમાં અમને ખાવાનું આપવામાં આવતું હતું. જેવનો એક સિપાહી લાઇનની સાથે ધૂમતો હતો. નાલખાની કોટડીથી કેટલાક અંશે આસારી હતી. આમાં પડેલા અંદરથી સાદે દરી આદમી બીજા કોટડી વાળા સાથે વાતચીત કરી શકતો હતો. જો કે તે સિપાહી ફરવખત અટકાવતો હતો, અને કદિ કદિ તેની સાથે લડાઈ થવા લાગતી હતી, કેમકે પંદર સોળ આદમી કોટડીઓમાં પૂરતા હતા, તે એકની સાથે અંધડો કરતો, હતો, તો બીજા ગડખડ કરતા હતા. તેને એ તરફ જઈ પડતું હતું, આખરે સાચાર થઈ તે કહેતો હતો કે, વાતો ધીમે ધીમે કરો, જ્યાં દરથી કોઈ જેવનો ઓફિસર સાંભળે નહિ.

સાંજ થવાવાળી હતી ત્યારે એક સિખ સાહેબ જો કે દારોમાં હતા તે મળે જોવા આગ્યા, અને કહેવા લાગ્યા કે, આ કામળ બીજા આદમીની છે, નવા કામળા છે, તેની સાથે કેટલાક આદમી હતા, તે જો નીચા કામળા હઈ ગયા અને પેલા કામળા લઈ ગયા.

જેલના રોટલા અને કપડા.

રોડીવાળે જે કુદી અને કેટલાક સિપાહી ખાવાનું લાવ્યા. એક ખાલામાં થાણી બીજામાં દાળ અને રોટલા હાથમાં આપી આગવી કોટડીમાં રરાતા થઈ ગયા. રોટલા જવના બનાવેલા હતા. તેમાં મ્હોટો ભાગ રેતી બળેલી હતી. દાળ સડેલી અને ટ્યા અનાજની છે તે

જણાવું નહોતું. એકજ કોળીયો રોટલાનો મોંમાં નાખ્યો, બીજો નાખ્યો અસંભવ થઈ ગયો. પાણીથી મ્હોં સાફ કરી લીધું અને બેઠો રહ્યો. અંધારૂં થઈ ગયું. જૂએ પેટે રાત્રિ કાપવાની ચિન્તા હતી, હજુ કામળ ખિછાવીને સૂતોજ હતો કે તમામ શરીરની સાથે જૂઆ વળગી પડ્યા. બન્ને કામળો જૂઆથી લયબધ હતાં. રાત્રિના સમયે તેનો શું બંદોબસ્ત થઈ શકે તેમ હતો, હા કામળ. ઉઠાવી અલગ ફેંકી દીધી અને ખડીના ઉપર સુઈ રહ્યો. છતાં પણ જૂઆ લણાજ ચોંટી ગયા હતા. પહેલી રાત્રિ જેલનો જે અનુભવ થયો કે ત્યાર પછી જેટલાં દુઃખો પડ્યાં, તે એની રહામે ઘુચળ જણાતાં હતાં. સમયમાં એકજ શુષ્ક છે. કે તે પ્રતિક્ષા નથી કરતો પરંતુ સંતોષ એટલેજ છે કે વીતી ગય છે. ત્યાં આશરે બે ત્રણ આઠવાડીયા સુધી રહ્યા. એજ ખોરાક અને એ કામળાથી દિવસ રાત્રિ વિતતાં ગયા. પ્રાતઃકાળે હવાલદાર બંગીને સાથે લઈ આવતો હતો. જગરતું કુંડું સાફ કરતો હતો. એક એક કોડડીને ખોલતો હતો, કારણ કે એક ખીજની શિક્ષ નંજરે ન આવી શકે. બન્ને સમય સાધારણ બોજન શિવાય જેમાંથી કંઈ ખાઈ શકાતું નહોતું, બપોરની વખતે છટાંક બર ચણાના લોટની રોટલી મળ્યા કરતી હતી. એમાં મૂસું અને રેતી બજેલાં નહોતાં. તે એક પદાર્થ હતો જેની દિવસમાં ખુશીથી રાહ જોવાતી હતી. દિવસે કંબજામાંથી જૂઆ કઢાડવા એક વૈખન જરા ગદાર કઢાડતા હતા.

આ સિવાય અમારું એક કોઠડીમાં પુરાણ રહેવાથી ખીજા કોઠડીઓને મળવાનો કોઈ સમય ન હતો, અને એ સિવાય આ પોતાની કુદરતનું જોવાની ખીજા જીવનનું કંઈ જાન ન થયું.

સેન્ટ્રલ જેલ.

જેલમાં એક વાતનું ઘણું ધ્યાન રાખવામાં આવે છે કે જે કંઈ બને તે બધું અચાનકજ કે જેની એ પહેલાં કોઠડીને કશી ખબરજ ન થઈ શકે. અચાનક કરતુંજ તેના હૃદય પર ઘણો પ્રભાવ પાડવાનું હોય છે. હજી એક માસ ડિસ્ટ્રિક્ટ જેલમાં અમને નહિ વીત્યો હોય ત્યાં એક દિવસ પોલિસની પાર્ટિ હાથકડીઓ લઈ રહ્યાં હતાં રહી. એક એકને કહાડીને હાથોમાં હાથ કડીઓ નાખી દીધી. કોઠડીઓમાંથી કહાડી ફાટકની અંદર દાખલ થઈ. એ ડોકાણે બધાની નિયમ પૂર્વક ગણતરી થઈ અમારો ચાજ જેલવાળાએ પોલિસને દીધો. અમારી સંખ્યા વીસને આશરે હતી. હાર બંધ અમને હિમા દરી દીધા. અમારી ડાબે જમણે આમળ પાછળ પોલિસ સગિનો કહાડી ચાલતી હતી. મોડે રૂર ચાલીને અમને સેન્ટ્રલ જેલના ફાટકમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. તેને લાહોરમાં પાડી જેલ દહેવામાં આવે છે. મોટા મોટા લોખંડના સરીખવાળાં ફાટક ઉઘડી મળ્યાં તેમાં દાખલ થઈ અમે ડોલીમાં બિમા થઈ ગયા. તે ડોકાણે અમારો ચાજ પોલિસે પાછો જોઈને ઈર્ષ દીધો.

જેલની નવી સૃષ્ટિમાં અથવા નર્કમાં.

અંદર જઈ અમને ચૌદ નંબરની કોટડીઓમાં પૂરવામાં આવ્યા. એ જેલમાં બે વિભાગ છે એક એક વિભાગમાં આઠ આઠ નંબર છે. એક એક નંબરમાં કેટલી કેટલી લાઇને છે. ચૌદ નંબરની લાઇનમાં જૂદી જૂદી કોટડીઓ છે, અમને એ કોટડીઓમાં રાખવામાં આવ્યા.

ચૌદ નંબર જેલમાં ફાંસીના શુન્દેગારો અને પૂરા બદમાસોની જગ્યા છે. એની અંદર એક લાઇન છે, જેમાં ખાસ બદમાસોને રાખવામાં આવે છે અને તેનું નામજ બદમાસ લાઇન છે. તેમાં આશરે આઠેક કોટડીઓ છે. એમાંની એક કોટડીમાં મહને રાખવામાં આવ્યો. મહારી સાથેની આજુબાજુની કોટડીઓમાં ખીજા કેદી રાખ્યા હતા, જેને જેલમાં પકા બદમાસ ગણવામાં આવતા હતા. અહીં રહેવાથી મહે અતુલ્ય લીધો કે હવે હું એક નવી સૃષ્ટિમાં દાખલ થયો છું. પોલીસ હવાલાત અને કાચી જેલની હવાલાતના બે માસ એક પ્રકારે મધ્યની સીડી સમાન હતા જેમાંથી પસાર થઈ નર્કમાં પ્રવેશ કર્યો. જોકે એ નર્ક હતું, પણ એમાં થોડીક સ્વતંત્રતા મળવા લાગી. એ સ્વતંત્રતા નર્કવાસીઓની સિક્કા જેવી અને તેમની વાતચિત મૌલજવાનો ફાવસર હતો.

પોલિસની હવાલાત અધિકાર અને અધિકારમાં એકલાં સમય વિતાવતું હતું. કાચી જેલમાં જેલના ઓફિસરો

અને કમચારીઓની ચિકીત્સા જણાતી હતી. તે કોટડીને સાથે કરાવા અને જોરાક અપાવવા આવ્યા કરતા હતા. તેની સાથે વાતાવિત કરવાનો કોઈ ટાકમ મળી શકતો નહોતો. હવે તેનો સાથે રહેવાનો સંયોગ થયો કે, જે જેલ ઓફિસરના શત્રુઓ હતા અને જેનું કામ રાત્રિ દિવસ જેલવાળાઓને તથા એક બીજાને ગાળો દેવાનું હતું. એનામાં એક શુદ્ધ હતો અને તે એકે તેની અંદર થોડો મળ્યો અતિથા સેવાનો, ભાગ વિદ્યમાન હતો. અમને લોકોને ને જેલમાં નવા આવેલા સમગ્ર અથવા અમારો ગુન્હો સરકારી સમજીને અમારું થોડું ધણું સન્માન કરતા હતા. એવું જણાતું હતું કે તેને પળખના શોર બકોરની વાતો વધી પડી મીઠું મરચુ બહારવેલી ગમે તેમ પહોંચી જતી હતી. તે જણતા હતા કે હજીએને એક મોટા બચાવક શત્રુ “ જમન ” સાથે પાનું પડ્યું છે. અને એટલા માટે દેશમાં કેટલાક લોકોએ અશાન્તિ, પેદા કરવાની ચેષ્ટા કરી છે, જેને સરકાર પકડી પકડીને જેલમાં ભરી રહી છે, સ્વાભાવિક તેની સહાનુભૂતિ એ લોકોની સાથે હતી.

જો કે એ લોકો હજી સરકારને અને જેલના ઓફિસરોને ગાળો દેતા હતા, પરંતુ વિચાર કરાથી એવું પ્રતિત થતું હતું કે એ સર્વ તેનો નિત્યનો વ્યવહાર હતો. એ ગાળો લંગોની તેના મનની અવસ્થાની સાથે કોઈ વધારે સંબંધ નહોતો. તે પોતાના નિત્યના કામ કાજના જીવનનું સાધારણ દર્શન સમજતા હતા. જેમ આપણે આપણા

સાંસારિક ધંધાનો કદિ એવો વિચાર નથી લાવતા કે આ બધું ક્ષણિક છે અને એટલા માટે આપણે એ સમયનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ જ્યારેકે આપણી આ સંસારી બંધનથી મુક્તિ થઈ જશે. તે કદિ પોતાના છુટકારના સમયનો ખ્યાલજ નથી કરતા. કારણ એકે એ લોકોની કેદની મુદત ઘણે ભાગે લાંબી હોય છે. અને એમાંના દેટલાક એવા હોય છે કે છુટકારો મળ્યા પછી તુર્તજ તે પાછા અહીં આવી જશે. તેનું ઘર જેલજ હોય છે, તેના સંસાર પણ એજ હોય છે. આપણે જેને નર્ક કહીએ, એના માટે એજ સંસાર છે. એવાજ આપણા આ સંસારને જો કોઈ શક્તિ ઉપરથી જોવાવાળી હોય તો કંઈ એ પ્રકારનું નામ દેતી હશે, કોટડીની અંદર એક ઉંચી ખડી સુવાને માટે બનાવેલી છે. એક તરફ એક પથરની ધંટી લાગેલી છે, જેમાં ઉમારહીને અનાજ દળાય છે. તેના એક ખૂણામાં લોઢાનાં બે વાસણ હોય છે, અને એક ખીખ ખૂણામાં માટીનાં કુંડાં પડ્યાં હોય છે. જેમાં જાજર પેશાબ કરાય છે. રહવારે ઉઠતાંજ શૌચાદિ કરતાંજ લાંબરી આવી જાય છે. બે ચણાની દામી અથવા બજેલી રીટલી આપે છે, અને એક ચમચો સાકનો હોય છે, જે કે ઘણે ભાગે પાંદડા રોપા કે હાંખળાંઓનું બનાવેલું હોય છે. આ નંજરને છોડી ખીખ નંજરોમાં ગારેજ હોય છે, જેમાં સાક રીતોર મનુષ્યોને સુવાનું રચાન બનાવેલું હોય છે તેમાં જાજર જુદાં હોય છે, અને રહવારે ઉઠતાંજ પાંચ સાત મિનીટની અંદર

એ જાનરમાં સૌચાદિ કરવો પડે છે. એ જાધા કેદીઓને
જોસરીની અંદર હારમાં બેસાડી રોટલાઓ વહેંચવામાં
આવે છે.

જેલનું જીવન.

એ બારડોમાં એક એક કેદી લેમ્પ લાઇ જાય કલાક
સુધી પહેરો બરે છે. ચૌદ નંબરનો પહેરો અજબ દંગનો
છે. હર જાય કલાકે નવો નંબરદાર જલ્લાઇ પહેરો ભરવા
આવે છે અને દરેક કોટડી રહામે ઉભો રહી બેસો છે.
“ બેસો જખાન ” એ અંદર કેદી સમ્ર ગયો હોય
અને તે જવાબ ન આપે તો તે એ જોવા માગે છે કે
જીવતો છે, મરીતો નથી ગયો કેમકે તેને યોડી યોડી
વારે રિપોર્ટ દેવો પડે છે “ જધું સાડું ” અર્થાત
આસબેલ. ” અમારા લોકોની ઉપર ખાસ ખાસ ખાણ
પહેરદારોનો પહેરો ભરવામાં આવતો હતો, જે કે પોતાના
કર્તવ્યને પૂર્ણ કરવામાં અતિ દુરોર હોય. પરિણામ એ
આવે છે કે પ્રત્યેક રાત્રે કોઇ ન કોઇ ગુન્હેગારની સાથે
માળા માળી અને ટંકા સુધીની નૌજાત પહોંચતી હતી.
દર ત્રીજા કલાકે રાત્રે જગાડી અમારા જીવવાની ચોક્કસી
કરવામાં આવતી હતી.

રહવારે ખાઈ રહ્યા હો કે ન ખાઈ રહ્યા, ધડેની
ગુણો તૈયાર રહેતી હતી. પ્રત્યેક કેદી લાકડાનું ખીપ લાઇને
જતો અને અદાર શેર ધડે વજન કરાવી લઇ આવતો
. અને દળવા શરૂ કરી દેતો હતો એ દિન ભરતી

સરકારી મજૂરી હતી, જેકે તેને ત્રણ ચાર વાગ્યા સુધી દેવી પડતી હતી. કોઈ બગવાન આદમી એ મજૂરીને ત્રણ ચાર કલાકની અંદર સમાપ્ત કરી લેતો હતો. ગાડી નબળા પોચા આપો દિવસ લાગ્યા રહેતા હતા. પોત પોતાની કોટડીઓમાં ઘંટી ફેરવતા હતા, ગીત ગાતા હતા, જોડેની કોટડી વાળા સાથે કૂંડા મસ્કરી કરતા હતા, એક બીજાને મારો મેળો દેતા હતા. ધણુ ખરા એવા હતા કે જેનું બે રાટલીથી પેટ ભરાતું નહોતું અને તે સાથે સાથે લોટ પણ ફાકતા હતા. તેને બદલે એમાં રેતી ભેળવી દેતા હતા. કેટલાક કેડીઓના લોટ ઓછો ચતો હતો અને તેની તપાસ સુપરિટેન્ડેન્ટ પાસે જતી હતી અને બદલામાં દંડ પામતા હતા.

કેડીઓના ખેલ તમાશા.

મજૂરીથી છુટા થયા, હવે અંદર અંર બુગાર ચાલુ થયો તેની સંપત્તિ કેટલાક આના અને કેટલાક રૂપિયા હોય છે અને એ સંપત્તિને સંભાળી રાખવાને ખજાનો તેનું ગણું હોય છે. ગણામાં પૈસા રૂપિયા રાખવાની એક ખોલ બનાવી હોય છે. તે બનાવવાના ખાટે એક સિક્કાની ગોળી લઈ તેની સાથે દોરો બાંધી ગણામાં નાંખી દેવામાં આવે છે. દોરો મ્હોંમાં અગર હાંતોમાં રાખવો પડે છે, કારણકે સિક્કા અંદર ન ચાલ્યા જાય. કેટલાક દિવસના અભ્યાસથી એ ખાતું બની જાય છે. અમારા કેટલાક આદમીયોએ આની રીતે ૨૫૫ ખોલ બનાવી લીધું હતું કેમકે તે ઘણુંજ લાભ

દાખલ સમજવામાં આવે છે. એના બનાવવામાં તુલકાન પશુ હોય છે. અમારા એક આદમીએ “ સિકાની ગોળી ” રાખવી શરૂ કરી. તે ગોળી પેટમાં હિતરી ગઇ તેને સિકા (ધાતુનું નાણું) તું વિષ ચઢી ગયું. એ મહિનાથી વધારે સમય સુધી તેણે રોગની વાત ન કરી, અંતે દુઃખી થઇ તેને ધરપીતાલ જવું પડ્યું, ત્યાં પશુ લાખા સમય સુધી લાખાર પડી રહ્યો પશુ હાંતા માર્યે તેણે અસહ્ય કારણ ન બતાવ્યું. એથી મહીને પત્તો લાગ્યો કે તે ગોળીની પ્રેક્ટિસ કરી રહ્યો હતો. ડોક્ટરે પૂછ્યું તો તેણે સાદા ના પાડી દીધી. જુલાન દીધા, કંઈ લાજ ન થયો. ત્યારે ડોક્ટરને વિષનો વિશ્વાસ થઈ ગયો ત્યારે તેણે છાતીનાપર સખ્ત ઉપાય શરૂ કર્યો કે જેથી ગોળી બાહર નીકળી પડી એ વખતે તે ધણીજ દુર્બળ થઇ ચૂક્યો હતો, અને એ વિષના પ્રભાવથી તેનું મૃત્યું થઇ ગયું. એ મહેનો ખેલ છે, એ ખેલ દારા ધણે ભાગે મદારી લોકો ગોળા મળી જનાના ખેલો ખતાવે છે. એક જે ન્હાના ગોળા તે મળાની અંદર રાખી શકે છે અને ખેલ કરવી વખતે તેને હાલે છે; પાછળ એક હાથેથી ગોળો કપર લઈ જાય છે અને મહોએથી નીકળતો ખતાવે છે. જુગાર રમવાવાળા પૈસાથી રમે છે, દેદીએના કપડાથી રમે છે અને જે રાટલા તેને મળે છે તેના ઘવ લગાવીને પશુ જુગાર રમે છે. એ પ્રકારે કેટલી કેટલાક દિવસો સુધી કેવળ ગણાપર નિર્વાહ ચલાવે છે. જે કે જાણના સમગ્ર દગગજ

મળે છે, અને પોતાના રોટલા હારતા રહે છે, સાંજે પાછા રોટલા કોટડીઓને તાળાવાથી બંધ કરી દેવામાં આવે છે. અંદર પડ્યા પડ્યા અધી રાત્રિ સુધી ગાતા અને એક બીજા સાથે વાતો કરતા અને ઘણું જાગે ખરાબ શબ્દમાં ગાળો દેતા રહે છે. એજ તેનો ખેલ અને જીવનનો આનંદ હોય છે. અડવાડીયામાં એકવાર પ્રાતઃકાલે આખી જોલમાં સુપરિટેન્ડેન્ટ ચક્રર મારે છે. જેને પરેડ લગાવવી હશે જે.

કલાકેક પહેલાં નંબરદાર કેદી આવે છે. “તૈયાર હો જાઓ, પરેડ લગાઓ.” ત્યાર પછી સિપાહી આવે છે “પરેડ લગાઓ અબી તક ક્યા મરતે હો.” બે ચાર મીનટ અંદર જોલનો કલાક આવે છે અને એજ શબ્દો બેવડાવે છે. કોટડી ઓથરીની ચોકખાઈ જૂઓ છે. હમણાં નાયબ દારોગો આવે છે, જેના પછી સુપરિટેન્ડેન્ટ કેદીઓના કમચારીઓનું એક ટાળું સાથે લઈ આવે છે, તેની સાથે દરોગો આગળ આગળ ચાલે છે. પ્રત્યેક કેદી કોટડીના દરવાજાની રહામે જાળીની પાછળ પોતાની ટિકીટ હાથમાં લઈ ઉભો થઈ જાય છે, અને જો કોઈને કંઈ ફરિયાદ કરવી હોય તો તે સલામ કરી પાતાની “અરજ” કરે છે. સુપરિટેન્ડેન્ટ એક સેંકડ અટકીને તેનો ઉત્તર દઈ આગળ ચાલતો ચાલે છે. રસ્તામાં દારોગો બધાના વિષયમાં રિપોર્ટ કરતો જાય છે. જો એક મહોટા નાટક જેવું પ્રતિ અડવાડીએ જોલમાં ચાલે છે, જેથી કેદી પોતાની પ્રિયા

અથવા જરૂરીઆતને સુપરિટેન્ડેન્ટના કાન સુધી પહોંચાડી શકે. કદિ કોઇને કાગળ લખવો હોય છે તો તે સુપરિટેન્ડેન્ટને અરજ કરીને કાગળનો હુકમ મેળવે છે

(૪) જેલ રૂમમાં કેટ.

તૌલખા જેલમાં, ડિસ્ટ્રીટક જેલ અને મેટ્રોલ જેલમાં પણ ધણે સમય વીતી ગયો પરંતુ મહત્તે હજુ સુધી એ પણ ન જાણાય કે કયા ગુન્હાને લઇ મહત્તે પકડનામા આ યો છે અથવા કયો ગુન્હો મહારે હાથે યજ ગયો છે જેના આધારે કેસ ચલાવવામાં આ રશે અને એક દિવસ ત્યાં લાલા રહુનાથ સહાય વડીલ ગુનામાંત કરવાને માંઆ, તેણે મને જણાવ્યું કે અમારા માટે એક નવો કાયદો બનાવી રહ્યા છે, જેનું નામ “ડિફેન્સ ઓફ ઇન્ડીઆ એક્ટ” હતું એ કાયદાનુસાર અમારા ઉપર કેસ કરી જેલમાં જ ચલાવવામાં આવશે તથા કમિશનરોનું એક ખાસ કમિશન કોર્ટના કપમાં નક્કી થશે જેના ફેસલા પછી કોઇ અપિન નહિ થઇ શકે

અમેરીકાના હિન્દુસ્થાની હિન્દુસ્થાનમાં.

પૂર્વની સરખાતે ચાલ્યા અમેરિકાની અદર કામ ચલાવતા શિખ અને ખીજ લોકો કમ વત્તાહોપર રહ

ડીને ભારતમાં આવ્યા જે કે પોતાના દેશને યુધ્ધમાં ભાગ
 લેવા અથવા ઈશ્વરની સહાયતા કરતા રોક્યા. અને
 આ અવસરને પોતાની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવામાં રોકેલ.
 એ લોકોની એક મોટી સંખ્યાને વહાણમાંથી ઉતરતાજ
 પકડીને જોલમાં કેદ કરી દેવામાં આવી હતી. કેટલાક મુલ-
 તાન જોલમાં હતા, કેટલાક મીંચાવાલી જોલમાં હતા. કેટલાક
 મહિના સુધી જોલમાં કેદ રહેવા છતાં પણ તેણે પોલીસના
 દબાણથી કોઈ પણ પ્રકારની હક્કિત ઠીધી નહિ, જેથી
 તેના પર કેસ ચલાવી શકાય. પરંતુ એ લોકોમાંથી કેટલાક
 બહાનાં કરી અથવા વેશ અને નામ બદલીને પકડાવાથી
 બચી ગયા, અથવા પકડીને છોડી દેવામાં આવ્યા, તેઓએ
 આમ તેમ બટકવા અને ઉપદ્રવ કરવાનો આરંભ કર્યો.
 જ્યારે પકડાવા શરૂ થયા. તો તેનામાં કેટલાક માણીદાર
 બની ગયા. એમનો સૌથી પહેલો આદમી નવાબ નામનો
 હતો. તે એકજ મુમલમાન અમેરિકાથી એની સાથે આવ્યો.
 એનો તમામ ખર્ચ એ લોકોએ પોતાની માંડથી આપ્યો.
 અમેરિકામાં તે આદમી ખાતમીદારનું કામ કરી ચુક્યો હતો.
 એ અહીં ખાસ ઇરાદાની સાથે તેની સાથે આવ્યો હતો,
 એણે પ્રતિત યાચ છે. તેણે રસ્તાની બધી વાતો ચીતો
 કમવાર માદ રાખી, અને આવતાજ ઓશિસરોને મળી
 બધી બાબત બતાવવી શરૂ કરાવી દીધી. અને સાથેજ મુસ-
 લમાન હોવાને લીધે જતોર એક લીડરનું તે પણ સાથે કામ
 કરતો હતો.

પોલીસનો આતમીદાર નવાળ.

આ નવાળ દ્વારા પોલિસને એ લોકોની બધી હકિકત માલુમ પડી ગઈ, અને ખાસ આદમીયો પકડાયા હોવાથી તેની બધી ગુમ વાતોને ખતાવી ગમરાવી દેતા હતા. ગુપ્ત કારરથાન રચરામાં અને ગુપ્ત ઉપાયોમાં એકજ ધણું જોખમ છે, જે કે એ બધાને નકામું કરી નાંખે છે. એ એજ કે ગુપ્ત વાતો કરતા બહાદૂરો અને દિક્ષેરો ખરા અને છળ છિદ્ર મેંબરનો પત્તો નથી લગાડી શકાતો. હર એક પોતાની વીરતાની કંઈસો મારે છે, અને પોતે પોતાને સર્વથા સુરક્ષિત સમજીને બધું કંઈ કહેવા અને કરવા તૈયાર થાય છે પરંતુ જ્યાં તેને ખમર મળે છે કે તેનાં તમામ ગુપ્ત કારરથોનોની પોલિસને ખબર મળી છે ત્યારે તેનું મન ગમરાઈ જાય છે. અને એકાએક પોતાના જીવનને સંશયમાં જોઈ, જેની તેને કદિ કલ્પના પણ થઈ નહોતી તે પોતાના પ્રાણ બચાવવાની ચિન્તામાં પડી જાય છે. જેનું પરિણામ માફીદાર થઈ પોતે પોતાને બચાવી પોતાના સોગતોઓને હસાવાનું હોય છે. પોતે ફક્ત છુટકારો મેળવવાનો કેવળ એજ ઉપાય સમજીને તે પોતાના પ્રાણ આ પ્રકારે બચાવી શકે છે.

કેદીઓની ટ્રેનિંગ સ્કુલ.

સેન્ટલ જેલમાં અમને એક એક બજાએ ને જૂદા જૂદા મિનિટ રહવારે બંધાર કહાડી ફરવાની રત્ન દેવામાં

આવતી હતી જેલના હેડ, ક્વાર્ટર સાથે પહેરાપર રહેતા હતા. હવે નને એમ જણાયું કે પંજમની ધણી જેતોમાં પૂરી રાખેલા કેટલાએ આદમીઓને લાદોર જેલમાં લાવી રહ્યા હતા. હેડક્વાર્ટર અમને સમ્પત્ત કરવા અને જેલના અપમાન સહન કરવાનો અભ્યાસ શીખવાડવા માન કરતો હતો. તે કહેતો હતો કે, ત્હમને જેલની છાંદગીના માટે ટ્રેન (શિક્ષણ) દષ્ટ રજો છું. તેણે પોતાનું આયુષ્ય ખાસ્યા વરથાથી જેલની નોકરીમાંજ ગાળ્યું હતું. જો કે તેનો સ્વભાવ ખૂરો હતો, છતાં પણ કદિ કદિ અમને ખરેખરે ખતાવી દેતો હતો. એકવાર તેણે મ્હને જણાવ્યું કે જેલમાં કેદીને સમ્પત્ત કરવાનો ઉપાય એકજ છે. તે એ જે કંઈ કેદીનું મન કરે તેને તે ન કરવા દેવું અને તેની વિશ્વ દરાવવું. જો તે ઉભો હોય, તેને તુર્ત ધમકાવી દેવો કે બેસો ના દેમ ઉભો છે. જો બેડો હોય, તો ધમકી દેવી, ઉભો કેમ નથી થતો. ઉપર જુએ તો કહેવું, નીચે જો, ત્યાં શું જુએ છે !

માફીદારો સાથે અમારી ઓળખાણ.

કેટલાક દિવસો વીતી ગયા. અમને હાથ દડીઓ નાંખી કોટડીની બહાર કહાડવા એક ધાસવાળી જગ્યાએ સરને લઇ ગયા અને બેસાડી દીધા. અમે હેરાન હતા કે આ શું થવા લાગ્યું છે. એટલામાં એમું કે ફાટક પ્રધ્યું અને પોલિસકમાન અને ગ્રીન દેશી ઓફિસર અંદર દાખલ

થયા અને અમારી તરફ આગ્યા. તેની સાથે એક ખીલે
 માણસ હતો કે જે એની સાથે રહી ચુક્યો હતો. તેનું માથું
 નીચું અને શરમના માર્યા વહેરો કરમાયેલો અને ઝુકાયેલો
 હતો. અમને બધાને ઉભા થવાનો હુકમ થયો. અને
 અમને જણાયું કે ઝોળખાવાને માટે તે આદમી સરકા-
 રી સાક્ષીના રૂપમાં અમારાં લોકોની ઝોળખાણના માટે
 લાવવામાં આવ્યો છે. તે દરેકની રહામે ઉભો થઈ બતાવતો
 હતો કે તે અમને ઝોળખે છે, અથવા નહિ. કાઠ કાઠની
 તેણે ઝોળખ્યા, અને બતાવ્યા કે અમુક અમુક ઠેકાણે તે
 એની સાથે હતો આ પહેલીજવાર હતું કે અમને લોકોને
 એકઠા મળી એક ખીલને જોવાનો પ્રસંગ થયો. અહીં મેં
 ત્રણ એવા આદમીઓને જોયા કે જેને મેં અમેરિકામાં
 એક બે વાર જોયા હતા એમાંના એક પંડિત જગતરામ
 હતા જે કોઈ સમયમાં દયાનંદ કોળેજમાં વિદ્યાર્થી રહી
 ચુક્યા હતા. લાહોરમાં મહારી પાસે આવ્યા હતા. અને
 મને કેટલાક અમેરિકાના સોનાના સિક્કા દીધા હતા, જેને
 મહે સરાઈ પાસે બત્તાવી નોટ એને અગર અમરસિંહને
 આપી હતી. તેને પેશાવરમાં આવાજ ગુન્દા માટે પકાવામાં
 આવ્યો. તેને નોટના વિષયમાં પૂછતાં હેવાલ બતાવી દીધો
 કે તે મહારી મારફત મેળવ્યાં હતાં. તેને એ ગુન્દામાં ત્રણ
 વર્ષની સખ્ત સજા દેવામાં આવી અને પેશાવરમાં કેટલાક
 મહિના ચક્કી પીસવાના પછી લાહોર લાવવામાં આવ્યા
 જ્યાં કે તે કેદની દયામાં એજ મળુરી કરતા હતા.

અમારી ઝોળખાણુ હર બીજો ત્રીજો દિવસે થતી
લાગી, અને અમને જાણ્યું કે માશીદારોની સંખ્યા ડઝનથી
ઉપર ચાલી ગઇ હતી. આ ઝોળખાણુ પણ વિચિત્ર ઢંગથી
થતી હતી. અમે બધા હિમા થઇ જતા હતા. માશીદાર
આગળ આગળ ચાલતો હતો તેની પાછળ પાછળ પોલિસ
અને જલના ઝોદિસર સાથે સાથે ચાલતા હતા. જ્યારે
કેદારને ઝોળખતો હતો, તે એના વિષયમાં નોટ કરાવી દેતો
હતો. અમરસિંહ માશીદારે મને ઝોળખી લીધો. અને
ખતાલ્યું કે આણે મહારી પાસેથી રૂપિયા અગર નોટ લીધા
હતાં અને જમતરામના કેશના વિષયમાં પૂછ્યું હતું.

એ તો સત્ય હતું, પણ એક દિવસ મૂલાસિંહને
ઝોળખવાને માટે લાવવામાં આવ્યો. તે દરેકને જોતો જોતો
મહારી પાસેથી નીકળી ગયો, આઠ દશ બીજા આદમીયોથી
આગળ ચાલ્યો ગયો. અચાનક તેણે પાછા ફરી મહારી
તરફ જોયું અને જોયો, હું આ આદમીને પણ જાણું છું.
ગડમડાટ જેવું થયું, ત્યારે કેમ ન ખતાવ્યો ?

તે પાછો આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે આ બાઇ
પરમાનંદ છે. મહે તુર્ત મિસ્ટર પેટર્મૅન ગવર્નમેન્ટ એડવોકે-
ટેટનું ધ્યાન ખેંચાવ્યું કે, આ આદમીને મહારી તરફ ધ-
સારો કરવામાં આવ્યો છે. સુપરિટેન્ડેન્ટ ધમકી દેવા
લાગ્યો, શોર મત કરો.

મહે કહ્યું, આ અજ્ઞ વાત છે, એ આદમી હમણાં
જાય છે, અને નથી ઝોળખતો અને આદમીવાર પછી

ખીજાને જોતા અચાનક મ્હારો ખ્યાલ ફરી રીને આવી શકે ?

સુપરિન્ડેન્ટ કહેના લાગ્યો—એ બધી તહમારી ચાલાકી છે, એવુજ ચશે મ્હે કેવા એટલું કહ્યું, મ્હારો પ્રોટેસ્ટનો કરી લેવો જોઈએ

એક મીજે દિવસ પોવિસનો સિપાહી કૃપાલસિંહ જોગખવાને માટે આવ્યો એકવાર તો બપોલે જોઈ ચાલ્યો ગયો, અને મ્હારા સમયે કંઈ ન કહ્યું એને પાછો ખીજા વાર દેખાડવાને માટે લાવવામાં આવ્યો અને તે જોઈએ કે હોલે મ્હને જોયો છે મ્હે પૂછ્યું કયે ઠેકાણે ? ત્યારે હોવા લાગ્યો કે, તહમારા મકાન પર બન્નેની કક્કિત મ્હારા વધવામાં જુદી હતી, જો તે ખરી રીતે જાણતો હોત તો પહેલીવારજ તેને શક પડી જતો.

સખંધીઓ સાથે મુલાકાત

આતો રાજઆતની વાતો હતી અમને ખગર પડવા માંડી કે ચૌદ નબરની સાથે પડરના બાગને તોડી કાઢે બનાવવા છે કમિશનરોના માટે ચણતરો (એડનો) બનાવવામાં આવ્યો છે અમારી માટે એક પીજર તૈયાર કરવામાં આવ્યું ૩ વિજળી લાવવાનો બદોગસ્ત કરી નાખ્યો છે જેથી કોર્ટના મકાનમાં વીજળીના પથ્થા લગાડી શકાય એ સમયમાં અમારા લોકોના હેતુ મિત્રો અને જાણમાંજુ જોવામાં મળવાને માટે આવતા હતા તે રહવારે આવી અરજી નાખી દેતા હતા ૬૩ અગિયાર વાગે સુપરિન્ડેન્ટ જતો હતો, અમાર થી જે કંઈને લઈ જવો જોઈતો હતો,

તેના માટે નંબરદાર કેદી આવતો હતો અને એક એક કરીને ત્યાં લઈ જતો હતો. અમને આંગણુમાં લોહાની જાળી પાછળ ઉભા કરી દેવામાં આવતા હતા. સર્ગાન્હાલાંનાં સ્ત્રી પુરુષો, છોકરાં છોકરીઓ બહાર ઉભા રહી વાતો કરતા હતાં, પાંચમિનીટની અંદર જરૂરી જરૂરી જે કહેવું હોય તે બંને તરફથી કહી દેવામાં આવતું હતું. મુલાકાત સમાપ્ત થઈ. બંને તરફથી સંતોષ થયેલાં હોયો, કંઈ કહેવાની શક્તિ રાખત ન હોવા છતાં એક બીજની આંખોથી પૃથક કરી દેવામાં આવતા હતા. પ્રતિદિન કોઈ નહિ ને કોઈની ભેટ થયા કરતી હતી, અને તે પાછા આંવી કોઈ ધરની ગામની અથવા કોઈ બીજી વાત એક બીજને સંભળાવતાં હતાં. એજ વાત એક કોઠડીની અંદરથી બીજામાં, બીજીથી ત્રીજામાં અને આગળ ચાલી જતી હતી, અને એ પર ચર્ચા જેવું થયા કરતું હતું, પણ તે વાત બધે તફાત નક્કી અને નિર્ણયક હોય. એ સમયે જણાવું હતું કે, ગમે તેવો પણ મનુષ્ય એક સામાજિક જીવ છે આપણે આપણા દિવસ કાઢવાને માટે બીજાના સંબંધમાં વાતો સંભળાયા અને કરવાનો સ્વભાવ પડી જાય છે. એજ આપણી પ્રકૃતિ થઈ જાય છે. આપણા જીવનના મુખ્યના આધાર બીજાના સંબંધી પૃતાન્તો જાણવા અને એ પર પોતાની સંભતિ દેવા પર થઈ જાય છે.

કોટના રૂમમાં પહેલો દિવસ.

એવી રીતે અમારો સમય જેવની ઘટનાઓ સાંભળવા

અને બહારથી આવેલી જોલની જાળીઓની છારણીથી છળાયેલી વાતો પર પોતાની યુદ્ધિ લડાવામાં વિતતો હતો. એક દિવસ અચાનક પોલિસના સાઠ સિપાહીઓ હાથકડીઓ લઈ અમારી કોટડીઓના દરવાજા ઉપર આવી હિમા. દસ વાગ્યાની પહેલાં ઘોડીવાર કોટડીઓનીમાંથી કહાડીને એક એકને હાથ કડી નાંખી દીધી, અને ગણતરી કરી કોર્ટના રૂમમાં લઈ ગયા. કોર્ટના પાંજરાની અંદર અમને રજુ કરવામાં આવ્યા. પોલિસ દરવાજાપર અમારી ચારે તરફ ખડી લઈ બેઠા. કોર્ટમાં વકીલોની એક વિશેષ સંખ્યા વિચમાન હતી. કેટલાક તો સરકારી વકીલ હતા, ખીજા આશરે અર્ધો કબજા ખિન સરકારી વકીલો હતા, જેને સરકારે એટલા માટે નીમ્યા હતા કે ગુન્હેગારોની તરફથી પેરવી કરે.

તેનું પ્રયોજન એ હતું કે, કેસ જોલની અંદર ચલાવવાનો હતો અને બહારથી કોઈને અંદર આવવાની રજા નહોતી, સામયિક સરકારને જરૂરી લાગ્યું કે ગુન્હેગારોની તરફથી વકીલ પોતાની તરફથી કરે જેથી કોઈ પ્રકારના અન્યાય અથવા અત્યાચારની આ શંકા ન થાય. લાલા રઘુનાથ સહાયે મહારી તરફના વકીલ હતા. ચોસકના આશરે ગુન્હેગારોનાં નામ યાદિમાં હતાં, જેમાંના ચાર પાંચ પકડી શકાયા નહોતા, પણ જેના પકડાવાની આશા હતી. કેસની શરૂઆતમાં બે પકડાઈને આવી ગયા, અને તેના માટે પાછી, ની વિરૂધ્ધ સાક્ષીઓની જમાની રજુ કરવામાં આવી.

ભારી પડયંત્રનો નેતા.

ઝેટલામાં ત્રણ દિગ્ગજો આવી ગયા. જે ઈંગ્લેન્ડ હતા, ત્રીજા લાદોરના પંડિત શિવનારાયણ વડીલ હતા, સરકારી વપ્રીસે જે ત્રણ દિવસ ભાષણો કર્યા અને કેસનો બધો દેવાય ગવર્નમેન્ટની તરફથી જણાવ્યો. આ ભાષણોમાં મૂકેને બધાથી વધારે બયાનક અને દરદયાળની અનુપસ્થિતિમાં ગવર્નમેન્ટની વિરૂદ્ધ એક ભારી પડયંત્રનો નેતા બનાવામાં આવ્યો. જેની જગે એ સમયે નાંખવામાં આવી હતી કે જ્યારે હું અમેરિકામાં વિદ્યમાન હતો. અને ત્યાંથી પાછા આવી મને તેના સંબંધમાં બધી ગોઠવણ હતી. ત્યાર પછી મોટા મોટા ભારીદારો અમરસિંહ, મુસાસિંહ, જવાહરસિંહ અને નવાજખાનની મોટી મોટી સાંજાપોડોળા સંવિસ્તર જગ્યાનીઓ મેંવામાં આવી, જે કે છાપેલા રૂમે-રૂંપે કાગળોના ધાના ધાપર પુસ્તાકશરમાં મોજૂદ હતી.

મદારી વિરૂદ્ધ ઇ. સ. ૧૯૧૦ ના કેસની તમામ કાર્પસ પાછી કોર્ટમાં રજુ કરવામાં આવી લાક્ષણગુણ સદાપે વપો જાણ્યો કે એ કેસ એકવાર આવી ચુક્યો. ઉ, ખીલવાર રજુ થઈ શકતો નથી, પરંતુ તેની વિરૂદ્ધ ફેસલો દેવામાં આવ્યો.

મદારી વિરૂદ્ધ “તરારિખ દિન્દ” ને છાપરી એક ભારી મુન્દો હતો. એ કાવો હતો કે આ તરારિખ પબ્લિકેશનમાં મજૂને લખી અને છાપી છે. દર વાગ્યારી લઈ ચાર વાગ્યા મુખી કોર્ટ ખેસતી હતી. એક મ.સ.ની જ

આશરે ચારસો પાંચસો સાક્ષીઓ સરકારની તરફથી અમારે વિરૂદ્ધ ઉભા કરવામાં આવ્યા, અમારા ઘણા ખરા આદર કેસની તરફથી દિદારિન હતા જો કે જોવાવાળા જાણુ હતા કે તેની દયા પશુવધ સાળામાં ભેગાં થયેલાં બકરડાં સમાન હતી; જેના જીવનના દિવસો થોડા જ બાકી છે છતાં પણ એ અમારા જીવન સાંસારિક દૃષ્ટિથી મહાત્મ પ્રસન્ન અને આનંદી હતા, અમને બધાને એકઠા બેસી મળવાની અને વાતચિત્ત કરવાની રજા હતી; કેટલાક તો દિનભર વાતો કર્યા કરતા હતા અને કોઈને દુખાવી યુષ કરવાની જરૂર પડતી હતી કેટલાક દિનભરની ગરમીના લીધે સૂઈ રહેતા હતા, કોઈ કોઈ કેસની તરફ પણ ધ્યાન રાખતા હતા, બાર વાગ્યા પછી રોકેલા ચણાંની એક ડબી બધાને મળતી હતી, જો કે એ અમારા બધાથી વધારે મુંઝર ખોરાક અને ટિફિન (ગ્રીન પહોરનું ભોજન) હતું અમારી ગંદી રોટલીના કરતાં આ ચણા દૂધ અને મીઠાઈના ટિફિનના કરતાં સૌ દરજ્જે સારા અને સ્વાદિષ્ટ હતા.

ચોક્કસ ગુન્હો કે, ન્યાયની નિરાશા.

અમરી તરફના સરકારી વકીલો સાક્ષીઓને રાત્રી પૂજા કરતા હતા, અને કદિ સાક્ષીઓની ગૂર્ખતાપર પણે વાગે સર્વ હસી પડતા હતા. મરીના પછી પંદર દિવસના માટે કોર્ટમાં રજાઓ દેવામાં આવી અને ચાર પાંચ જણને પાંડી બાકીના ગુન્હેમારોપર ચોક્કસ ગુન્હો નક્કી કરી મહારી વિરૂદ્ધ ચોક્કસ ગુન્હા નિગેરનું રજાઓના

પછી નક્કી કરવામાં આવ્યું. પાછા આવ્યા પછી અમારા તરફના સાક્ષીઓ લેવામાં આવ્યા એક ઘટના ઉદ્ભવનીય છે, કે એક માણસ સરકારી જલમાં જોળખાણુ કરી રહ્યો હતો, સરકારી વકીલે તેમાં હસ્તક્ષેપ કર્યો. એ અમારામાંથી બાઈ જવાળાસિંહે જોરથી કહ્યું, “તહમાઈ શું કામ છે, તહમે કેમ વચ્ચે ડબલ કરો છો ?”

કોર્ટે તેને અપમાન ગણ્યું અને સહાજે લઈ જઈ બાઈ જવાળાસિંહને જલનો દંડ ત્રીશ સોટીઓ મારવામાં આવી. રાત્રે એ બાબતની ખબર પડી, બીજે દિવસે અમે સર્વે એ વકીલોને બધ કરી દીધા કે તે કેસમાં કશો ભાગ ન લે, ન્યાયની કોમરે આશા નહોતી. હવે કેટલાક પ્રકરણોમાં મહારી પ્રારંભિક જીવનના ઘટનાઓ લખવા પછી હું પાછો આ સિલ સિલાને શરૂ કરીશ. પ્રારંભિક વાતો તમામ મામલાને સાફ કરવામાં સહાયતા દેશે.

૫ મહારા વિચાર.

હોંશ આવતાંજ આર્ય સમાજમાં.

પ્રાચીન સમયમાં આ દેશમાં આઠ વર્ષની અવસ્થામાં યજ્ઞોપવિત પહેરાવામાં આવતું હતું અને એવા વિચારથી કે બાલકે આ સમયથી યાદશક્તિ મેળવી લીધી તે.”

એ તેના બીજો જન્મ હોય છે. મહને તો મહારી અવસ્થામાં ચૌદમે વર્ષે શુદ્ધ આવી જણાય છે. જ્યારે હું ચક્રવાલ રહુલની અંદર બીજી મિડલમાં બથતો હતો. એથી કેટલાક સમય પહેલાં મહને મોહરના તાપતી જિભારી થઈ અને એ એક જ જિભારી મહારા સમગ્ર જીવનમાં થઈ છે. કેટલાક મહિના સુધી હું અચકત રહ્યો, એ સમયે મહારી માતાને પ્રસૂત અવસ્થામાં દેહાન્ત થઈ ગયો. મહારે સાચાર થઈ તેના મૃત્યુના પાછળ ક્રિયાકર્મ કરવાં પડ્યાં, જેથી મહારે દુર્બલ હૃદય આત્મંત વ્યાકુળ થઈ ઉઠ્યું. સાજ થવા પછી મહે આર્થ સમાજના વિચારો સાંભળ્યા અને મહને ઠીક જણાયા. મહારા હૃદયપર એટલો અભિપ્રભાવ પડ્યો કે જ્યારે બીજા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના પુસ્તકો વાંચ્યા કરતા અને પરિક્ષાઓની તૈયારી કરતા હતા ત્યારે હું સત્યાર્થ-પ્રકાશ અને પંડિત લેખરામ સમિત-પુસ્તકો વાંચ્યા કરતો હતો. મહે લાલાહંસરાજીને પત્ર લખ્યો કે તે અહીં ઉપદેશક મોકલે, આગમે વર્ષે ત્યાં સમાજ સ્થાપિત થઈ. મહારી એણીના સગમત તમામ વિદ્યાર્થી અને બીજા પણ કેટલીક બોર્ડિંગ હાઉસોના મુસતમાન બોર્ડરો પણ સમાજમાં જતા અને ફંડ આપતા હતા.

મહારા અભ્યાસનો વિષય આર્ય

સમાજ થઈ ગયો.

અભ્યાસમાં હેડ માસ્તર મહને સાંથી સરસ સમજતા પરંતુ સમાજે મહારા હૃદયની અવસ્થા જાણી નાંખી

અને આર્ય સમાજના મહારા અભ્યાસનો વિષય થઈ પડ્યો. મિડલની પરિક્ષા પછી હું લાહોર ડી. એ. વી. સ્કૂલમાં દાખલ થયો. એ સમયે કોલેજની સાથે એક હિપેટેશક ક્લાસ અષ્ટાધ્યાયી અને વેદ શીખવવાને માટે ખોલવામાં આવી. હું સ્કૂલમાં બહુતો રહું એ મને ઠીક ન લાગ્યું, અને મહારા સ્નેહિઓની સંમતિ વિના હું તેમાં દાખલ થઈ ગયો. મહારા પ્રારબ્ધ એવું સાઈ ન હતું, એજ વર્ષે સમાજમાં ફૂટનું બી વાવવામાં આવ્યું. અને તે ક્લાસ કોલેજથી જુદો પાડવામાં આવ્યો, અને કેટલોક સમય ચાલીને બંધ થઈ ગયો. હું ન આમનો રહ્યો ન તેમનો. અરવઃ એન્ડ્રેસમાં એક બે માસ બાકી હતા. મહેં પરીક્ષા આપી દીધી અને પાસ થઈ ગયો.

જીવન અને કોલેજનો મેળાપ.

આગલા વર્ષે મહારા વિચાર થયો કે મેડિકલ કોલેજમાં દાખલ થઈ મિશનરી રૂપમાં સમાજની સેવા કરું. એ વર્ષે આર્યસમાજના બે પક્ષ પડી ગયા, લાલા હંસરાજને કામ કરવા વાળાની ધણી આવશ્યકતા હતી. દયાનંદ કોલેજને ધન્ય હતો. હું બે વર્ષ સુધી આમતેમ ફરીને અથવા બીજા પ્રકારથી સ્કૂલોમાં જઈ કોલેજના પક્ષમાં વાતચિત કરતો રહ્યો. એક એ. વી. પરિક્ષા પાસ કર્યા પછી એક વર્ષ જ્ઞેષપુરમાં રહીને ત્યાં રાજપૂતસ્કૂલ સ્થાપન કરી પરંતુ ત્યાં રાજ્યના દમન વિગેરેથી હુંબી થઈ તે છોડવું પડ્યું. એટલામાં બી. એ. વી. પરિક્ષા પાસે

અને તેમા દાખલ થઇ ગયો. ખી, એ, પાસ થયા પછી
લગ્નનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. કેવોક સમય વિચાર કર્યા
પછી હું એ વિશ્વવપર આ યો કે એક નવંયુવકના મટે
કુવારા રહીને કામ કરવામા પડવાનો બહુ બય રહે કે એ
કારણે લગ્ન કરી લીધા ત્યારમાદ એમદાવાદ એમ્મે
સરકૃત સૂક્ષ્મા હેડ માસ્તર તરીકે બે વર્ષ વ્યતિત કર્યા
ત્યાથી એમ એ થવાની હજી થઇ અને કલકતામા એક
વર્ષ અભ્યાસ કર્યો પરંતુ માત્ર પંજમની એમ એ મા
૧૮૦૨ માં મક્ષણતા થઇ, ત્યારમાદ દયાનંદ કોટેજ લાહો
રમાં પ્રોફેસર તરીકે દાખલ થયો

આફ્રિકા પ્રસ્થાન

હજી ત્રણ વર્ષ કામ કરતા તિત્યાં નહોતા, ત્યા આફ્રિકા
નિવાસી ભારતવાસીઓનો એક પત્ર પ્રચારના મોકલવાને
માટે આવ્યો. એ ત્રણ વર્ષની અદર રમઝોના અને ખીન
પ્રકારે પંજમનો કાંઈ ખેડોગે જીવે બાકી નહિ રહ્યો હોય
કે જ્યાં લોકચરો ન આપ્યા હોય લાના હસરાજ એકા એકા
કહેવા લાગ્યા કે કેવળ એકજ પુત્ર આફ્રિકા જઈ શકશે મેં
સ્વીકાર કરી લીધો, એજ સમયે તાર આપવામા આવ્યો અને
હું જના તેમાર થઇ ગયો વિદાય થતી રખતે મુંઝવણી સમા
જમાં હમેશાં આપ્યાન આપ્યું સમાજે પણ રામારથી
વિદાય કર્યો, અને હું સ્ટીમર પર સ્વાર થયો ભારત સમુદ્ર
મેં મારામાં પછો ખરામ હોય છે પહેલા કેટલાક કલાક
હું મહિમા રહ્યો, પછી કેગિનમા જઈ રૂપ ગયો. જી

એટલો ગમરાયો કે, શુદ્ધ શુદ્ધ જતી રહી. અને મહને મહાર્ બાન ન રહ્યું.

આફ્રિકામાં.

૯ દિવસ પછી સ્ટીમર બંદર પર આવી અને હું ઉઠ્યો. એટલો સમય જુખ્યો તરસ્યો રહેવાથી ચાલવાની શક્તિ રહી ન હતી. આમ પૃથ્વી દેખાઈ. મહે પરમેશ્વરનો ઉપહાર માન્યો. સ્ટીમર પરથી હતરીને હાથથીઓનો એક કરખો જોયો. તેમાં જઈ પોસ્ટ ઓફિસ તરફ ગયો, ત્યાંના આસતર એક મિત્ર નીકળી આવ્યા. તેમણે જમવા વિગેરેની ગોઠવણ કરી આપી. બીજે દિવસે મોંખ્યાસા પહોંચ્યો, ત્યાંના આર્થ સમાજ બાઇઓ સ્ટીમર પર આવી ગયા, અને ઉતારી લીધો. મોંખ્યાસામાં સમાજના સંબંધમાં વ્યાખ્યાન આપ્યાં. ત્યાંથી ત્રણસો માર્કસની સાળી રફ્ટે લાઇન નેરોળી જતી હતી. તે દ્વારા કેટલાક ગિવસના માટે નેરોળી ગયો અને સમાજમાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં.

આગલી સ્ટીમરમાં રવાના થઈ ત્રણ અઠવાડિયાના પછી હરબન પહોંચ્યો. કેટલાક માસ પર્વન નાનાલ ટ્રાસવાલ અને કેપટાવોનીના પ્રસિદ્ધ સ્થાનોની ચક્રર લગાવી અને લેકચરો આપ્યાં એ લેકચરોમાં ગોરા લોકોની પણ એક મંખ્યા હતી હતી. આપણા બાઇઓએ ધજા ગ્રેમથી દેહાણે દેહાણે રવાગન કર્યું અને દયાનંદ કોલેજનો જહો દેવાને માટે માન આપી હજાર રૂપિયાનું ફંડ એકત્ર કરી મોકલી દીધું. હામ સમાજ હયાં પછી મદારી એવી ઈચ્છા થઈ કે દિવસોંડ થઈ પાછો મેલેસ નહીં.

મહાત્મા ગાંધીજીનાં દર્શન.

ડરમનના બ્યાખ્યાનેની અંદર મહતે મહાત્મા ગાંધીજીનાં દર્શન થયાં. મહારા એક બ્યાખ્યાનના સમયે તેણે પ્રમુખનું કામ કયું. જોહાન્સબર્ગ (ટાન્સવાલ) નગરમાં તેના મકાન પર લગભગ એક માસ રોકાયો. તેનું સરલ જીવન અને તપનો એ સમય પણ મહારા હૃદય પર બહુમ પ્રભાવ પડ્યો હતો. છાંડાડમાં સ્વામીશ્રીશ્રવર્મા તથા બે બીજા ધર્મજ્ઞ તેના મિત્રો હતા, જેનીપર તેણે યત્ન લખી દીધા. કૃષ્ણાકૃષ્ણની સ્તીમરમ સ્વાર થઈ ત્રણ આવાડીયાની અંદર ખસાડની જમીન પર પગ મૂક્યો.

વર્માએ એક “ ઇન્ડિયા હાલિસ ” એકાદીને નિયમ પૂર્વક પ્રચારનું કામ શરૂ કરી દીધું. સામરકર અને હરદયાગ આ આ નવા વિચારના મ્હોટા પ્રચારક હતા.

ભારત વર્ષનો સત્ય ઇતિહાસ.

કેટલોક સમય હું ઇન્ડિયા હાલિસમાં રહ્યો. અને તેમાં કેટલાક દિવસ એકસરેડાં અને કેમ્બ્રિજમાં વ્યતિત કર્યા તેનું કારણ એ હતું કે લંડનમાં વર્ષ ૭ માસ રોકાઈ ભારતના ઇતિહાસનો સ્વાધ્યાય શ્રિદિમ્બુજિયમની પ્રસિદ્ધ લાયબ્રેરીમાં કરું, પ્રારબિક અને વાસ્તવિક પટના વગેરે મદારા મનમાં એક વાત સ્ફુરી કે ભારત વર્ષના તમામ ઇતિહાસો એક વિશેષ હેતુને સ્વામે રાખીને લખવામાં આવ્યા છે. એ બધામાં ભારતવાસીઓને તુલ્ય સમજવામાં આ-યા છે તેની અવસ્થા તેની ક્ષમિતિ અથવા અવનતિના કારણોને જાણી જોખને દૃષ્ટિથી ગુમ કરી દેવામાં આ-યા છે, અને કેવળ નિઃશ્ચય દેખાવાળા ભોક્ષાના ચરિત્ર અને વિરતા દોષોને ભારત ઇતિહાસનું નામ આપવામાં આવ્યું છે સદ્વારમાં શ્રિદિશ મુનિયમમાં જન્મ સ્થાને ત્યાં પાછો ફરતો હતાં હોઈ વર્ષના પરિત્રમ પછી ભારતવર્ષના ઇતિહાસનો સામગ્રી એકઠી કરી, અને લંડન યુનિવર્સિટીના સ્વામે એમ એ. ની ડીગ્રી માટે એક નિમિષ ભારતમાં શ્રિદિશ રાજ્યના અભ્યુદયના વિષયોપર લખીને આપ્યો. કિંગ કેનેજના પ્રોફેસર અને જોષ ગ્લા, પછી એ નિમિષને જોવાને માટે યુનિવર્સિટીએ એ એ-નો ઇન્ડિયન પરિગટ નહોતી કરી દીધા તેને જોના સ્વીકાર ન કર્યો.

આ સમયે ઇ. સ. ૧૯૦૮ સર ચંદ્ર ચંદ્ર હતી. ૧૯૦૭ ના મે માસમા સત્યાગ્રહના રાજ્ય વિપ્લવ (ખજવા) ને પચાસ વર્ષ થતા આવ્યાં. લંડનમાં કેટલાક સમાચાર પત્રોએ દેશમા ફેલાતા આંદોલનને જોઈ મધ્યાગ કરવાનો આરંભ કરી દીધો હતો કે જેવો પ્લાસીના યુદ્ધના સો વર્ષ પછી રાજ્ય વિપ્લવ થયો હતો તેવોજ. આ દવે પચાસ વર્ષ પછી વિપ્લવની કંઈ નહિ ને કંઈ હિલચાલ થશે. બંગાલથી રવદેશી અને બોમ્બેકોટની હિલચાલ ચાલતી ચાલતી પંજાબમાં પહોંચી. ત્યાં જમીન અને નહેરવિના કરના સંબંધમાં ગવર્નમેન્ટે નવો કાયદો બનાવ્યો, જેથી પંજાબના દેહલાક શ્રદ્ધાઓમા અસાન્તિ ફેલાઈ ગઈ. ગવર્નમેન્ટે મે મહીનાની ૧૧ મી તારીખથી ધારતી લામી રહી હતી. તેણે લામા લખપતરાય અને સરદાર અજીતસિંહને સુપ્રીથી પકડીને બર્મામાં નજરકેદ કરી દીધા. તેનો પ્રભાવ ભારતના લોકોપર પણ પડ્યો, પણ તેના કરતા ઇંગ્લાંડમા અસ્માસ કરનારા નવયુવકો પર ધણે ઉઠે પડ્યો. મ્હારી સાથે લાલા લખપતરાયનો નિકટનો સંબંધ હતો. તે મ્હને દરિદ્ર દેશની સ્થિતિની સૂચના આપતા રહેતા હતા. મ્હને પૂર્ણ રૂ. ૫૫ થયું લંડનમાં કટલીક સમાચારો ભરવામાં આવી, જેમાં મ્હે પણ વ્યાખ્યાનો આપ્યા.

ગુપ્ત મંડળીઓ

બંગાળપર વિશેષ પ્રભાવ એ પડ્યો કે ખુદની ઓર્ગન્ટેશન (ખજવા) ગવર્નમેન્ટ મહન નથી કરતી, અને જરૂરપડ્યે વગર

કોઈ કાયદા કાનુન કે કેસ ચલાવ્યા સિવાય દેશનિકાલ કરવા પર તૈયાર થઈ જાય છે. આ અન્યાયનો મુકાબલો કરવાને માટે અમારી પાસે કોઈ શસ્ત્ર હોયું જોઈએ. રશિયાના ક્રાન્તિ હારીઓએ બોમ્બનો પ્રયોગ કર્યો હતો, ખંભાલે બોમ્બનું શરણ લીધું અને એક સાહેબ લંડન એટલા માટે પહોંચ્યા કે, બોમ્બ શીખવાની તજવીજ કરવી, ત્યાં પણ એ વિચાર-વાળાઓનો એક પણ વિદ્યમાન હતો. તેની પરસ્પરમાં મુલાકાત થઈ અને રશિયન લોકો પાસેથી બોમ્બ બનાવવાની વિદ્યા શીખી સેવામાં આવી.

આ શુભ યોજના સાથે મ્હારે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ ન હતો. પરંતુ મ્હને એટલી ખબર તો આવસ્ય હતી કે આ પ્રકારના વિચારો લંડન અને પેરિસમાં જોવામાં આવે છે. જો કે ઇન્ડિયા ઓફિસના સભ્યો તરફથી મ્હને ઇસારો કરવામાં આવ્યો કે આવા લોકોની સાથે કદિ મ્હારે મળવું નહિ.

મ્હારા મનમાં કદિ એટલો ભય કે કાયરતા ઉત્પન્ન નહોતી થઈ કે હું લંડનમાં રહી કોઈ હિંદીને મળવાથી ગમરાઉં તેને મળવાથી જો કે મ્હને ખુશી રીતે તો હશે સંકાય નહોતો. પરંતુ તે જગા મ્હારા પોતાના શુભનો ઉદ્દેશ તો નષ્ટી હતો, અને તે એ કે, મ્હું દાનદ કોલેજમાં કામ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો, ઈંગ્લાન્ડમાં રહેતો છતાં પણ મ્હને કોનેજની તરફથી સદાયતા મળતી હતી, હું પોતાને માટે એ નિર્ભયી હતો કે હું કોઈ એવા દાનિકાગ્રહ પોલિટિકલ કામમાં ભાગ લઉં જેથી કે હું સમાજમાં કામ કરવાને અયોગ્ય થઈ જાઉં.

માની કરતાં ધગ્યાડમા જે સ્વતંત્રતા અને સુખથી આપણે રહી શકીએ છીએ તે આપણને બીજા કોઈ ઠેકાણે પ્રાપ્ત નથી થઈ શકતું. હું એમાં આપણે એક દુર્ભાગ્ય સમજી છું કે એક એવી ભદ્ર જાતિના સાથે આપણે પાત્રીક સમઘ આ પ્રકારનો અસ્વાભાવિક છે કે એક બીજાને આપણે સદા ખોટા સમજીએ છીએ અને તેના સમજતા રહે છું પરંતુ એ કોઈ ઈંગ્રેજનો દોષ નથી. ઇંગ્રેજ જાતિ પોતાના પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસ અને રૂઢીની એવીજ શાસ છે કે જેની આપણી, તે જણ હકીકતે એ સ્થિતિની ઉપર નથી જઈ શકતી ઇંગ્રેજ છોકરા છોકરીઓ સર્વથી વધી સભ્યતા અને આચારોને જાણે છે હું એક છોકરીની વાત કદિ નહિ ભૂલું. લડનમા પહોંચી બીજા દિવસે હું હવે જહાર જવા લાગ્યો. મહે હજુ ઇંગ્રેજ રોપી ખરીદી નહોતી. મહારા સિરપર સારો બાધ્યો હતો. એક દસ વર્ષની છોકરી રૂઢી જતી હતી. તે મહેને જોઈ ખુશી જેવી થઈ હતી રહી મહારા આગળ જવા પર પોતાના હાથ આગળ કરીને કહેવા લાગી “ યુ તહને મહારી સાથે હાથ મેળવવો પસંદ કરશો ? ” મહે હસીને કહ્યું “ ઘણી ખુશીથી ” મહારી સાથે હાથ મેળવ્યો અને ઘણી ખુશીથી હસતી હસતી ચાલી ગઈ

ઈંગ્લાંડને જહારના લોકો કેટલાએ કારણોથી યાદ કરે છે, મહારા હૃદયપર એકજ પ્રભાવ રહ્યો કે ત્યાનો સોશિયલ (સામાજિક) વ્યવહાર એટલો સભ્ય છે કે ત્યાં મનુષ્ય આધિક સુખથી રહી શકે કે.

ધંગલાંડથી પાછા ફરવું અને કામ.

પાછા ફર્યા પછી મહે પહેલાંનીમારફ સમાજના કામનો આરંભ કરી દીધો. જો કે મહારી ધંચા હતી કે દયાનંદ કામેજી યુનિવર્સિટીથી સ્વતંત્ર થઈ પોતાની શિક્ષણ પ્રણાલીને અદ્વી નખે. વિશેષતઃ, એજ પામત કે પોતાના શિક્ષણનું માધ્યમ આપણી પોતાની ભાષા હોવી જોઈએ. એના માટે તો સમયની રાહ જોવી પડતી હતી, એટલા માટે મહે એ યત્ન કર્યો કે કામેજીનો આધુનેઈક વિમાન સ્વતંત્ર હોવાને લીધે અધિક ઉન્નતિ કરવાનો અધિકારી છે. ઇ. સ. ૧૯૦૮ રજાએ બર્મામા ગુજારી, દારણ કે પ્રચારની સાથે આ વિભાગના માટે વિશેષ ફંડ એકત્ર કરે. એમાં ધણે ભાગે સફળતા થઈ, આશરે આઠ નવ હજાર રૂપિયા ફંડ પ્રાપ્ત થયું, પાછો આવ્યો ત્યાં મહારા મહાનર્મ એક ચોરી થઈ જેમા મહારો સામાન અને તમામ કાગળીયા કે જે ઇતિહાસની સામગ્રીના રૂપમાં એકત્ર કર્યા હતા તે ચોરાઈ ગયા. તેનું મહેને એટલું બધું દુઃખ થયું કે પકડાયા અને સજાનું પણ નરોતું થયું. મહારી કેવળ મહેનતજ વ્યર્થ ચાલી નહોતી ગઈ અથવા ન રૂપિયાનું નુકસાન થયું પ્રત્યુતઃ આવી સામગ્રીનું પાછું લાગે લાગવું અસંભવિત હતું. મત્ત-ખત્ત હવન વિગિત છે, વિચાર દંભ ચાલ છે, બને છે કહી " ન જાણે જાનકીનાથ પ્રજાતે કિં ભવિષ્યન. "

(૬) તપાસ અને પકડાવું.

ગોમ્મની પહેલી દુર્ઘટના.

ઈ. સ. ૧૯૦૮ માંજ કલકત્તામાં ગોમ્મ પકડાવી પહેલી દુર્ઘટના થઈ. આ પકડાવના સર્વ પત્તો મળી ગયો અને કેટલાએ આદમી પકડાઈ ગયા, આ સમયે બંધાઈ જતો વધે જતું હતું. રંગાલમાં અનેક પ્રકારની મંડળાઓ બની ચુકી હતી, જેના દારૂ કાન્તિકારક વિચારોનો પ્રચાર થતો રહ્યો. આ મામલાની મોટી ઘટનાતો શું સાધ મારી દારૂ જેલની અંદર પિસ્તોલથી માર્યા જવું હતું, જેના માટે દુનિયાલાલ દત્ત અને સત્યેન્દ્રનાથ ગોશ્વતું નામ યાદ રહેશે. જેણે પ્રાણોને હથેળીપર રાખી તેને ઘોળે દિવસે જેલની હોસ્પિટાલમાં મારી નાંખ્યો. પંજાબની ગવર્નમેન્ટ વધારે ચમકી ગઈ, અને લાલા હરદયાળ ત્યાંથી હમેશાના માટે ચાલ્યા ગયા અને પેરિસ અથવા લંડનમાં જઈ અફો જમાવ્યો.

મદ્રાસની સુસાફરી.

લાહૌરમાં મહેને એક મદાનની અંદર રહેતાં વર્ષથી વધારે થઈ ગયું હતું. ઇ. ૧૯૦૬ની ફાલેગની રત્નબેા આવવાથી મેં તે મદાન છોડી દીધું. મહારો વિચાર મદ્રાસમાં પ્રચારને માટે જવાનો હતો અને રત્નબેાની પછી પણ રોકવાનો હતો. મહે અમદાવાદમાં લેકચરો આપ્યાં. ત્યાંથી અને બેંગલોર થતો શીવમથી નિયમ પૂર્વક સુસાફરીનો

આરંભ કરી દીધો. આદ્ય દિવસ પ્રત્યેક મોટાં ગામેમાં રોકાતો મદ્રાસના સંપૂર્ણ મ્હોટા મ્હોટા જીલ્લાઓમાં ધાર્મિક વ્યાખ્યાન આપતો રહ્યો. મદ્રાસમાં પંદર દિવસથી વધારે રોકાયો અને કેટલાંક લોકચરો આપ્યાં. સમાજ પણ ત્યાં રથાપિત કરવામાં આવ્યો, પરંતુ ત્યાંથી ખુલ્લી રીતે પોલિસ સાથે લાગી ગયું. મજબૂત રાજમંદરી અને હૈદરાબાદ થઇ પાંચ માસના પછી એટલે નવેમ્બરની પહેલી તારીખની લગભગ લાહોર પહોંચ્યો.

મહારા મકાનની તપાસ.

મહારાવાળું મકાન ખાલી હોવાથી સરદાર કિશનસિંહ અને અજીતસિંહે તેને બાડે રાખી લીધું. અને તેને “ ભારતમાતા ” નું હેડકવાટર બનાવ્યું. કેટલીક મુદત એ મકાનમાં રહ્યા પછી સરદાર અજીતસિંહને જણાવ્યું કે સરકાર તેના આન્ડેલનને પસંદ કરતી નથી. અને પડડી લેશે. તે અને તેના સાથી સૂફી અંબાપ્રસાદ લાહોર છોડીને કરાંચીના રસ્તે ધરનની તરફ બાગી ગયા, તેને ગયાં એક માસથી વધારે થયું હતું. સરદાર કિશનસિંહ એ મકાનમાં રહેવા મામતા નહોતા. પોલિસ એ મકાનનું નિરીક્ષણ કરતી હશે.

પાંચ દિવસ પછી મને મકાનની જરૂર પડી સરદાર કિશનસિંહે ખજર દીધી કે તે મકાન છોડી દેવાના છે, તમને જરૂર હોયતો મળશે. મેં મકાનની ચાવી બીજીતારીજે મગાવી લીધી, અને મહારા સામાન એ મકાનમાં લઇ જવો શરૂ કરી દીધો. સરદાર કિશનસિંહ બે દિવસના બાડે

ચાલ્યા ગયા અને પોતાનો સામાન ત્યાંથી કઢાકયો નહોતો. પોલિસ સરદાર અજીતસિંહની ધાતમાં બેઠી હતી. તેમાં મને ત્યાં આવતો જતો જોઈ એક વધારે સિકાર શ્સાતો જોયો, અને પાંચમી નવેમ્બરે હું કોલેજમાં હતો ત્યાં મકાનની આસપાસ પોલિસની પાર્ટી બેસી ગઈ, અને મકાન બંધ કરી દીધું. હું કોલેજથી ગયો અને હાલત જોઈ પોલિસ સુપરિટેન્ડેન્ટને મળી. સ્વાભાવિક રીતે પહેલો પ્રયત્ન એ કર્યો કે મકાનનો કબજો કરવો અનુચિત છે. પરંતુ પોલિસ એક્ઝિસિટીવે બહુજી અતુરાઈ કરી હતી. તેણે માલિકના મકાનથી બાકાતીરી લઈ મંગાવી લીધી હતી. જે સરદાર અજીતસિંહના નામની હતી. મહે કહ્યું, મહે તેની પાસેથી મકાન લીધું છે. હવે પ્રશ્ન એ હતો કે તેનો સામાન અહિંયા હતો કે નહિ. સામાન હતો, એટલા માટે મકાનની તપાસ અવશ્ય થવી જોઈએ.

તપાસમાં નીકળેલા કાગળો.

જે ત્રણ દિવસની અંદર સરદાર દિશનસિંહ પાછા આવી ગયા. તપાસ થવી સર થઈ. જ્યાંકે મહારો સામાન પડ્યો હતો. મહારા સામાનમાં અધિકાંશ વસ્તુઓ લંકનની હતી, જેમાં ત્યાંના આવેલા પત્રો પણ પડ્યા હતા. એ પત્રોની સાથે કોઈ કાગળના દુટકા પણ હતા, જેના પર ત્યાં કદિ કોઈ વિચાર મારા મનમાં વારંવાર આવતા હતા, હું તેને લખી લેતો હતો. કેટલાક પત્રો કે જે મહારી ગેરહાજરીમાં માં આવેલા હતા તે મહેને પાછા આપ્યા.

પછી મળ્યા. એમાં એક લીચો પર છાપેલો રસાલો હતો, એતાંજ મ્હને શક પડ્યો કે બંબળ બનાવવાના સંબંધમાં હતો. મેં તેને એમજ બેદરકારીથી રાખી દીધો. હું વિચારમાં પડી ગયો કે જ્યારે આના વિષયમાં પુછશે તો હું શું કહીશ. મેં નક્કી કર્યું હતું કે જે ખરેખર છે તેજ બતાવી દેશ પરંતુ તપાસ થતાં થતાં મ્હને અન્યથા થઈ કે મહારી ડેસ્કમાંથી એવા પત્રો નીકલવા શરૂ થયા કે જે સરકાર અછતસિંહના નામના હોવા મિત્રો તરફથી લખ્યા હતા. હોવા હરત લિખિત માંડલાના નિર્વાસનના પત્રો હતા. મહે સ્વાભાવિક તેને મેળવી દેવાનો દોષ પોલિસના શિરપર લગાડી દીધો. જ્યારે કાઈ એવી મેળવીદીધેથી વસ્તુ નીકળતી હતી, ત્યારે કહીદેતો હતો કે હું નથી જાણતો, કે ક્યાંથી આવી છે. જ્યારે તે રસાલા જેવું નીકળ્યું ત્યારે પણ મેં એમજ કહી દીધું. જોકે હું સમજતો હતો આ ખોટું છે, પરંતુ જો તે એકલો એજ નીકળ્યો હોતેતો હું કદિ એવું કહેવાને તૈયાર થતે નહિ.

એ સિવાય લાલા લજપતરાયના કેટલાકપત્રો મહારા નામના હતા, જે કે તેણે ભારતવર્ષથી મ્હને ત્યાં લખ્યા હતા. કાગળના ટુકડા પર જે વિચારો લખ્યા હતા, તે મોટામાં મોટા બે વિષયો પર હતા. એકતો એકે “ભારત વર્ષના ભવિષ્યમાં ક્રાસ્ટીસ્યુચન શું થવું જોઈએ.” એમાં મેં લખ્યું હતું કે ગવર્નમેન્ટની રાજ્યધાની દિશી યા સિપયા હોય. રાજ્યોના માટે એક અધ્યાપકો “હાઉસ ઓફ

લોઈસ" ની માફક ચેમ્પર હોય, જેના ગ્રેસિડેન્ટ નેપળે
જેવા રાજ્યના રાજ્ય હોય. ખીજો પ્રશ્ન હિન્દુ-મુસલમાનો
હતો. એ સમયમાં આ વર્તમાન એકતાનો વિચાર ન
કરી શક્યો. મ્હારો વિચાર હતો કે સિંધ પારનો ઈશ્વર
અધ્યાત્મિક અને સીમા પ્રદેશથી મેળવીને મ્હોટી મુસ-
લમાન સંસ્તનત હોવી જોઈએ. ત્યાંથી જ્યાં હિન્દુ આ
તરફ ચાલ્યા આવે અને હિન્દુસ્થાનના મુસલમાનો તેની
જગ્યાએ એ સંસ્તનતમાં ચાલ્યા જાય.

કોલેજ અને સમાજવાળાઓની પરિક્ષા.

હું કોલેજથી એ દિવસે અતિમ વિદાય લઈ ઘેર
ચાલ્યો ગયો. કોલેજ પક્ષના આર્યસમાજીઓ પર બીજી
વાર વિખતિ આવી. પહેલીવાર ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં લાલા
લજપતરાયના દેશનિકાલ ચવાથી તેમાં ખજાનખાટ મચી
ગયે. એ તેના આર્થિક બળની પરિક્ષા હતી. લાલા
લજપતરાયના પોલિટિકલ કામે સાથે તેનો કાર્ક સંબંધ
ન હતો, એ સમય સંસાર બંધુતો હતો. એને પોતાના
મનનો ભ્રમ હતો જેથી તે દોડ્યા ગયા અને તાકાતના
પ્રમમા જઈ પડ્યા. મુઝઓની પરિક્ષા થઈ હતી, પંજમના
ખત્રી એ સમયે આધ્યાત્મિક બળ અધિક રાખતા હતા.
એ સમયે આત્મબળે બચતીન થઈ શારીરિક બળના
આગળ શિર ઝુકાવી દીધું. તે આધ્યાત્મિક સક્રિય ન રહી.
બીજી ઘટના મ્હારા ઇ. સ. ૧૯૧૦ ના કેસમાં થઈ હતી.
આ સમયે મર્નમેન્ટની તરફથી બીજી કિંગ્ડમ થઈ. "જે

અમારી સાથે નથી, તે હમારી વિરુદ્ધ છે. ” સમાજે એ ખુલાસો કર્યો કે, “અમે ગવન મેન્ટની સાથે રહીશું” કેસ શરૂવાની પહેલાં મહેને કોલેજજતો અટકાવીદેવામા આવ્યો.

મહારૂં પકડાવું.

એક માસ સુધી હું ધરમા રહ્યો. આ વર્ષે કોંગ્રેસ લાહોરમા બરાવાની હતી જ્યારે કોંગ્રેસ થઈ સુદી, ત્યારે મહેને ગામમાં ખમર પડી કે કોઈ માણસ મહારી બાબત પુછપરછ કરવાને અહીંયા આવ્યો હતો. હું લાહોર આવ્યો આવ્યો. લાહોર સ્ટેશન પર પહોચતા મહેને જોયું કે પોલિસની પાટી ત્યાં ફેલી હતી હું મહાર નીકળી ટાંગાની તરફ જતો હતો એટલાના કોટનાવ રહમતઁલા મહારી પાસે આવ્યા અને કહ્યું કે આપ મહારી સાથે ગાડીમા આવી જાઓ, આપ અમારા કમળમાં છે. મહેને કહ્યું બહુ સારું, ટાંગાનું ભાડું તો મન્યુ : હું તેની સાથે ખેસી ગયો, પોલિસ આગળ પાછળ થઈ ગઈ અને અમે દિલ્લી દરવાજાની કોટવાળી પહોંચીગયા રસ્તામા તેમણે મહેને ખતાવ્યું કે મહેને કલમ ૧૧૦ મુજબ ગિરફતાર કરવામા આવ્યો છે મહેને અમનપણીથી પૂછ્યું, તમને મહારા આવવાની ખમર કેવી રીતે થઈ ગઈ ? તેણે જણાવ્યું કે તે માણસ ગામથી મહારી પાછળ આવ્યો આવ્યો અને ખિયડેથી તાર દઈ દીધો. કોટવાળીમા જઈ મહેને સ્નાન કર્યું, જાઓ, પછી કોર્ટની સમક્ષઆવ્યો લાવા રઘુનાથ સહાય વકીલને મહેને સચનાદીધી તે આવી ગયા અને જામીનગીરીની દરખાસ્ત આપી પંદર

હજાર રૂપિયાના પાંચ આદમીઓની જામીનગીરી માગવામાં આવી. જામીનગીરીનો જાહેરવત થઇ ગયો, મહેને રજા થઇ ગઇ મોરી દરવાજે એક હેઠ્ઠામાં સાત આઠ રૂપિયા મહિનો દર મહે એક ઓરડીમાં રહેવું કરી ક્યું.

ત્રણ વર્ષના માટે જામીનગીરી.

ત્રણ માસકરતા વધારે સમય કેસમાં વ્યતિત થઇ ગયો. એક ખાસ મેજિસ્ટ્રેટ સરકારી કેસને માટે થયો હતો. ગવર્નમેન્ટનો વિચાર હતો કે હું યદુઆતથી જ ગવર્નમેન્ટની વિરુદ્ધ હતો, અને નતો કેવળ જમાં અને મદ્રાસમાં પણ આફ્રિકામાં એ ગવર્નમેન્ટની વિરુદ્ધ કામ કરતો હતો. એટલા માટે જરૂર લાગી કે એ સર્વ ઠેકાણેથી એવા માણસોની લેખીત જામાનીએ મંજૂરવાની કે જોને હું મળ્યો હતો અને જોણે મહારાં વ્યાખ્યાનો સાંભળ્યા હતા. લાવા રધુનાથ સહાયે પણ પરિશ્રમથી કામ કર્યું ત્યારબાદ લાલા દુર્ગાદાસજી તેની મદદના માટે વ્યાખ્યા. ત્રણ સાતના માટે શાન્તિ રક્ષણની જામીનગીરી આપું એવું નક્કી થયું, અથવા જો તેમ ન કરું તો સખ્ત કેદ ભોગવું. મહારો પોતાનો મત એવો હતો કે પ્રત્યેક પચ્છીક કામ કરવાવાળાને માટે જોણમાં જવું કેવળ જરૂરીજ નથી પણ તેની સાથે સમય આવતા કરવુંએ નહિ. આથી મહારો મત એના હતો કે હું જામીનગીરી આપવા નથી માગતો. એકતો મેજિસ્ટ્રેટ આગ્રહ કર્યો અને જીન્ટુ કેટલાક સુદૃઢ મિત્રોને ઉચિત લાગ્યું અને મહારે પોતાનો વિચાર ઓડી દેવો પડ્યો. જો

હું એ સમયે જોલમાં ચાલ્યો ગયો હતો તો કદાચિત ખીજ-
વાર જવાથી ખચી જતો. આદમી સ્થિતિનું પૂતણું છે,
સમજે છે કે કરવાવાળો હું છું એ એક વિચિત્ર ભ્રમભળ
છે, સર્વ સમય કરાવે છે, અને તે સ્વયં કરતો હોય તેમ
પ્રતિત થાય છે. કહ્યું છે કે:—

માણસ જાણે મહેં કર્યું, કરતલ ખીજે કાઠ;
નરનાથી શું નીપજે, ધણીનું ધાર્યું હોય.

કેસના પછી ચાર માસ ગામમાં.

કેસ ચાલી રહ્યા પછી મ્હારે ચાર માસ સુધી ગામ-
ડામાં રહેવાનો સંયોગ થયો. આશરે વીસ વર્ષના જીવન
પછી આ પહેલો જ અવસર હતો કે હું આટલો સમય
કાયમ ગામડામાં રહ્યો. ત્યાં હું કંઈ કામ કરતો નહોતો,
અને ગામડાના ભોકોનો સમાજ હતો. તે ઠેકાણે તેમાં
પરસ્પર બેદબાવ અને સમાનતાના વિચારોપર ચર્ચા
ચાલતી હતી. પહેલવહેલાં તો હું તેની કેટલીક વાતો
સમજતો રહ્યો, પરંતુ ધીમે ધીમે દિવસ રાત્રિ તેની
હકિકતો સાંભળતા મ્હારા હૃદયપર હંડી અસર થઈ
ગઈ, અને મ્હે એક પક્ષની સહાયતા કરવાની શરૂઆત કરી
દીધી, જેને હું સાચો સમજતો હતો. કેટલોક સમય એવું
થતું રહ્યું. એક દિવસ ખીજ પક્ષવાળાના એક મનુષ્યે મ્હને
આવી કહ્યું કે અમે તો આપને દેશ હિતેયિ અને 'ધર્માત્મા'
સમજતા હતા, આપ આવા ઝંખડામાં ઘણો જ રસભર્યો
લાગ સેવા લાગ્યા છો. તેની એ રિમાર્ક મ્હને મ્હારા પોતાના

પુરાણા જીવનપર દૃષ્ટિ નાંખવાનું ધ્યાન દેવકાબ્યું. એથી
મહને એ સિદ્ધાંતનું તત્ત્વ જણાયું કે મનુષ્ય સ્વયં કોઈ
મોટો નથી, મોટા અને ન્હાના બનાવો તેને મોટો અને
ન્હાનો બનાવી દે છે, જે જ્યાં રહે છે, ત્યાં તેવોજ બની
રહે છે.

તવારિખ હિન્દનો મામલો.

હું એક વાત સખવી જૂલો મયો. મહારી ચોરીના
પછી લાંબો ટાઇમતો મહને મહારી તવારીખી મસાલા (ઐતિ
હાસિક સામગ્રી) ના ગુમ થઇ જવાનો શોક રહ્યો. આખરે
મહારા મિત્રોએ મહને સલાહ દીધી કે જે કંઈ મહને વાઠ
હયું, તેના આધારે અને પુસ્તકોની સહાયતાથી હું ભાષામાં
એક વખત સખી દેવું કહિયો છે. મહે સખવાનો આરંભ
કયો, અને કેટલી ન્હાની ન્હાની નકસો એ વિષયપર સખી.
એમાંથી કેટલીક મહે સંશોધનના માટે એક મિત્રને ઈઈ દીધી
અને બે ત્રણ મહારી પાસે સળેલી પડી હતી ત્યારે એ
તપાસ થઈ, ત્યારે પોલિસ એ નક્કીને પણ સઈ ગઈ. આ
વાતને સમાપ્ત કરી દેવાને માટે એટલું બીલું પણ જણાવી
દેવું આવશ્યક છે કે અમેરિકાથી પાછા આવતાં કેટલોક
સમય દુર્લભમાં ગેસપે. ત્યાંથી કેટલીક વસ્તુઓ ખરી
દરી હતી. અવકાશ સમયે મહે મહારો બાપી કમ્પેનિય
વિષયને સખી નાંખ્યો. પાછા આવ્યા પછી લાસા પીડીલમ
મહારી પાસેથી બે નક્કો સઈ ગયા. તે એટલા માટે કે તેને
એક મહાર ગોઠવી પ્રગટાશરમાં જખાવી દે. હું પુનઃ મન

(સહીયા) લખે છે; એથી લખવા અને છપાવામાં ઘણોજ સમય લાગી ગયો. એટલામાં યુદ્ધ સળગી હઠ્યું. સરકારે એ કેસ કરવા ધાર્યો કે યુદ્ધમાં પડ્યંત્ર રચવાના માટેજ છાપવામાં આવી છે. આ વાત સર્વદા નિર્મૂળ છે, એમાં સરકારની વિરૂદ્ધ કશી વાત જોવામાં આવતી નહોતી. મ્હારો ઉદ્દેશ્ય ભોકોના જીવનનો ઇતિહાસ લખવાનો હતો એટલા માટે શાસકોની બાબતજ ઘણી થોડી લખવામાં આવી છે. અને ભોકોના વિષયની બાબતોનું અધિક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

૭-માટીનીકની કેટડી.

અમેરિકાની સફર.

મામમાં રહેતાં રહેતાં મ્હાફ મન મુંઝવું ગયું. હવે આર્થસમાજનું અથવા ખીજું પબ્લિક કામ મ્હારા માટે કઠિન થઈ ગયું હતું. એ સમયે ન કેવળ ગવર્નમેન્ટની તરફથી શક હતો પ્રત્યુત ભોકોજ એટલાં અપખીત હતાં જેથી હજુ મળવું પસંદ કરતાં નહોતાં. સ્વદેશીનું એ દિવસોમાં પણ જોર હતું. મ્હેં વિચાર કર્યો કે ઇન્ડસ્ટ્રિયલ લાંઠનમાં જઈને મ્હને પોતાને ઉપયોગી બનાવું. અને ઇન્ડસ્ટ્રિઓમાંથી મ્હેં કામસોંને (પશ્ચિમ પદ્ધતિથી ઔપધીઓ બનાવવી) ચુંટી, એ ઇન્ડસ્ટ્રી કેવળ અમેરિકામાં સારી રીતે

શીખવવામાં આવતી હતી, એટલે 'એ' અમેરિકા જવાનો વિચાર કર્યો. ઝુંબાણથી ફ્રાન્સ કંપનીની સ્ટીમર પર ત્રીજા વર્ગમાં હું રવાના થઈ માર્સેલ અને ત્યાંથી પેરિસ પહોંચ્યો. ફ્રાન્સથી અમેરિકા જવાનો વિચાર હતો, ત્યાં મને ખબર મળી કે આલા હરદયાળ પોલિટિકલ કોમીટી નિરાશ થઈ ગયા હતા અને કેટલોક સમય અલજીરિયા (આફ્રિકા)માં જઈ રહ્યા છે, તે એટલા માટે કે ત્યાં જેમ અરિબોના જેવું જીવન ગાળીને પોતાનું જીવન તપમાં ગુજારે, ત્યાં તેને મુસલમાની સમાજ ધણેજ મયાનક પ્રતીત થયો, પણ પેરિસ આવ્યા અને વળી એજ લક્ષ્મને સહામે રાખીને પશ્ચિમી ધાટના ફ્રેન્સટાપુ માર્ટીનીકમાં જઈ રહ્યા.

હું મહારા પોતાના વિચારોનુસાર સારી સ્ટીમર એમ-સ્ટર્ડમના બીજા વર્ગમાં ન્યુયોર્ક રવાના થયો. અમેરિકા અને યુરોપની મધ્યમાં ચાલનારી સ્ટીમરોમાં ટાપટીપ હોય છે અને તેમાં દરેક પ્રકારના સુખસામગ્રી મળ્યા દરે છે. બીજા વર્ગમાં આશરે સો મુસાફરો હતા. જમવાના રૂમમાં બરસો ત્રણસો છુદ્ધી અને ટેબલો મુકાતાં હતાં. જમવાની પહેલાં હાલમાં નિયમપૂર્વક બેન્ડ (વાળું) વગાડવામાં આવતું હતું. તરેહ તરેહના બેલોના સામાન મોઝૂદ હતા. એક એક વર્ગના આશરે હજારો મુસાફરો બીજા દિવસેજ એક બીજાથી પરિચિત થઈ ગયાં અને બેલોના માટે તે ગોઠવણો કર દરી દેવામાં આવી. ધણીખરાં સ્ત્રી અને બાળકો જર્મન, આસ્ટ્રીયન અને રૂઝ તથા

ફેન્ય હતા જે કે, ઇંગ્રેજ બોલવું જાણતાં નહોતાં એટલા માટે એ બધાને ઇંગ્રેજ બોલી શીખનાની હોય હતી અને સ્ટીમરમાજ ઇંગ્રેજ ચખ્ખો શીખવા અને બોલનાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા હતા. ઘણાખરા ગ્રીમત લોકો અમેરિકા યુરોપ વચ્ચેની મુસાફરી આમોદ પ્રમોદ (મોજસોખ) અને તંદુરસ્તીના માટે કરતા હતા, એજ કારણ છે કે તેને યથાશક્તિ મનોરંજક બનાવવાનો ચત્ન કરવામા આવે છે.

ન્યુયોર્કમાં.

સાતમે દિવસે સ્થાને સ્ટીમર ન્યુયોર્ક પહોંચી, ત્યાં બાહુતી ગાડીઓ હાકવાવાળા ઘણી તરેહના હોય છે. હું પાસેનીજ કોષ હોટલમા રાત્રિ કહાડવા માગતો હતો તે મહેને ટેટાક માઇલ દૂર એક હોટલમા લઇ ગયો, એથી બાહા વિગેરેનો ખર્ચ બહુ આપવો પડ્યો. એક નવો મુસાફર ટંટા દિસાદથી ગમરાય છે. અને તે દૂબો નવા આદમીને ઓળખા લે છે. હું અકોટોમરમા મ્હોટો પહોંચ્યો હતો. ત્યાંથી સીધા દિવાડેલ્કિયા ગયો લાનો અબ્યાસ બે મહિના થયા ચર થઇ ચૂક્યો હતો હું પાછો ન્યુયોર્ક આવ્યો, ત્યાંથી ફાર્મસી કોતોજમા દાખલ થવાની મહેનત કરી ત્યાં પણ વખતવીતી ગયો હતો, કોલબો યુનિવર્સિટીના ચર્ચના પાદરી મને મળ્યા તેણે મહેને ખાણપર બોલાવ્યો તેની સ્ત્રીએ પણ ડીઝી પ્રાપ્ત કરી હતી. તેણે ફાર્મસીના દુકાનદારો ને લખી મહેને વર્ષબર દામ અપાવવાની મહેનત કરી તેની સહાયતાનું પ્રયોજન ધાર્મિક જશ્વાદ હતું.

મહારા હૃદયે એ સ્વીકાર ન કર્યો કે આ સહાયતાના બદલા-
 માં હું રહેતા પ્રાણી રહું. અમેરીકનોતું વર્તન ન્યુયોર્કમાં
 કેટલાક દિવસ રહેવાથી અનુભવ થયો કે સામાજિક વર્તનને
 જોવામાં આવે તો, “ રંગવાળા ” લોકોને માટે અમેરિકા
 કોઈ મનોહર સ્થાન નથી. મકાન શોધવામાં ઘણું દુઃખ પડ્યું.
 જો કે મહારો રંગ કાળો ન હતો. છતાં પણ શિક્ષા જોતાની
 સાથેજ ધરતી માલકિણુ ગમરાઈ જતી હતી જો કે બહાર
 પાટીયું લાગેલું હતું કે મકાનમાં રહેવાના ઓરડા ખાલી છે
 પણ તે ન દેવાનાં બંધાનાં શોધતી જણાતી હતી. જે ધર
 પ્રગ્લાકના કોઈ ગામ અથવા શહેરમાં કેટલીક મિત્રીક તપાસ
 કરવાથી મળી શકતું હતું તે અમેરિકામાં મેળવવા માટે
 દિવસ આખો પણ ખસ નથી. હોટલોમાં ખાવાના “ રેસ્ટો-
 રન્ટ ” માં પણ રંગની વિરુદ્ધ ધૂણા સાથે ઝગડો રહે છે.
 છત્તાંકો સમાજ હૃદયમાં બે ભાવ રાખે છે, અને એતું બની શકે
 છે, પરંતુ છત્તાંકની સુધાસના તેને એ પ્રકાર નથી દેવા દેતી

ચાહુ રાખનારા પોતાની અંદર કેરેક્ટર અને ત્યાગનો ભાવ રાખનારા હોતે તો ! પરન્તુ હવે તેની વિપરિત એ દશા છે કે હું વેદાંત સોસાયટીના મકાને ગયો, ત્યાં મને ખબર મળી કે સ્વામી લોકો ભારતીઓને મળવું પસંદ નથી કરતા.

બ્રિટીશ ગાયનાની સહેલ.

મ્હારો વિચાર થયો કે, હું આ ગુમાવેલા વર્ષને બ્રિટિશ ગાયના વિગેરે પ્રાન્તોમાં જઈ ગાળું. આફ્રિકામાં મ્હને ખબર મળી હતી કે ભારતિય કુલીઓની એક મોટી સંખ્યા દક્ષિણ અમેરિકાની તરફ પણ લઈ જવામાં આવે છે. ન્યુયોર્કથી મ્હે બ્રિટિશ ગાયનાની ટિકીટ લીધી. અને સ્ટીમરને રસ્તે એ તરફ રવાના થયો. એ સ્ટીમર જળપર ગરબુલ હિન્દની સાથે રોકાતું રોકાતું નીચે જતું હતું. એ હીંચ હું રસ્તામાં જોતો ગયો. એમાં ધણે ભાગે હજારી ગુલામોના વંશજોની વસ્તી હતી, જે કે આફ્રિકાથી પશુઓના સમાન ભરીને અહીં વ્યાપારના માટે લાવવામાં આવ્યા હતા. આ દ્વિપોની વાસ્તવિક જાતિ જોને “ રેડ ઇન્ડિયન ” કહેવામાં આવે છે, ધણેભાગે નષ્ટ થઈ રહ્યા છે. અથવા જે ઠેકાણે પોર્ટુગીઝ અને સ્પેનવાળાઓનો અધિકાર હતો. ગોરા અને કાળા આબાદીના મેળથી દ્વિભાંતિ જાતિ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ હતી. જોને “ ક્રીઓલ ” અથવા મલાર કહેવામાં આવે છે.

લાલી હરદયાળ સાથે સુલાકાત.

છઠ્ઠે દિવસે સ્ટીમર માર્શીનીક દ્વિપના સહેર “ પોર્ટો રેન્ય ” પર પહોંચી. તે ઠેકાણે સ્ટીમર એક દિવસ રોકાણી.

એથી તો એ કેટલું એ સાફ હતું કે તે અમેરિકામાં જઈ પૂરાણી આર્થ સભ્યતાને ફેલાવે. સ્વામી વિવેકાનંદના કાર્યનો અત્યુત્તમ પ્રભાવ થયો હતો તે આ સમયે દિનપ્રતિદિન શિષ્ય થઈ રહ્યો હતો. ધણાજ દિવસો પછી વાદવિવાદના અંતે તે સમય થઈ ગયા કે હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં જઈ એક બે વર્ષ રહી તેને એ નવા કામનું કેન્દ્ર બનાવીશ. એ વેદાન્ત વિગેરે સિદ્ધિતા માનવાને તૈયાર નહોતા. મહેં કહ્યું, વેદાન્ત નહિ તો સાંખ્ય તો ખરૂં, પણ ગમે તેવી રીતે આર્થ શીક્ષ-સુધીનું ગૌરવ તો ભોંકોના હૃદયમાં એસારો અને પ્રાચીન આર્થ બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયના ત્યાગ અને બલિનદાનનું ઉદાહરણ બતાવવું તોજ ઉપયોગી થશે.

હું તો આગલી સ્ટીમરમાં બ્રિટિશ ગાયના રવાના થયો અને તે કેટલાક સમય પછી હાર્વર્ડ જઈ પહોંચ્યા. હાર્વર્ડમાં કેટલોક સમય રોકાયા ત્યાં કંડી વધારે હતી. અને તેની પ્રકૃતિ ગરમ હવા પાણીમાં રહેવાને બેધાઈ ગઈ હતી. સર-દાર તેમસિંહ કે જે પહેલાં કેલિફોર્નિયામાં રહી આવ્યા હતા અને ત્યાં ડિગ્રી મેળવવાને માટે રોકાયા હતા, તેમણે એમને બતાવ્યું કે કેલિફોર્નિયા તેની પ્રકૃતિને અનુકૂળ થશે ત્યાં કેટલોક સમય રોકાઈ પાછા જૂના વિચારો તેના હૃદયમાં જાગૃત થઈ ઉઠ્યા, અને તે એજ ઉદ્દેશ્યને રહામે રાખી “ હોનોટોલો ” દ્વીપમાં ચાલ્યા ગયા અને તપ કરવાનો આરંભ કર્યો. અને મહેને પણ સખી પોતાના પરિવ-સના બ્રિટિશ ગાયનામાં દીધો. એક દિવસ છાંડી

જમ મહારી બેગ રાખી દીધી. એક લાંબા વાળ વાળે
ભારતીય પૂજારી આવ્યો, અને મહેને પૂછ્યું કે, ક્યાંથી
આવ્યા છો ? કોણે છો ? મહે જણાવ્યું. ધાણસુ ખું, રહેલી
આવ્યો ખું. તેણે કહ્યું સુ કુલિયોમાં ભર્તી થઈ આવ્યા
છો ? શું નવી સ્ટીમર આવી ગઈ છે ?

મહે જણાવ્યું, નહિ, હું એમજ આવ્યો છું.

તેણે કહ્યું, એવો તો આજ સુધી દેશથી કોઈ આવ્યો
આ તરફ આવ્યો નથી. તેની કમ્પા નહોતી કે હું અહીં
રહું. તેમ છતાં હું જતો, પણ ક્યાં જતો, રાગેતો બુખ્યોજ
સૂઈ રહ્યો. રહવારે ઇંગ્લેન્ડ ટોપી અને પાટલૂન ઉતારી ધોતીકું
અને પાંચડી પહેરી લીધી. એક બે ગરીબ જેવા આદમી
આવ્યા. અને મહારી સાથે વાતો કરવા લાગ્યા. એમનાં એક
કંધક સમજદાર હતો, મુંગલનું બ્યેરટેમર સમાચાર વાંચ્યા
કરતો હતો. તેણે જમવાને ટાઈમ મહેને યોગ્ય ચોખા લાવી
દીધા, તે મહે પ્રસન્ન થઈ ખાધા. ચાર પાંચ દિવસ સુધી
હું એજ ઠેકાણે સાઈડીપર સૂઈ જતો હતો અને દાળખાત
ખાઈ મેતો હતો. તે લોકો આવ્યો દિવસ મજૂરી કરીને
રહાંને પાછા આવતા હતા. અને મહારી સાથે વાતચિત
કરતા હતા. આ સ્વતંત્ર કુલીઓના વોર્ડ હતો. મહે તેને
પૂછ્યું કે શું કોઈ બચેલ બચેલ અથવા પ્રતિષ્ઠિત ભાસ્ત-
વાસી પણ અહીં છે ? તેઓએ કહ્યું—“ હા છે, ડાક્ટર છે,
મહોદય પાદરી છે, બ્યાપારી પણ છે, પરન્તુ ધણું કરીને
કમ્પા છે.” મહે કહ્યું—કોઈ હિન્દુ પણ છે ? ઉત્તર મળ્યો

હા, એક હિન્દુની સારી દુકાન છે. હું તેને મળવા ગયો અને તેને મહે કહ્યું કે હું અહિંયા લેકચર આપવા માગું છું, ત્હમે કંઈક બંદોબસ્ત કરો. તેણે કહ્યું, હું કેવી રીતે માતું કે ત્હમે લેકચર દઈ શકો છો. ઇંગ્રેજીમાં વાતચિત્તો તે પણ કરી શકતો હતો પણ કોઈ ભારતિયને લેકચર દેતાં ત્હણે કદિપણ જ્ઞેયો નહોતો. તેનો જન્મ અહીંજ થયો હતો, અને મહારા કાળાપાણીના સમયમાં તે ભારતમાં આવ્યો અને મહારા ધેરવાળાંને મળી ગયો હતો મ્હને સાથે. લઈ ઇસાઈઓની પાસે આવ્યો, હતો અને તેને મહારા. ઉદ્દેશ્ય જણાવ્યો. તેમાં એક ડોક્ટર પણ હતો જે કે લંડનમાં રહી આવ્યો હતો તે ધણી ખુશી થયો અને લેકચર અપાવવા તૈયાર થઈ ગયો.

બ્રિટિશ ગાયનામાં મહારાં લેકચરો.

તેઓએ આશરે ૨૦ ડોલર ખર્ચાને એક રાત્રિના માટે “ટાઉનહોલ” ભાડે લીધો, અને વર્તમાનપત્રોમાં જાહેર ખબર આપી કે દેશમાંથી એક પંડિત આવ્યા છે, તેનું લેકચર થશે ફરફરના ગાગોમાંથી ભારતિય લોકો હજારોની સંખ્યામાં એકત્ર થઈ ગયાં તેમાં ગોરા પણ ધણા હતા. લેકચરના પછી એ થયું કે તે મ્હને પોતાના મકાન પર લઈ ગયો. અને આખા હુલામાં જઈ મહે લેકચરો દીધા. ઇસાઈઓની અંદર મોટો ખગલ/ખાટ મચી ગયો. મહે ખાસ વાતની નોંધ એ કરી કે, આફ્રિકામાં જામે પોલિટિકલ ફરિયાદો હતી.

પરંતુ સ્વતંત્ર વ્યાપારી હિન્દુ મુસલમાનો ત્યાં પહોંચતા રહ્યા, એથી લોકો ઘણે જાણે પોતાના ધર્મ પર ખડા હતા. બ્રિટિશ ગાયનામાં પોલિટિકલ ફરિયાદો યોડી હતી, પરંતુ બહુલ મહુલ લોકો બધાએ ખસાઈ ચક્ર ગયા હતા, પ્રારંભિક શિક્ષણ છાકરા અને છાકરીઓને માટે જરૂરી હતું અને શિક્ષણનો ચાર્જ પાઠરીઓના હાથમાં હતો અને તમામ સ્કૂલો મિળ (મંદિરો) ની અંદર બેસતી હતી. મેં તે અટકાવવાને માટે એક હિન્દુ સ્કૂલ ખોલી આમ તેમ ફરીને હજાર દોઢ હજાર ડોલરના આશરે તેના માટે ફંડ એકઠું કર્યું. એક વાલણે પોતાનું મકાન મદત આપ્યું, તે માણસ કુલીમાં ભર્તી થઈને આવ્યો હતો અને તે બધું ધનવાન થઈ ગયો હતો.

લોકો કહેતા હતા કે હું ત્યાં રહું. બીજું વર્ષ શરૂ થવાનું હતું. લાલા હરદયાળે મને લખ્યું હતું કે કોલિ-ફોર્નિયા યુનિવર્સિટીમાં ફ્રી સેવામાં આવતી નથી, તમામ ભારતીય લોકો પણ અહીં ધણા છે. હું અહીંથી ટ્રેમંડાડ ગયો કેટલોક સમય ત્યાં એકચરો આપ્યા. આ બંને ટાપુઓમાં ભારતીય વસ્તી અસહી માલિક છે. તેની સંખ્યા આશરે લાખ દોઢ લાખ સુધી આવી પહોંચી છે અને જોરા તથા હજારી એથી અર્ધા હશે. જમ્મેકા અને હંચ ગાયનામાં પણ વીચ વીચ હજારના આશરે ભારતવાસી નેવામા આવે છે, જો તે આપણા ધર્મના રહે તો આપણા નહિ તો આપણાથી હજારો કોસ દૂર.

(૮) સાનફ્રાંસિસ્કોથી લાહોર સુધી.

સાનફ્રાંસિસ્કોમાં.

જે પ્રદેશનું હું ઉપર વર્ણન કરી ગયો છું, ત્યાંના લોકો મને સદાને માટે ત્યાંજ રહેવાનો આગ્રહ કરતા હતા. પરંતુ હું કેવી રીતે રહી શકું. એથી મહેં તેમને કહ્યું કે “મહેં તેમને રસ્તો બતાવી દીધો છે.” આપં પોતેજ ચલાવો. બીજાં તેની સાથેજ મહેં લંડન પત્ર લખી નાખ્યો હતો. ત્યાંથી એક હિન્દુ ડોક્ટર અત્રે આવ્યા હતા. મહારી હાજરીમાંજ તેમની પ્રેક્ટિસ ધણી સારી ચાલવા લાગી, અને તેમનું આચરણ પણ ધણુંજ સાફ રહ્યું. ત્યાંનું તમામ કાર્ય તેમને સોંપી હું અમેરિકા પાછો આવ્યો, અને ન્યુયોર્કથી ફ્રાંસિસ્કો પહોંચ્યો. ચાર રાત્રિની મુસાફરી હતી. શર્મસી કોલેજનું ઠેકાણું હું જણાવ્યો હતો. દ્રમમાં જેસી હું એ તરફ જતો હતો. દ્રમમાં જગ્યા નહોતી, હું ઉભો હતો. મને જોઈ એક સાહેબ પોતાની જગ્યાએથી ઉઠી ઉભા થયા અને મને જેસવા કહ્યું. પહેલાં તો મેં ના પાડી. પરંતુ તેમના અત્યંત આગ્રહથી હું જેસી ગયો. તે મને પૂછવા લાગ્યા. શું તમે સ્વામી છો ? મહેં કહ્યું છું તો ધર્મોપદેશક, પરંતુ સ્વામી તો નથી. તેમણે મને પોતાનું કાર્ડ અને ઠેકાણું આપ્યું અને કહ્યું કે:—“ આપ મને અવશ્ય મળજો. ” સાનફ્રાંસિસ્કોમાં આ પ્રકારે એક ડોક્ટરની સાથે મારો પરિચય થયો, જે હિન્દુ શીલસુશીના ધણા પ્રેમી હતા.

હું કોલેજમાં દાખલ થઈ ગયો, તેઓએ મને એ મહાન મેળવી આપ્યું. જ્યાં સુખપૂર્વક રહેવાનું સ્થાન મળે ગયું. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં કેલિફોર્નિયા ધણીજ સુંદર રિસા છે. ત્યાંના હવા પાણી ન ઠંડા કે ન ગરમ. સાનફ્રાન્સિસ્કોમાં થર્માબિટર ૭૦ અને ૭૨ ની મધ્યમાં આખું વર્ષ રહે છે. સર્વ પ્રકારના ફળ અને અનાજ અહિં નીપજે છે. જમીન ધણીજ રસાળ છે. આ હવાપાણીમાં બચ્ચાનું પાલન પોપણ ધણીજ જલ્દી થાય છે. એક વર્ષની વયમાં જ બાળક આઠવા લાગે છે અને કેટલાંક તો વાર્તા પણ કરવા લાગે છે. બીજા દેશો કરતાં આ સ્થાને શારીરિક બળ અને ઉન્નતિ અધિક થાય છે.

સાનફ્રાન્સિસ્કોમાં કેળવણી પ્રેમ.

બાળક બાળકીઓ શરૂઆતમાં ઘણાં ભુલિમાન અને પ્રતિભાશાળી હોય છે. પરંતુ કેટલાક સમય પછી પૈસા કમાવાનો ખ્યાલ તેમની ભુલિને નષ્ટ કરી નાંખે છે. રુકે મેનો શોખ અમેરિકામાં ધણો છે. જે કર્યો હતો આના નથી થયો, ત્યાંના નકલ્દારી અંદર રુકેલે માટે રચ્યો પ્રયત્નથીજ નહીં કરી દેવામાં આવ્યા હોય છે. યુરોપમાં જેવા દરજ્જે ગિર્લ (ચર્ચ) નો છે, અમેરિકામાં તે રુકેલોનો છે. આમાં કેવળ કેળવણીજ મહત્ત મળે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ સામગ્રી પણ છોકરા છોકરીઓને સરસરમાથી મળે છે. કેલિફોર્નિયામાં છોકરા અને છોકરીઓ સ્કૂ

લેખમાં સાથે એકઠાં બણે છે. પશ્ચિમ અમેરિકાની યુનિવર્સિટીઓમાં " આર્ટનો વિષય બણવામાં ફી લેવામાં આવતી નથી. " કન્યાઓની સંખ્યા યુનિવર્સિટીમાં છોકરાઓ કરતા વધારે તો નહિ પણ તેની બરાબરતો લગભગ અવશ્ય હોય છે. રકુલો અથવા યુનિવર્સિટીઓમાં વિદ્યાર્થીઓની અંદર એક આશ્ચર્યજનક ધરના એ જોવામાં આવે છે કે અભ્યાસના સમયથીજ તેઓ પોતાનો ખર્ચ પોતે ચલાવવા માગે છે, અને તે માતા પિતા ઉપર ભાર નાખવા નથી માગતા. હજી આખાદી વધારે નથી વધી, એથી છોકરા અને છોકરીઓને દુકાનોમાં, કારખાનાઓમાં ઓફિસોમાં બબ્બે ત્રણ ત્રણ કલાકને માટે કામ કરવાની ધણી ખરી મજૂરી મળી શકે છે. જેથી તેઓ પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે છે. ભારતીય અથવા બીજા કોઈ અન્ય દેશીય વિદ્યાર્થીને કામ મળવામાં એટલી સુગમતા નથી હોતી. કેલિફોર્નિયાની સરકારી યુનિવર્સિટી બર્કલેની અંદર છે. સાનફ્રાન્સિસ્કો અને બર્કલેની મધ્યમાં એક ખાડી છે, ત્યાં બબ્બે મિ નિટના પછી રટીમરની આવ જવ થાય છે.

સમતાની લહર.

એમ તો સર્વ જગ્યાએ અમેરિકામાં માનવી સમતાનો ભાવ જોરપર જોવામાં આવે છે. અમેરિકાની રેલ્વેમાં એકજ વર્ગ છે, અને પ્રત્યેક ગાડીમાં મખમલના તકિયાવાળા ખુરશીઓ હોય છે. એક ખુરશી એક મનુષ્યના માટે

છે. જગ્યા મેળવવા માટે તું તું હું હું નથી થતું? પરંતુ
 પશ્ચિમી રાજ્યોમાં તો એ સમતા પોતાની પરાકાષ્ટા પર
 પહોંચી ગઇ છે. કાનેજોના ચપરાસિયોનો પગાર ધણે ભાગે
 એટલોજ હોય છે કે જેટલો કે પ્રોફેસરનો ચરઆતમાં હોય
 છે. દરકે એટલોજ કે પ્રોફેસરને શિક્ષણના બદલામાં પ્રતિષ્ઠા
 મળી જાય છે. આમ જુએ તો હોદ્દા અધ્યાપકોનું કોઈ
 વિશેષ માન નથી જળવતા. હાજરી બોલતી વખતે “સર”
 કહેવાનો ત્યાગ નથી. માત્ર “Yes” બસ સમજવામાં
 આવે છે. કામળ પત્રપર ઠેકાણું વખતી વખતે મિસ્ટર અથવા
 એસ્કવાયર નાખવા તે સમય અને શાહીનો મિગાડ કરવા
 જેવું છે. નામપણ ધણેભાગે અર્ધજાણવામાં આવે છે,
 અને રંગની વિરહ પૃષ્ઠાનો ભાવ વિષમાન છે, પરંતુ પૂર્વ
 અમેરિકાથી થોડો છો. મહેને કેટલાક દિવસના માટે એક
 “હાઇકોર્ટ” માં અનુવાદકના રૂપમાં જવું પડ્યું. એક
 ભારતીય મજૂર રેલ્વે લાઇન પર કામ કરતો કરતો ટ્રેનની
 નીચે આવી મરી ગયો. તેના માથાએ તેની સ્ત્રીના મરણ
 પેશણના માટે કેટલાક હજાર ડોલરનો કંપની પર દાવો
 વાધ્યો હતો. તેની હકીકતનો અનુવાદ કરવાને માટે હું
 જતો હતો. ધણે સમય વીતી ગયો. એક દિવસ હું સડક
 પર જતો હતો. તેવામાં અકળાઈને હું આમતેમ જોઈ રહ્યો
 હતો કે એક મકાનની ઉપરથી તે જડજ સાહેબ ઉતર્યા
 અને મહેને મકાન પર લઈ ગયા અને મહારી સાથે ધણી-
 વાર સૂંધી વાતો કરી.

સાનક્રાંસિસ્કોમાં ભારતવાસિની સંખ્યા.

આ એ પ્રકારનો દેશ હતો, જ્યાં આશરે આઠ દશ-હજાર પંજાબી સિખ, હિન્દુ મુસલમાન મજૂરો કામના માટે આહવા ગયા. એ લોકો પહેલાં પશ્ચિમમાં અથવા પોલિસમાં દાખલ થઈ ચીનમાં ગયા. ત્યાંથી કેાઈ સંયોગવશ અમેરિકા જઈ પહોંચ્યા, તેણે પત્રો લખ્યા, અને કેટલાક વર્ષોથી તેની સંખ્યા ધણીજ વધી જઈ હતી. ધણેભાગે એ લોકોને ગામની અંદર ખેતરમાં કામ મળતું હતું, પરંતુ દિવસ રાત્રિ તેનો વ્યવહાર ગૌરાઓ સાથે રહેતો હતો જેને તે પોતાની ખરાબર સમજ્યા કરતા હતા. અમેરિકામાં કેટલોક સમય રહેવાથી એ મજૂરોના મનથી ભારતવર્ષનીના ખરાબરીનો વિચાર ઉડી જતો હતો. અને તે પણ ખીર્જા મનુષ્યોની માફક પોતે પોતાને સમાનની દૃષ્ટિથી જોવા લાગી જતા હતા. એ લોકો શહેરોમાં ધણા ઓછા રહેતા હતા ભારતીય વિદ્યાર્થીઓને જ્યારે કદિ સમય મળતો હતો, ત્યારે એજ લોકોની પાસે કામ કરવાને માટે આહવા જતા હતા અને કેટલાક રૂપિયા ખચાવી લેતા હતા. હું પણ રજાઓના દિવસોમાં એક પાર્ટીની સાથે કૂલ તોડવા ના કામપર ગયો. અમને અઢી ડોલર દરરોજ મળતા હતા. તે કાંમ કેવળ એક માસ સુધી આહ્યું, બીજું કાંમ વધારે કઠિન હતું, જેથી હું પાછો આ આહ્યો આવ્યો.

ડ્રગ સ્ટોરની દુકાન.

કેટલાક સમય પછી હું એ ડોક્ટરને જાહેર મળ્યો. તેણે પોતપોતાના મિત્ર સ્ટ્રી પુરષોની સાથે દિવસ નક્કી કરી મહેને બોલાવ્યો અને ધાર્મિક વાતચીત કરતા રહ્યા. દાર્મસી કોલેજમાં ધણેભાગે તમામ વિદ્યાર્થી બાર વાગ્યા સુધી કોલેજમાં રહ્યા પછી દિવસ અને રાત્રિ “ ડ્રગ સ્ટોર ” મેડિકલ દુકાનોમાં કામ કરતા હતા. મહારા ઝોળખીતા ડોક્ટર કેવળ પ્રેક્ટિસ કરતા હતા તેના એક મિત્ર ડોક્ટર હતા, જેની બે દુકાનો હતી તેણે એને કહી મહેને એની દુકાનના કામપર લઈ લીધો મહેને કામ કરવાનો અભ્યાસ પડેલો નહોતો. હું દુકાનની બાહર એક કોઠડીમાં રહેતો હતો. ખાવાના સિવાય દર ડોક્ટર પાકીટ ખર્ચના માટે મળતા હતા.

લાલા હરદયાળ હિન્દુ ઋષિના રૂપમાં.

હું સાનક્રાસિસ્કોમાં મહિનો રહ્યો ત્યાં લાલા હરદયાળ “ હોનોલોલો ” થી પાછા આવ્યા. પાછો મહે પ્રમલ કર્યો કે તેને વહેમોથી હઠાવી કોઈ ચોક્કસ કામની તરફ ખેંચ્યું. એજ ડોક્ટરની માર્ગદર્શિ એક હાલ બાંહેથી લઈ હિન્દુ શિલ્પસુશી પર તેના લેકચરો અપાવ્યાં જેમના પછી બહુલે યુનિવર્સિટીના ત્રીય વિદ્યાર્થીઓએ યુનિવર્સિટીમાં એ વિષયોપર લેકચરો કરાવ્યાં એની બાબા, વડાત્વ સ્થિત અને

યોગ્યતા આશ્ચર્યજનક હતી, તેની હાર્તિ એટલે સુધી ફેલાવા લાગી કે બહુલે યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત પ્રોફેસર તેના ભક્ત બની ગયો, અને તેની પાસેની એક યુનિવર્સિટી (સ્ટેમ્ફોર્ડ) માં લાલાહરદયાળની સિદ્ધારસ કરી કે તેને ત્યાં સંસ્કૃત અને હિન્દુ ક્ષિત્રસુશીનાં પ્રોફેસર નિમવા ન્નેધએ. લાલાહરદયાળ યુનિવર્સિટીના પ્રેસિડેન્ટને મળ્યા. કેમકે તેણે કેાઈ પણ જાતનો પગાર લીધા સિવાય કામ કરીશ, એવું કહ્યું આથી તેણે પુરતજ એક પ્રોફેસરશિપ સ્વીકાર કરી લીધી. અને તે સ્ટેમ્ફોર્ડમાં રહીને કામ કરવા લાગ્યા.

લાલા હરદયાળના વિચારો સાથે મહારો મતભેદ.

સ્ટેમ્ફોર્ડ સાનક્રાંસિરકોથી પચાસ માઇલ દૂર છે. એથી તેની સાથે મુલાકાત ઓછી થતી હતી. પરન્તુ મહેને એટલી ખજર પડી કે તે થોડા સમયની અંદરજ પોતાની યોગ્યતા, સાદાઈ અને સ્વાર્થ ત્યાગની શક્તિથી લાલાહરદયાળે યુનિવર્સિટીમાં અને કેલિફોર્નિયાના વર્તમાન પત્રોની દૃષ્ટિમાં એક વિશેષ સન્માન પ્રાપ્ત કરી લીધું. વર્તમાનપત્રો તેને હિન્દુ ઋષિ (Sāṃkhya)ના નામથી લખતા હતા. ત્યાં રહેતાં રહેતાં એના વિચારોમાં પાણું પરિવર્તન થવા લાગ્યું. હવે એ પરિવર્તન સોશિયાલિઝમ અને કમ્યુનિઝમની તરફ હતું, લાલાહરદયાળ કદિ મધ્યમ સ્થિતિમાં નહોતા રહેતા. તે સદૈવ એક કિનારેથી ખીજા કિનારાપર ચાલ્યા જતા હતા. પુર્તજ કમ્યુનિઝમથી એનાર્કિઝમપર જઈ પહોંચ્યા. યુનિવર્સિટીમાં અને તેની બહાર ગવર્નમેન્ટની વિરુદ્ધ પ્રુસ્થો

પ્રચાર કરવાનો આરંભ કરી દીધો. તેની ક્લાસમાં કન્યાઓની સંખ્યા વધારે હતી. પ્રેસિડેન્ટની પાસે આ બાબતની ફરિયાદ થઈ. લાલાહરદયાળ ગહને મળ્યા. મહારી સલાહ એ હતીકે, તે એનાર્કિંગમના વિચારોને કેવળ પોતાના હૃદયમાં જ રાખે, અને જો જરૂરી સમજે તો કેટલાક વર્ષ સુધી તે પર વિચાર કરીને એ વિષય પર એક પુસ્તક લખી નાખે. પરંતુ તેણે કહ્યું કે 'હું તો મહારા વિચારોને કદિપણ દબાવી નહિ રાખું. અને યુનિવર્સિટીને પણ છોડી દઈશ.' તેમણે તો ખુલ્લો ખુલ્લો એનાર્કિંગમનો પ્રચાર કરવાનો આરંભ કર્યો. યુનિવર્સિટીને છોડી સ્નાતકોત્તર સ્તરે આત્મા આપ્યા. મહારા અને તેના વિચારો મળતા નહોતા એટલા માટે ગ્રેજુએટ પછી તેના કોઈ કામમાં દિલથી ભાગ ન લીધો. પોતાના કામમાં ભારતીય વિદ્યાર્થીઓને તેણે સામેલ કરી લીધા અને પછી સિખ લોકોની સાથે પણ હળવા મળવાનો આરંભ કર્યો.

મહારાજ પાછા ફરેલું.

ઇ. સ. ૧૯૧૩ ના મે માસમાં ગહને યુનિવર્સિટીની જે ડીગ્રી મળી ગઈ ગ્રેજુએટ પાછા ફરવાનો વિચાર કર્યો લાલા હરદયાળ ગહને મળ્યા. અને કહ્યું કે, કેટલાક હિન્દી પોર્ટ-લેન્ડ (સ્ટેટ્સ) માં એક કમીટી કરીને એવો નિશ્ચય કરવા માગે છે કે તેઓ કેવી રીતે દેશના કામમાં સહાયતા કરે છે, હું એ તરફથી જઈ પાછો ઘર તરફ જઈ ૧૫ એપ્રિલ ધારી તેની સાથે ત્યાં ગયો. જે દિવસ અને

એક રાત્ર ત્યાં રોકાયો. મહારો મત એવો હતો કે રૂપિયા એકત્ર કરીને યુનિવર્સિટીની સાથે જે ત્રણ મહાન લઘુ ભારતીય વિદ્યાર્થીના માટે ફ્રી શોલર્શિપનો બંદોબસ્ત કરવો જોઈએ અને દરવર્ષે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા સિદ્ધાંતના માટે અમેરિકામાં વધારે ને વધારે મંગાવવી જોઈએ. લાના હરદયાળનો વિચાર હતો કે એક છાપખાનું અને એક વર્તમાનપત્ર ચાલુ કરીને પોલિટિકલ પ્રચારનું કામ જરૂરી છે, મહારો મતભેદ હતો, પરંતુ તેની કાંઈ વાત નહોતી કારણકે મહારે ત્યાં રોકાવુંજ નહોતું. હું ન્યુયોર્ક ચાલ્યો આવ્યો અને ત્યાંથી ઇંગ્લાંડ આવી પહોંચ્યો.

ઈંગ્લાંડમાં મહારી પર દેખરેખ.

ત્યારમાઠ મહને કોર્ટમાં જવાની પહેલાં કંઈ જાન ન થયું કે તે ત્યાં શું કામ થય છે જો કે મહને જાન નહોતું, પરંતુ ત્યાં બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટની કાઉન્સિલને બધા સમાચાર મળતા હતા. બલકે તેને એ પણ ખબર હતી કે હું ત્યાંથી થઈ આગળ આવ્યો છું. મહારી વિરુદ્ધ શક પહેલાંથીજ હતો. હું લંડનમાં હતો ત્યાંજ સાનફ્રાંસિસ્કોમાં ગદર (બળવો) નામનું વર્તમાનપત્ર નીકળવાની સરખાત થઈ ગઈ. મહારો વિચાર એ હતો કે લાહોર પહોંચી પશ્ચિમ પદ્ધતિ પ્રમાણે દવાઓ બનાવવાનું એક કારખાનું ખોલવું. તેની સરખાતના માટે કેટલીક જરૂરી ચીજો અને મશીનો વિગેરે ખર્ચ દવાની જરૂર હતી, તે મેં લંડનમાંથી ખરીદી લીધી. મહને કેટલાક

કે આપે આખી રાત્રિ અમને હેરાન કર્યા છે. એજ વખતથી બિન કામદે પોલિસનો પહેરો લાગુ થઈ ગયો. જે દિવસ રોકાઈ હતું પંજાબ વરદ રવાના થયો. નિયમાનુસાર પોલિસનાં સિપાહી પાછળ પહેરો બરતા ચાલ્યા આવ્યા, અને ઘોડે ઘોડે દૂર પાર્ટી બદલ્યે જતી હતી. મહેલનાં સ્ટેશનના ઉપર પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ જાતે આવી બેઠા જતા હતા. એક સ્ટેશન ઉપર એક મરાઠા સી. આઈ. ડી. સબ ઇન્સ્પેક્ટર ડબ્બામાં આવી બેઠા. મહારી સાયરાગાએ હેતી ધણી મરકરી અને અપમાન કર્યું. જે પર મહેલ ધણી ફિલગીરી બતાવી.

લાહોરના સ્ટેશન પર.

દિલ્હીથી ખાસ સબ ઇન્સ્પેક્ટર લાહોર સુધી આવ્યા. લાહોરમાં સ્ટેશન પર કેટલાક મિત્રો ગયા હતા, ટ્રેનમાંથી મહેલ તેને કહ્યું કે આ સાહેબ મહારી અર્દાસમાં છે તેણે હાથ જોડી દીધા અને કહ્યું કે આપના માટે અમે જે રાત્રિ સ્ટેશન પર જાગતા રહ્યા છીએ. હું આપને કહું છું કે આપ લાટ સાહેબ (ગવર્નર) ને મળો તો ઠીક થશે. મહેલ કેવળ એટલો ઉત્તર આપ્યો કે મહારે લાટ સાહેબથી કશું પ્રયોજન નથી, જો તેમને જરૂર હશે તો મહેલ માફ કરી લેશે, હું હાજર થઈ જઈશ. સંભવ છે કે એ વાતનો રિપોર્ટ થઈ ગયો હશે.

(૯) અમેરિકન હિંદીઓમાં જુસ્સો.

શું બધા હિન્દુ મુસલમાન હોય છે ?

કેવળ અમેરિકામાં હિન્દુ શબ્દનો ઉચિત-પ્રયોગ થાય છે. અમેરિકન લોકો હિન્દુ સિંખ અને મુસલમાનમાં કશો ભેદભાવ રાખતા નથી. તે બધાને એક જ નામ “ હિન્દુ ” થી બોલાવે છે. આ નામનો આ દેશના રહેવાવાળાને વિદેશી જાતિઓ ધરાની, યુનાની વિગેરેએ નામ આપ્યું, અને જેનો ઉપયોગ અમેરિકામાં હજી સુધી જોવામાં આવે છે. એક વાર મહારા એક અમેરિકન મિત્રે કહ્યું “ શું બધા હિન્દુ મુસલમાન હોય છે ? તેણે એક જ મુસલમાનોને ધર્મની બાબતમાં કંઈક પૂછ્યું હતું. જેપર તેણે પોતાનો ધર્મ મુસલમાન બતાવ્યો અને તેને એ સંશય ઉપજ્યો કે કદાચિત બધા હિન્દુ મુસલમાન હોય છે.

કામાગાટામાંની પ્રસિદ્ધ ઘટના.

અમેરિકામાં કામ કરવાવાળા ભારતવાસીઓની નસે-નસને લાલા હરદયાળે બરોબર ઝોળખી લીધી. જ્યારે તેમણે જાપખાનું ખોલી “ ગદર ” નામનું વર્તમાનપત્ર ઉડું અને હિન્દી ભાષામાં કહાડવાનો આરંભ કર્યો. અને તેમાં મનુષ્યની સમાનતા અને ઈંગ્રેજ સરકારની વિરુદ્ધ લેખો લખવાનો આરંભ કર્યો. એ ખુદ્દા પ્રચારે લોકોના હૃદયપર ઉડા

પ્રભાવ પાડ્યો. કેટલાએ નવયુવકો તેમની પાસે કામ કરવાને માટે આવી પહોંચ્યા, લોકોએ હજારો રૂપિયા મોકલવાની શરૂઆત કરી દીધી. એ અદિલન એ સમયેની અંદર યર્ધ રહ્યું હતું કે જ્યારે “કામાગાટામાર” સ્ટીમરનો પ્રસિદ્ધ બનાવ બન્યો.

કેનેડાની ખિટિશ કાલોનીમાં કેટલાએ વર્ષોથી હિન્દુ-મજૂરોની વિરુદ્ધ ભાવ ઉત્પન્ન થઈ રહ્યો હતો, કેમકે એશિયાના ખીન્ન દેશો, જપાન અને ચીનના મજૂરોને તોએ દેશોની સરકારના કાર્યી રોકવા નહોતા, હિન્દીઓને રોકવાનો તહેને કોઈ ઉપાય મુજતો નહોતો. આખરે તહેને એક ઉપાય મુજ્યો. જે લોકો ભારતમાંથી અમેરિકા જતા હતા, તે બધા હાંમકાંગમાં અમેરિકાની સ્ટીમર ભેતા હતા. કલકત્તાથી કોઈ સીદી સ્ટીમર અમેરિકા જતી નહોતી. કેનેડાવાળાએ એવો કાયદો ધડ્યો કે કેનેડામાં ઉતરવાને માટે પોતાના દેશથી સીદા એકજ સ્ટીમરમાં ત્યાં આવવું જોઈએ. ધણુખરા હિન્દુઓએ કેનેડા જવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ આ કામદાતુસાર ત્યાંથી પાછા વાળી દેવામાં આવ્યા. એવા લોકોની એક ભારી સંખ્યા હાંમકાંગમાં એકરી થઈ ગઈ, જે કે કેનેડા જવા માગતી હતી, પરન્તુ તેને ત્યાં ઉતરવાનો કોઈ ઉપાય ન મળ્યો. એમાંના કેટલાક પોતાની જમીન વેચી એ વિચારથી બહાર નીકળ્યા હતા. આ સમયનું વિત્તો દૂર કરવાનો એક ઉપાય સરદાર ગુરદતસિંહને મુજ્યો. તેણે બધા લોકોને ખુશી કર્યા અને એક જપાની સ્ટીમર ખાડે પહેલાં બધાને કલકત્તા લાગ્યો અને ત્યાંથી સીદા

ખેંકાવાર (કેનેડા) તરફ રવાના થયા. કેનેડાવાળા આશરે
 સેંકડો હિન્દુ એકઠા આવતા જોઈ ગભરાઈ ગયા અને
 સ્ટીમરને ખંદરની પાસે આવતા રોકી દીધી. એ ઠેકાણે કેટ-
 લાક દિવસ ઝગડો ચાલુ રહ્યો. એ લોકો કેનેડામાં ઉતરવા
 માગતા હતા. કેનેડાવાળા તેને ઉતરવા દેતા નહોતા. પોલિસ
 તેને રોકવાને માટે ગઈ. લોકોએ ઉપરથી પથરો ફેંકવા
 માંડ્યો, જેથી તેઓનાં કુટલાક માણસો ધામધામ થયાં.
 હવે તેણે તો પલાળી સ્ટીમર ઉડાવી દેવાની ધમકી દીધી,
 પરંતુ ખેંકાવાર અને આસપાસના રહેવાવાળા ભારતીય
 લોકો ચહેરને લૂટવા તૈયાર થઈ ગયા. કેનેડામાં સૈન્ય નથી,
 કે જેનાવડે એ લોકોના રક્ષણને માટે આવી જાય. આખરે
 સ્ટીમરવાળા લોકો પાછા જવા તૈયાર થયા. તેની પાસે
 ખોરાક પાણીની સામગ્રી સમાપ્ત થઈ ચુકી હતી. જો કેને-
 ડાની ગવર્નમેન્ટ તેનો આવવા જવાનો ખર્ચ અને તમામ
 ખોરાક વિગેરે સાધનો પૂરાં પાડી દે તો તે ચાલ્યા જશે,
 ગવર્નમેન્ટ ખુશી થઈ ગઈ. જો કંઈ તેણે માગ્યું તે દીધું.
 પરંતુ તેનીસાથે એક સિટિય કાસોની એ એવું વર્તન ચલાવ્યું
 કે જેનો ધા તેના દિલપર એવો લાગ્યો કે તેપર રૂઝ આવવી
 સહજ નહોતી. સ્ટીમર પાછી કલકત્તા આવી અને બજ
 બજ મુકામે ધંગર નાંખવામાં આવ્યું. એ ઠેકાણે બધા લોકો
 ઉતર્યા. પોલિસ એવા વિચારથી ત્યાં ગઈ હતી કે તેને
 કલકત્તા જતા અટકાવવા અને ટ્રેનમાં લાવી પંજાબ પાછા
 રવાના કરી દેવા. તેના હૃદયમાં સઠ પેદા થયો, અને

વળી પાછા આમળથી બળેલાં તો હતાં પછી શું પૂછું ?
તેણે ચાલવાને માટે ના પાડી, એટલામાં ફાગ આવી મર્ઝ.
અતે ત્યાં ટટો થયો. જેમાં બન્ને તરફના માથુસો માર્યા
ગયા. અને કેટલાક ધાપલ મયા. ધણી લોકો ભાગી મયા
અને બંગાલના ગામોમાં દૂર દૂર સુધી આશ્રય શોધતા
હતા, જેમાંના કેટલાકોને પકડી લીધા.

એ બનાવના સમાચાર અમેરિકાના સિખ લોકો પર
વિશેષ પ્રભાવ પાડ્યો. તેની સાથે અમેરિકન સરકારે પણ
લાલા હરદયાળને પકડવાનો ચત્ત કર્યો. તે ત્યાંથી ન્હારીને
યુરોપમાં ચાલ્યા ગયા, પરંતુ તેમના સાથે કામ કરવા-
વાળાના દિલપર લાગી હતી, એથી પોતાના કામમાં તેનો
જુસ્સો એથી પણ વધી ગયો. એટલામાં યુરોપ મહાપ્રલંબ
સળગી ઉઠ્યું, જે કે અમને અહિં ખબર ન્હોતી તથાપિ
અમેરિકન પત્રોમાં બહાર પડી ચૂક્યું કે બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટ
ભારતીય સેનાને રણક્ષેત્રમાં લડવાને માટે લાવશે. "ગદર"
પત્રે તુરંતજ આન્દોલન કરવાની શરૂઆત કરી દીધી,
ભારતમાં જાઓ, સેનાઓને બહાર જતી રોકો એ લોકો
આ વિચારને લઈ સ્ટીમરમાં ચડી મોટી સંખ્યામાં ભારત
તરફ રવાના થઈ ચુક્યા. એમાં જલ્દી હતો, જેણે હજારો
ડોલરોની પુંજ એકત્ર કરી હતી, તે બીજાઓને એથી
દીધી. કેટલાક "જેક" હતા, જેનું કામ ત્યાં પૈસા
કમાવા અને શરણ પીવાનું હતું. તેની પાસે એક પૈસો
જ ન હતો. તેણે પોતાના ભોગવિલાસ ગ્રાંડી દીધા અને

દેશભક્તિથી સ્ટીમરપર સ્વાર થઈ ગયા, રસ્તામાં હાંગકોંગ સિંગાપુર, અને રંગુન વિગેરે સ્થાને જ્યાં સ્ટીમર રોકાતી ત્યાં તે જતા અને સૈન્યના લોકોને સરકાર વિરુદ્ધ ઉશ્કેરતા હતા. સિંગાપુરની એક પહાડન પર ઘણી ઉંડી અસર થઈ. તેને યુદ્ધમાં મોકલતા હતા, જેથી તેના ઓશિસરોએ ના પાડી દીધી અને ઝાઝો વધીને બળવાના રૂપમાં આવી ગયો, જેમાં સે કડો મનુષ્યોનું રક્ત પડ્યું, એમાં ગોરા પણ હતા, આખરે જાપાની સિપાહીઓની સહાયતાથી બળવો શાંત પાડ્યો.

પંજાબ ગવર્નમેન્ટનું અધુરું કામ.

મહેને ફેટલીએ વાર આ સર્વ હાલત અને ખીજ વખત મુકદ્દમે વાંચી વાંચીને પેલા છોકરાની વાત યાદ આવતી હતી, જેણે પોતાની માને કહ્યું—“ભારતો ભારતો દિલ્લી આવ્યો જાઉં અને જીતી લઉં, જે મહારો હાથ કાઢ ન શકે.” સરકારને “મદર” પત્ર મળતું હતું. તેને પોતાની તરફથી તમામ બાબતોની ખબર હતી. એ બધી ખબરોના આધારે સરકારે એ નિશ્ચય કર્યો કે જે કોઈ અમેરિકાથી આવે તેને સ્ટીમર પરથીજ પકડીને નજર કેદ કરી લેવો. હું જાણું છું કે દેવગ એ એકજ શસ્ત્ર હતું કે જે પંજાબ સરકાર આ ચળવળને પૂરી રીતે રોકવાને માટે કામમાં લાવી શકતી હતી. એવું કરવાથી બેસઠક પંજાબ સર્વદા શાન્ત પડ્યો.

રહેતાં ન ગવર્નમેન્ટને ગલરાટ થતે અને ન ખાટલા મનુષ્યોની હત્યા થતે. પણ જે કંઈ કરી રહ્યા હતા તે કેવળ આધિના બેસમાં કરી રહ્યા હતા.

મને જે મુઝવણ હતી તે એજ કે આ ગવર્નમેન્ટ જે પોતે પોતાને આટલી સાવધાન, સમજાવવાળી અને સતર્ક બતાવવાનો અભિમાન કરતી હોય, તે કશમાં એકસો પણ બંદોબસ્ત ન કરી શકી. બુદ્ધિ દોડાવાતું કામ હતું. બેસક મજાખરા આદમી પકડી લીધા, 'પરનું કસકસાતી સ્ટીમરોમાંથી કેટલાક આદમી જેવાં તેવાં બહાનાં બતાવી નીકળી આવ્યા, અને મજાખરા લોકો વિગેરેની તરફથી વગર રોકે ટોકે ઉતરી ગયા. જ્યારે તે પંજાબ પહોંચી મયા ત્યારે તે ખુશી રીતે પંજાબમાં ફરવા લાગ્યા. તેને મ્હારા નામની ખબર હતી. એ હું માત્ર છું,' અને તેમાંના બે ચારે એવો ખુલાસો કર્યો કે તે લાહોરમાં મ્હને પોતાતું નિશાન બતાવશે, જ્યાં બીજા મ્હને ઓળખી શકે. પણ મ્હારી સમજામાં એ નથી આવી શકતું કે, હું તેને કેવી રીતે રોકી અટકાવી શકત અથવા જ્યારે કોઈ સ્વાતંત્ર્ય પુરુષ મ્હારી પાસે કંઈક વિનંતી કરે તો હું તે થી રીતે ના પાડી શકું અને તેમ કરવામાં મ્હને કાયદાની દૃષ્ટિથી અથવા વ્યવહારિક દૃષ્ટિથી મ્હારો કંઈ દોષ જણાયો નહિ. બેસક તહેજે મ્હારી માર્શલ અમેરિકન સોનાને બદલાવું હું તેને એક સાધારણ સેવા સમજું છું કે જે એક પરદેશીના માટે કરી શકાય છે અને કરવી જોઈએ.

પ્રસિદ્ધ રાસબિહારી પંખખમાં.

એમાંના એક ખિસ્તર પિંગલા નામનો મરાઠો નવયુવક કે જે અમેરિકાથી આવ્યો હતો, પહેલાં બંગાલની શુદ્ધ મંડળાઓ ની સાથે ઓળખાણુ રાખતો હતો. તે બનારસમાં જઈ પ્રસિદ્ધ રાસ બિહારી બોક્ષને મળ્યો. અને તેને પંખખમાં તેડીલાવ્યો. એકવર્ષ પહેલાં તેને દીલ્લી પડખંત્રના અભિયોનેગા અગ્રેસર ગણવામાં આવ્યો હતો, અને તે પકડાયો ન્હોતો. તેને પકડવાને માટે એક મોટી રકમનું ઈનામ પણ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. તેણેવર્ષભર આમ તેમ કાપ્યું અને આશ્ચર્યજનક સાહસ કરતો તે પાછો પંખખમાં આવી પહોંચ્યો.

ધાડો પાડવાની વિનાશકારી

ભૂલભરી પોલિસી.

તે લોકોના મુખ્ય મેંજરો એ લુધિયાના ન્દાનાં ન્દાનાં રોકનો પાસે પોતાની કમીટીઓ કરી. એમાં કહિતો ડાવ જીઓપર ધાવો કરીને ફાજની સાથે મેળવવાની કોશિય થઈ, કદિ સરકારી ખજાનાને લૂટવાની પરન્તુ એમાં કશી સફલતા ન થયા પછી બેંગાલનો કાર્યક્રમ લોકોપર ધાડો પાડી રૂષિયા એકઠા કરવાની શરૂઆતકરી. જ્યાં પોતાના ખર્ચનો નિભાવ આપે અને બળવાની તૈયારીનો સામાન એકઠો થાય અને દેશનાનામપર ધાડો પાડવાની કે લૂટકરવાની પોલિસી કદિ સમજમાં નથી આવતી. ઘણુંજ ઘડેનર છેકે તે નવજી

વડો સર્વથી પહેલાં પોતાના ઘરોપર ધાડપાડે અથવા પૈસાની જરૂરિયાત હોયતો તેના માટે પોતેજ કામ કરે ખાનગીના પાસે પૈસા માગે અથવા જે લોકોપર પોતે ધાડપાડતા હોય એ કશા અથવા ગામને દેશ બહિતનું શું શિક્ષણ મળે છે ? મહે' જેલમાં બંધાલના ડોક્ટરની પાછીને ફટલીએવાર એ ખાખત પૂછ્યું, તો જવાબમાં કહ્યું કે જિવાજી ધાડો પાડતા હતા, શું એ ખોટીવાત છે ? જિવાજી કિસ્સા અને શાહી ખાનગી લુટતો, હતો, અને તેમજતાં એ કદાચ તેણે જૂલ ફરી તો શું, આપણે તેમ કરવું ? ધાડોના લીધે તો તેની સરળતા નથી હું તો ધાડોની તરફેણના નામધારી લીડરો નો સ્વાર્થ અને પાપ જોઈશું કે જે નવયુવકને ફસાવી પોતે નાણા નષ્ટ કરવા માગે છે.

આ તરફ પોલિસને એ બધાનાં નામકામ ગામ અને જીલ્લા ના ડેકાણાની ખબર હતી. પોલિસ જ્યાં ત્યાં તેની પાછળ હતી. તે પોતાના ગામમાં જતા પોલિસના ડરથી રાત્રિભર પણ રોડાવાં નહોતા. આમ તેમ ફરવામાં ભાડું અને ખોરાકના માટે ખરચ જોઈએ, એટલામાટે જયારે તેણે ધાડો પાડ્યો સરકારી ત્યાં આમ તેમ ફરતા તેના સાથીઓ પકડાવા લાગ્યા. પેશાવરમાં જગતરામ પકડાય ગયો, અંબાલામાં પ્રદિપસિંહ પકડાયો. શિરોજપુરથી યંગામા જતા સ્નાત આદમી એક ગામની પાસે તેના પહે રવેશથી જોળખાઈ આવ્યા કે તે જો અમેરિકાથી આવેલા છે, તેને અટકાવી તપાસ લેવા માગી. તેની પાસે પિરતોલ

હતી, એથી ફાયર ચાલુ કર્યો ચાલુદાર સિપાહી માર્યો ગયો અને તે લોકો જંગલમાં નાશી ગયા. પોલિસોએ ગામવાળા ને સાથે લઈ ઘેરો ધાલ્યો નિરૂપાય થઈ પકડાયા અને મુકદ્દમે ચલવી શંસી ને લાકડે ચડાવી દેવામાં આવ્યા. તેમાં એક પંડિત કાથીરામ હતો, જેની ચાલીશ હજારની પોતાની મિલકત હતી તે સર્વ ગવર્નમેન્ટને હસ્તગત થઈ લાહૌર શહેરમાં ત્રણ માણસો એક ટાંગામાં જતા હતા. એક સાર્જન્ટ પોલિસે તેને પકડવા ધાર્યા. તેઓએ પિસ્તોલથી ફાયર કર્યો સાર્જન્ટ ધાપલ થઈ મર્જુ પામ્યો. એમાંના બે નાસી ગયા. અને એક પકડાઈ ગયો. તેને પણ શંસીને માથે ચડાવી દીધો.

લુધિયાના જિલ્લામાં બેત્રણ ધાડો પાડવામાં આવી આખરે એક ધાડ અમૃતસરની પાસે ચળ્યા નામના એક ગામમાં પાડી. તેનું કારણ અંમત વૈર અને સ્વાર્થ હતો. ત્યાંના કેટલાક જાટ એક બ્રાહ્મણ સાહુકારના દરજદાર હતા. તેથી તેનાપર વૈર રાખતા હતા. તેનો એક સગો હતો. તે અમેરિકાથી પાઠો આવ્યો હતો અને એ પાટીની સાથે સંબંધ રાખતો હતો. તેઓ બધા એકત્ર થઈ ગામમાં ધાડ પાડી. ગામના લોકો તેની મદદ માટે નીકળી પડ્યા. અંદરો અંદર ટટો થયો જોન્ય અને પિસ્તોલોપણ ચાલી અને બ્રાહ્મણને નિર્દયતાથી મારી નાખ્યો. ત્યાંનો એક સાધારણ લુદાર તેની સાથે ગયો હતો તે ભાગી ન શક્યો. તેણે બનાવ્યું કે મુવાસિંહ એ બધાને આગેવાન હતો. મલા

સિંહની તપાસના માટે પોલિસે કૃપાલસિંહ નામના એક આદમીને છોડ્યો તે એની સાથે મળી ગયો અને લાખી પહોળા વાતો કરી પુત્ત એ બધાનો લીડર બની ગયો. કૃપાલસિંહની સહાયતાથી મયાસિંહને અમૃતસરના રેલેશનપર પકડી લેવામાં આવ્યો. એ લોકોને કૃપાલસિંહ પર શક પડી ગયો. અને એક છોકરાને તેની પાછળ ચર્ચા બોલવાને માટે મૂક્યો, તેણે એની વિરુદ્ધ રિપોર્ટ કર્યો અને એટલામાટે તેણે બળવો કરવાની તારીખ ત્રણ દિવસ પહેલાં અર્થાત્ બાવીશ ફેબ્રુવારી ના બદલે આગસ્ટીસ ફેબ્રુવારી કરીદીધી. પણ સાચે તેણે પોલિસને સૂચના કહી લશ્કરી પાટી મંગાવી અને રાતે મકાનમાં સૂતેલા સાત આદમીને પકડાવી દીધા એમાંનોએક આદમી અમરસિંહ હતો જે લાહોરમાં લીડરનું કામ કરતો હતો.

પકડાવાના સમયે મનુષ્યના હૃદયની પરિક્ષાનો વખત આવે છે. એની પહેલાં પ્રત્યેક માણસ વીરમંદ હોય છે. માનપાન અને શાપાશ મળતી વખતે બધાએ વીરતા બતાવી શકે છે. ક્રોધ અને જુસ્સામાં વીરતા તો સૌ બતાવે છે, પરંતુ જ્યારે જુસ્સાનો કંઈ સમય નહોતો, અને એ અંધારી સાંઝી કાઢીની દિવાલો બધે હમણાંજ બેઠે એવો અવસર હોય, કોઈ પ્રતિજ્ઞા કરવાવાળા કે તાળીમાના અવાજથી દિશાએને કંપાયમાન કરનારાએની ગેરહાજરી હોય, એ બધાની વાત તો શું પણ તેને ગળે કોઈ વાત કરનાર

પણ ત્યારે જણાવું નથી, એવી સ્થિતિમાં હૃદય ઠંડુ અને મંદ પડી જાય છે, અને સર્વ પ્રકારની આશંકાઓ અને ચિન્તાઓ તેની પાછળ પડી જાય છે. જે મનુષ્યે ઘણુંજ શુભ પાપ કર્યું હોય એ મનુષ્યનું હૃદય તો કંમ્પી ઉઠે છે, તેનું પાપ પ્રતિક્ષણે તેની છાતીપર ચઢી બેસે છે અને તે પ્રત્યેક સમયે પ્રકટ કરી દેવાને માટે તલબે છે.

પોતાની વીરતા બતાવાને માટે નાગરાપર ડોકા પડતાંજ હજારો માણસના સૈન્યમાં ક્ષત્રિય તોષ, બંદૂકોની સ્કામે આધેરા જાય છે, તલવાર અને બાલાના ઘા છાતીપર ઝીલવા તૈયાર થાય છે, પરંતુ એવાં હૃદય યોડાજ હોય છે કે જે શુભશુભ એકાંત પડ્યા રહી પોતાની અંદરના બચના બોજની નીચે દબાઈ ન જાય. ઘણાંખરા મનુષ્યો શુભ મંડળોઓમાં દાખલ થાય છે, અને મનમાં લાંબા પોળા વિચારો બાંધવા લાગે છે કે સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી તમામ અધિકાર આપણા હાથમાં આવશે પ્રતિક્ષા અને માનપાત મળશે અને આપણા નામનેા ડોકા વાગશે. પણ ત્યારે પરિણામ ઉંડું આવે છે અને તેની એ ધારણાઓ ધુળમાં મળી જાય છે, ત્યારે તેને પ્રાણુ બચાવવાની ફિકર પડે છે, એ બધું હૃદયના બળ અને નિર્ગળતા ઉપર નિર્ભય હોય છે. પંડિત કાશીરામ શરાજ પીધા કરતો હતો. સુખમય જીવન બાંધતો કરતો હતો. પુષ્કળ રૂપિયા તેની પાસે હતા. હવા-લાતમાં ફાંસીની સજ્જના સમયમાં ઘણા બહાદૂર હતો, એ સમયે પણ તેના બાવો તેનીપર અભિમાન ચલાવતા હતા,

તેના સાક્ષી પણ એજ કારણથી હિંમત પકડી રહ્યા, પણ જ્યારે મૂલાસિંહ અને અમરસિંહ પકડાયા કે તુર્તજ માણી-દાર બનવાને તૈયાર થઇ ગયો. સૌથી પહેલાં નવાબખાને પોતેજ પોલીસને સૂચના દીધી હતી, અને આ બાબુ તે જુરસાદાર મેંબર પણ હતો, ને બીજી વરસ તમામ વાતો પોલીસને પણ કહીદેતો હતો.

(૧૦) મહારૂં પકડાવું.

સરકાર તરફથી કેસની હકીકત રજુ કરવામાં આવી કે આ યડયંત્રનો વારતવિક નેતા હું હતો, અને હું અમેરિકામાં તમામ કાર્યક્રમ નક્કી કરી ભારતમાં આવ્યો. આવ્યો અને તે એટલા માટે કે અહીં આવી લોકોને યડયંત્રના ઉદ્દેશ માટે તૈયાર કરું. એકતો તેનો સ્પષ્ટ પ્રતિવાદ એ હતો કે આ યડયંત્રનું વર્તમાન રૂપ મહાયુદ્ધના પછી દષ્ટિએચર થયું, અને યુદ્ધની એક વર્ષથી એ પણ પહેલાં અમેરિકાથી રવાના થઇ આવ્યો હતો, અને આવા પછી કોઇ કોઇને કાગળ પત્ર નહોતો લખ્યો, તેનો ઉત્તર અત્યંત દારૂ-જનક આપવામાં આવ્યો કે અમને વર્ષબર પહેલાંજ જર્મનીની સાથે ચવાવાળા યુદ્ધની ખબર હતી, અને એજ આધારે તમામ તૈયારી કરવાનો વિચાર હતો. પરંતુ એ અને તદ્દન ભુલાવી દેવામાં આવે છે કે જે “કામાગાટા-

શ્ટીમરનો બનાવ ન બન્યો હોત તો અમેરિકા અને કેનેડાના લોકોમાં આટલો જુસ્સો પેદા થવો અસંભવિત હતો, શું એનું પણ પડેલાંજ ગાનં થવું સંભવિત હતું ?

દીક્ષીવાળા પડયંત્રના બનાવનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન.

દીક્ષીવાળા પડયંત્રના બનાવથી આ દાવો સર્વથા નિર્મૂળ થઇ જાય છે. મહારા લાહોર આવ્યાની ચારપાંચ માસ પછી દિલ્લીનો પ્રસિદ્ધ અભિયોગ (ગુન્હો) થયો, કલકત્તાથી પોલિસ રાશબિહારી ઘોષની શોધમાં નીકળી. કલકત્તામાં રાજા બજારના એક મકાનની તપાસમાં તેની બાતમી મળી હતી કે તે દિક્ષી ગયો છે. દીલ્લીની પ્રજાના નેતા માસ્તર અમીરચંદની ટપાલ જોરી સર કરી. તેની સાથે તેનો એક મિત્ર અવધબિહારી રહેતો હતો. તેને એક પત્ર બતાવી પૂછવામાં આવ્યું કે આ એમ. એસ. કોણ છે ? અવધબિહારીએ જણાવ્યું કે તે લાહોરનો દિનાનાથ છે, એજ રહાંજે લાહોરના શુભચરો દ્વારા દિનાનાથનું મકાન બંધ કરવામાં આવ્યું. ત્રણ દિનાનાથોના ચાકચલથ તપાસી કંઈ કરવામાં ન આવ્યું. અને એક દિનાનાથની તપાસ થઇ, કેમકે તે પોલિટિકલ વાતો ગદ્દ કરતો હતો અને તે કરી કામ ધંધો કરતો નહોતો. તેને હવાલાતમાં લઇ જતી વખતે તેણે રડવું કકગવું સર કર્યું. પોલિસને ખાત્રી થઇ ગઇ કે આની ગામતમાં ઘણા શુભ ગેડો છે.

પરિણામ શું આવ્યું? તેણે પંખજમાં “ ગદર ” ના આંદો
 બનની શુભ દિરદરી કહેવી શરૂ કરી જેમાં બતાવ્યું કે ૪
 સ. ૧૯૦૮ માં હરદયાલ જતી વખતે માસ્તર અમીરચંદ્રે
 પોતાનો પ્રતિનિધિ નીમી ગયા, હતા. અને ૨૨૪ દિનાના
 ને લાહોરમાં એક નાયકનો હોદ્દો આપ્યો હતો. એમાં
 તેણે લાલમામના બોબની હકીકત અને એક માળીના
 ખુનની બાબત જણાવી. અને કણું કે એ બોમ્બ તેણે
 વસંતકુમારને ત્યાં રાખ્યા અને પોતે ન્હાંથી આવ્યો.
 પોતાની શુભ મંડળીમાં લાલાહંસરાજજીના પુત્ર બલગજ
 અને ગહારા કાકાના દિકરા બાઇ બાલમુકુંદનું નામ બતાવ્યું
 તેમજ રાસબિહારીના રહેવાની જગ્યા બતાવી. રાસબિહારી
 એક જીભ મકાનમાં આવ્યો ગયો હતો. અને પોલિસ શોધતી
 રહી, પણ તે બચી સહીસલામત નીકળી ગયો. સરકારને
 પાકી ખાતરી થઇ ગઇ કે, દિલ્લીમાં લોર્ડ હાલિંગપર બોમ્બ
 આ લોકોની સહાયતાથી રાસબિહારી તથા વસંતકુમારે
 ફેંક્યો છે. એથી પછી ગમે તો મુકદ્દમો કાયદાનુંસાર માન્ય
 થયો હોય કે નહિ, પણ માસ્તર અમીરચંદ્ર, અવધબિહારી,
 બાઇ બાલમુકુંદ અને વસંતકુમારને શંસીની સજા થઇ
 ગઇ, અને બલગજ તથા નેવંત સહાયને સાત સાત વર્ષની
 કેદ. બાઈ બાલમુકુંદ સહર્દ શંસીપર ગઈ ગયો, જે કેદમાં
 તેના વડવા બાઇ ભીતદાસને ઔરંગજેબના હુકમથી આગ્રાની
 સાથે ચીરી નાંખવામાં આવ્યા હતા. તેની ધર્મપત્ની
 ગોમતી રામરણી કે જે અતિ મુંદર હતી, હતી

વર્ષજ ચયાં તેનાં લગ્ન ચયાં હતાં, બાપ બાલમુકુંદના પકડાયા પછી તેણે ફરી પલંગપર પગ ન મૂક્યો અને પોતાના પતિને ફાંસી મળતાંજ પોતાનો પ્રાણ ત્યાગી દીધો. આર્થ જેજોટે એ ઘટનાને ધણી સુંદરતાથી વર્ણવી છે જે વાંચકોને બેટ કરવામાં આવે છે.

કરુણાજનક સત્ય કથા.

(૧)

“ પુષ્પ ખિલ્યું હતું. જુલજુલ તેની ખુમસુરત કોમળ પાંખડીઓને ચુમી ચુમી ગાતું હતું. શુભંચી (માળી) આવ્યો, જુલજુલ કરને લીધે ઉડી અને પુષ્પની આસપાસ ચક્કર મારવા લાગી. માળીએ નિર્દયતાથી પુષ્પ સુંદી લીધું. તેની પાંખડીઓને પણ જુદી જુદી કરી છાતડીમાં નાંખી દીધી. જુલજુલ રડવા લાગી પણ લાચાર. આખર જુલજુલ બેહોશ મની ઢગી પડી, અને પુષ્પની પામેજ તરફડી તરફડીને મરણ પામી.

(૨)

મરમીના કિવસો હતા, તેઓ જેલમાં હતા તે પરમાં હતી. જ મહિનાથી તેમ ધણીની ઇન્નેજરીમાં હતી. તેઓ કહેતાં હતાં, “ તું જલાતરી ન જન, તેઓ છુટી જશે.

આવી પણ જશે. ” હું કહેતી હતી, તે દિવસ મારે આવશે ? તે સુરજ મારે ઉમરો ? તે રાત્રિ મારે પૂરી જશે. અને તે શુભ પડી કંઈ વખતે આવશે ?

એ દિલ્લી શા માટે કદિ જોઈ હોય ? પણ તેને દિલ્લીમાં જ રાખવામાં આવ્યા હતા ત્યાં મુઝમ્મો માલમે હતો. હું ત્યાં મંઈ જોયું તો નેલ્લી જોરડીઓ ધણી જમાનક છે, અને એ સાંકડી જોરડીઓની અંદર આવજી મક્કના ઉકળાટમાં તેમને રાત્રિએ ત્યાંજ સુઈ રહેતું પડતું. એ પૂછ્યું ખાટમો મળે છે ને ?

તેઓ કહેવા લાગ્યા “ શું જોણી બની મંઈ છે, અહીં તે વળી ખાટલાતું શું કામ હોય ? ”

એ પૂછ્યું : “ તો પછી શાના ઉપર સુઈ રહો છો ? ”
તેમણે કહ્યું : “ એક કામળી જમીન પર પિત્તાની સુઈ રહું છું. ”

(૩)

હું મારે ઘેર પાછી આવી. રાત્રે લોકો ખુલ્લી છતો ઉપર ખાટલાઓ પાયરી સુતા. હું સૌથી નીચેથી કાટલીમાં ધુસી મંઈ એક મરમ કામળી જમીન પર પિત્તાની તેપર સુતી મનજો ગણુમણુ કરી કાનની આસપાસ ઉડવા લાગ્યા, એ સમયે એવું જણાતું હતું કે મનજો ગણુ દિખામણુ આપતા હોય કે “ નાદાન ! શું આવી જોરડીમાં મરમીના દિવસોમાં કામળાપર નિદ્રા આવે કે ? હું હીને જોઈ મંઈ મંઈ મંજામાંથી ચન્દ્રમાનાં ચિત્રો દિરવો. ” કાલ આવી રહ્યા

હતાં, મહેં જુકી તેને જોષને પૂછ્યું, “ કેમ ચમકવાવાળા !
શું તું તેમની ઓરડીમાં પણ ચમકે છે ? શું તું જુએ છે
કે તેઓ પણ રાત્રિઓ બાવી રીતે જમતા અને પડખાઓ
બદલતા ગાળે છે.

ચન્દ્રમાની તરફ વારંવાર જોવા છતાં પણ મહેને ઠરો
હતાર ન મળ્યો. હું પાછી સુષ ગઈ. મચ્છરોએ મહારા શરીર
ઉપર ચટકા ભરી વેર લોધું. ત્રીજી રાત્રે મચ્છરો મુજ
અળગા ઉપર નિઃસહાય અને દીન જણી આક્રમણ કરી
મુખ્યા હતા એવામાં અચાનક મહારી સખી બાવી ગઈ.
અને હહેવા લાગી:—

“ શું મરવા માટે હમ્મર કસી છે ? ”

મહેં કહ્યું—“ કેમ હું કેવી રીતે મરવા લાગી છું. ”

તેણે કહ્યું—“ આ ઢંગ તો મરવાનાજ છે. ”

મહે પૂછ્યું—શું જે આ રીતે મરે છે તે.....

સખી—“ હા, હા, એ મરી જાય છે. ”

મહારી આંખો આંસુથી ભરાઈ બાવી અને આખરે
દયાળ સરી પડ્યાં. સખી ગભરાઈ ગઈ, પોતે પોતાના મનમાં
પસ્તાવા લાગી. મહેં કહ્યું, કોઈનો કંઈ દોષ નથી, મહારા
બામ કુટી મુખ્યા છે. તેઓ જેલમાં જેવી રીતે સુષ રહે
છે તો શું હું એવી રીતે ન સમ્મ રહું.

સાચા, અમે એકજ વખત ખોરાક લઈએ છીએ. મહેં કહ્યું, રાટલી કેવી હોય છે, તેણે રાટલીના એક ટુકડો મને લઈ દીધો. હું લઈ આવી. જોયુંતો તેમાં ચણા પણુ છે, માં પણુ છે અને ખીજું પણુ કેટલુંક બેગસેગ છે. મહેં પણુ ઘેર પહોંચીને એવી તરેહનું અનાજ બનાવ્યું, દળ્યું અને રાટલી બનાવી અને દરરોજ એક વખત ખાઈ ખીજો પહોર પાણી પર ગુજર્યો. મુકદ્દમે સામકાગટ ચાલતો રહ્યો અને આખરે એક દિવસ જ્યારે કે મહારી કાટડીમાં બેઠી બેઠી તેનું ચિન્તવન કરી રહી હતી ત્યાં બહારથી રકવાનો અવાજ આવ્યો. મહારૂં હૃદય જોરથી ધડકવા લાગ્યું. મહારા માથાપર પરસેવો વળી ગયો. આંખે અંધારા આવી ગયાં, પૃથ્વી પર નીચેથી સરવા લાગી. આખરે હૃદયના તમામ ગુણને એકત્ર કરી હૈયું હાથ રાખી હું બહાર આવી બહાર આવી જોયું, તો તે એનું નામ લઈ વાતો કરી રહ્યાં હતાં કે, “ શંસીનો દુકમ શંસીનો દુકમ થઈ ગયો. ”

(૫)

તેને આખરીવાર જોવાને હું ગળી દિશ્વી પહોંચી. એ જોલમાં કે જ્યાં જવાનોની જવાનીયાં ખતમ કરી દેવામાં આવે છે. જ્યાં કોમળ અને નાવ્યુક મુઠાવમ પાંખડીઓને કચડી નાંખવામાં આવે છે, હું પણુ ત્યાં પહોંચી. બહાસાના બહાસોમાં મુખના દર્જન કર્યા. દિલ કહેતું હતું કે કંઈ વાંત કરી લે. હોહ કહેતા હતા અમારી આંદર દરકત કર.

અને અવાજ આવ્યો, " પ્રાણધારી ! સંસાર અસાર છે. જે આવ્યો છે તેને જવું છે, કોઈ કોઈનું સંગાતી નથી. તું ત્હને પોતાને સૌભાગ્યેવંતી સમજ કે હું મહારા પ્રિય દેશના માટે મહારી આહ્વિતિ હૈં છું. "

મહારા કોનોએ આ અવાજને સાંભળ્યો અને આખો-માંથી હમહમ આંસુની અરિરસ ધારા સ્વર થઈ ગઈ. વારં-વાર અશ્રુધરાને રોકતી હતી કે બસ આજે શુભ ભરીને આ શુભભૂતિને અંતિમ સમય નિહાળી લઉં. તેના દર્શન કરી લઉં. હૃદયભૂતિને હૃદયમાં પધરાવી લઉં, પણ તે તો રોમયજ શાના ? બીજે દિવસે હવન સામગ્રી એકત્ર કરવામાં આવી. ભોડો કહેવા લાગ્યા, આજ તેનો અંતિમ સંસ્કાર થશે મહે કહ્યું એ ઠીક અવસર મળશે. હું તેનો હવે મેલાપ કરીશ. પણ યોડીવારના પછી બધા લોકો પાછા આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે લાશ નથી મળતી. "

(૬)

પછી શું થયું, હું આગળ વર્ણન ન કરી શકતી. આજ પંદર દિવસથી હું પ્રતમા છું. અને હવે તે પડી નજીક આવી રહી છે કે, જ્યારે મહારા ! મનના મનોરથ પૂરા થશે. "

એટલું કહી દેવી ચૂપ થઈ ગઈ. આ દર્દી બધું દા-સ્તાન સાંભળી મહારાં રવાટા ખસ થઈ ગયાં. આં..

અનાજનો એક દાણો પણ ન ખાધો અને પાણીનો એક
 ધુંટડો પણ ન પીધો. પંદરમો દિવસ છેડી અઠારમો દિ-
 વસ આવી રીતે નિરાહાર વિતાવી દીધો. એકજ સ્થાને
 બેસી તેનું ધ્યાન ધર્યું કે જોનાપર તેનું ધ્યાન હતું હતું
 દેવીએ તપશ્ચર્યા કરી અને આખર એક દિવસ બ્યારે કે
 આઠાસ બિહુલ નિર્મળ હતું, સૂરજ ચમકી રહ્યો હતો,
 લોકો પોતાના કામકાજમાં લાગ્યાં હતા તે વખતે દેવી પો-
 તાની જગાએથી ઊઠી. પોતેજ ચોખ્ખું જળ લાવી. રનાન
 કર્યું અને મુઠ વચ્ચે પહેરી પાછી પહેલાંની જગ્યાએ સૂઈ
 ગઈ. અને કહેવા લાગી પ્યારા બહુ દિવસો સુધી પરિભ્ર-
 મણ ચુક્યા. આજ તો છેડો નહિ છેડું. હવે જૂદી નહિ
 પડે. એટલું કહ્યું અને પ્રાણ બેંચી ઓડી દીધાં. બોલ કહેવા
 લાગ્યાં “ ભાઈ બાલમુકુંદની ધર્મપત્ની સતિ ચંદ્ર મધ ”
 રહે કહ્યું ગુલપર ગુલપુલ નિસાર થઈ ગઈ. આ બનાવ
 નથી અસંભવ છે, કહાણી નથી હકીકત છે.

પડયંત્રનો વાસ્તવિક નેતા એક ઓગણીસા
 વર્ષનો છોકરો.

કેશની આ સ્થિતિથી ચોખ્ખેચોખ્ખું જણાઈ આવે
 છે કે દીનાનાથ પોતાની જગ્યાની પ્રમાણે અહીં જો બીજો
 આજ દીનાનાથ જરૂર હરદયાગ્રનો લેરટેનેન્ટ લાકો-
 રહેતો હતો. જો મ્હારો કંઈ પણ કામ “ માર ”

અમેરિકાની સર્વ હકિકત પડ્યાં વિગેરેની હું તેની સાથે ચર્ચા કરતે અને લાહૌરના લીડરોને મ્હારી સાથે મેળવી લેત.

નવાખખાને બેઘડક મ્હારી વિરુદ્ધ જપ્પાની આપી કે કર્તારસિંહે તેને બતાવ્યું કે આ સર્વ પડ્યાંનો વાસ્તવિક નેતા હું હતો, તથા કર્તારસિંહ દરેક બાબતો અને પૂછી મ્હારી સમતિ મેળવીનેજ કરાવ્યાં કરતો હતો, મીયામીર ડાવણીપર આક્રમણ કરવાનો વિચાર મ્હારા રહેવાથીજ કરવામાં આવ્યો હતો. વિગેરે.

ખરીવાત તો એ હતીકે પંજાબની તમામ દિલયાલ નો વાસ્તવિક લીડર કર્તારસિંહ હતો. એ હોદ્દાનું સાહસ અને પુરુષાર્થ આશ્ચર્યજનક હતું. તેની વય લગભગ ઓગ-ધીસ વર્ષની હતી અને તે હુધિયાના છલ્લાનો, રહેવાથી હતો. પંદરવર્ષની વયમાં તે હુધિયાના ખાસસા રૂસના સાત-મા ધોરણમાંથી ન્હાણીને અમેરિકા ચાલ્યો ગયો હતો. ત્યાં કેટલાક સમયના માટે કામ કરતો હતો, અને કેટલોક સમય રૂસમાં અભ્યાસ કરતો હતો. ત્યાં ગદર (ખજવા) ના આન્ડોલનનો તેને શોખ થઇ ગયો અને “લવાઈ જહાન્” (હવાઇ વિમાનો) બનાવવાનું કામ શિખવા લાગ્યો. પુદની વાન હડતાંજ તે ખારતમાં પાછો ચાલ્યો આવ્યો. આવતાની સાથેજ પોતાની રૂસના જૂના સહપાઠીયોને પોતાની સાથે બેળવી લીધા. અને ધણેમ, જે તમામ હોદ્દા તેના સિધ્ધો બની ગયા.

પછી જ્યારે ઊભા માણસો આવી મથા ત્યારે તે એ બધાને નેના બની ગયો અને ધારતો હતો કે તમામ જીવજીવંતો તેના મતાનુસાર ચાલે. જ્યારે કેમ બીજા માણસ તેની સલાહ પર શક લાવે છે એવું તે જાણતો કે પૂર્વજ તે કહી રહ્યો કે આ બાધ પરમાનંદની સલાહ છે અને હું તેને પૂછીને આવ્યો છું. અને તેમજ કહ્યું. જ્યારે હું પૂછતો ત્યારે તે કહેતો કે, એ તદ્દન જુદી વાત છે, મને કશું પણ એવું નથી કહ્યું. છતાં હું સારી રીતે જાણતો હતો કે તેની પ્રકૃતિ એવીજ હતી અને તે પ્રભાવે જરૂર એવું કહેતો હશે.

જર્મની પાસેથી હોદ્દા અપાવીશ

હોકરાઓને તેણે જતાવ્યું હતું કે, હવે ભવિષ્યં બની ગયો, જર્મન આવે છે, હું તદ્દન તેની પાસેથી હોદ્દા અપાવીશ. જ્યાં તે જતો હતો ત્યાં મને આશીને ગાયો, રહેઠાણ, રેલ્વેમાં ત્યાં બધું એવીજ વાતો કરતો હતો.

રેલ્વેમાં મુસાફરી કરતા કરતા તેને એક હવાસદાર મળ્યો તેને કહ્યું કે તમને નોકરી શા માટે નથી બેઠા ?

હવાસદારે તેને જુસ્સાવાળો હોકરો સમજાવ્યો કહ્યું કે “ તમને તમારા આદમી મીયામીર લાવો. હારગોળની જાણ વધે. મહારી પાસે રહે છે, તે હું તમારા લોકોને જાણ કરી દઉં. ”

પગ્ગીશ નવેબ્બર તારીખ નક્કી કરવામાં આવી. જ્યારે પોતાની કમિટીમાં તેણે આ તજવીજની મર્યાદા કરી તે તેમને-

એ એપર મરહૂરી કરી. ત્યારે તે કહેવા લાગ્યો, વારુ હું
બાઈજીને પૂછી આવું છું બીજી રાત્રે જઈને કહી આવ્યો કે
હું તેની રગ લઈ આવ્યો છું, અને લખમખ સો
આશી આખી રાત્રિ મિયાંમીરના રહેરે સ્ટેજનરી આસ-
પાસ ખરામ થતા રહ્યા. એ બામત નવામ કહે છે કે
ત્યારે મ્હે કર્તારસિંહને કટકારવા શરૂ કર્યો ત્યારે તેણે ઉત્તર
દીવો કે, " હું શું કરું, બાઈ પરમાર્નદ મ્હને ખાતી મુખો
કરાવે છે. "

જેતે સાચું હોય તો તેમાં કશું નથી કે કર્તારસિંહને
એ જરૂરી જણાતું હતું કે તેની લીડરશીપ અને ચોખ્ખતા
પર અવિશ્વાસ ઉપન્ન ન થાય. એ ભોડાએ, જે ગોઠવણ
કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેમાં દિરોજપુર પહોંચીને પણ
સાચે મેજવી ભેવાની કાસેપ હતી મિયામીરના રસાલાને બ-
ળવાને માટે તેમના કરવાનો હતો, અને એક રાત્રે આશરે
સો રોકમો સ્વારો થેડાપર છૂન કરીને તેમના થઈ ગયા,
દિનું તેને કાંઈ એ પાઈનિ પાણસ ન મળ્યો. એ બધાની
અંદર ઇશ્વરવાળીપણું ભેવામાં આવતું હતું અને તેના માટે
કર્તારસિંહની વધ ભેખમદાર હતી. પણ તેનો જુસ્મો,
નિર્ભયતા, દિગ્મત અને મોતથી બેચરતણ વિગેરે અ-
સામારણ મુજો કે જે એક નવમુરક પાણકમાં ભેવામાં
આવે છે તે જુલું થતા. અને યજ્ઞ મુલકોમાં મ્હેરે ભાગે
આવાજ મુલ ભેવામાં આવે છે તેનું કરીર રક્ષપુષ્પ
કે પહેલવાન જેનું દોષ કે ન હોય તે ભેવાનું નથી.

ઠલકતાના કેટલાક નવયુવકો આવળ હતા. જેમને લાંબી સારસના જેવી ડોકવાળો ખુદીરામ તેમજ અલોપુસ્તી જેલમા મારીદાર નગેન્દ્ર મુસાધનું ખૂન કરનારો રોમની બળમાં ફસેલો, અતિશય દુર્બળ અને સુકલકડી સરીરવાળો સત્યેન્દ્રનાથ બસુ અને રોમી દલ મનવાળો, એલામોલો કનૈયાલાલ હતો. તો પછી કર્તારસિંહ જેવો છોકરો આવી હિમ્મત કરે તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ નથી. દરેક વ્યક્તિને પરમાત્માએ શક્તિ તો સરખીજ આપી છે. પરંતુ તેને સારા વા ખાટા કામમાં ખર્ચવી તે તેની પોતાની ઈચ્છાપરજ નિર્ભર છે.

કર્તારસિંહની નિબંધતાનું એક ઉદાહરણ.

“લુધિયાનાની પોલીસ તેની તપાસ કરતી હતી. તેની રોષમાં લુધિયાનાથી બે ચાર માઇલને છેટે એક મામમાં એક મકાનની તપાસ લઈ રહી હતી, કર્તારસિંહ સાયકલ ઉપર બેસી ત્યાંથી નીકળ્યો. રસ્તામાં તેને ખજર પડી કે પોલીસ તપાસ કરે છે એ જો નહાસી જતે તો પોલીસ તેના પીછો પકડતે અને તે પકડાઈ જતે. સાયકલ લઈ તે પેલા મકાનપર ગયો. પાણીનો એક મલાસ પી તે પાછો ચાલ્યો આવ્યો. કોર્ટમાં સજા ઈન્સપેક્ટરે તેને કહ્યું, ‘ સાબાલ ! તું તો ખુબ ચાલાક નીરળો, અમને મજબૂરી પાપમારી ’ અમલદારોની તેને લેઈ પણ બ્લોક નહોતી લાગતી. પોલીસના જનરલ ઈન્સપેક્ટર બિટર ટોમકિન તેના પકડાયા

પછી લેવાને માટે ગયા તે અને હરમાનસિંહ તથા જગત-
સિંહ એકઠા દુકડીમાં એક સરદાર મિત્રને મળવા ગયા.
સરદારે તેને ત્યાં બેસાડી પોલિસને બોલાવી લીધા. તે
સરદારનું ત્યારબાદ ખૂન કરી નાખવામાં આવ્યું.

લાહોરના સ્ટેશનપર કર્તારસિંહ-દાસ પગમાં હાથકડી
અને બેટીયોમાં જહાએલો હોવા છતાં બોલ્યો:—“ મિસ્ટર
ટામકીન કંઈક ખાવાનું તો લાવી આપો, બૂખ લાગી છે. ”

લોકમાં પણ સુપ્રીન્ડેન્ડેન્ટને હિમ્મતથી બધી વાતો
કહેતો હતો. સુપ્રીન્ડેન્ડેન્ટ તેની ઉમર જોઈ આશ્ચર્ય પામી
જતો હતો. અને વધુ ધ્યાનપૂર્વક વાતો સાંભળ્યા કરતો
હતો. ત્યારે તે કહેતો હતો કે:—“ કુંસી તો જાણ દેશો, હવે
આતી જગ્યાએ શા માટે લકલોઈ આપો છો. ”

એક દિવસ સંજ્યા સમયે અમને લુકમ મયો કે,
પાતપોતાના કામગીર વાસલો અને પાણીના માટલાઓ
ઉપાડી બહાર નીકળ્યા, અને અમારી સૌની કોટડીઓ બદલી
નાંખવામાં આવી. પછીથી દરરોજ એવું જ થવા લાગ્યું.
કેટલાક દિવસ તો તેનું કારણ ન જણાયું. ધીમે ધીમે એનો
પતો લાગ્યો કે કર્તારસિંહે નંબરદાર કેદની સાથે સળીયા
કાપી રાત્રે નાશી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે વાત જો-
માંના એક ફોડી નાખી અને કર્તારસિંહની કોટડીમાંથી
દોરો તથા પાટિલો કાઢી નીકળ્યા.

ફોડી લોકો લોખંડના સળીયાને કાપવાની એવો રીત
ખતમને છે કે કાચને બારિક વાટીને પાશું માં પસારી દેરા

એટલું જણાવવું જરૂરી છે કે “મી. પેટર્સને મ્હારા કેસમાં માત્ર સત્યથી નહિ પણ સહાનુભૂતિથી પુરું કામ સીધું. તેણે પંખજ ગવર્નમેન્ટને બધામણ કરી દીધી કે, મ્હારી વિરૂદ્ધ ચળવળનો આરોપ ખેંચી લેવો જોઈએ. પરંતુ ગવર્નમેન્ટ તો ઝોડાપર સાહેબરી હતી. જવાબ મળ્યો કે “કાયદાને પોતાનો અમર કરવા દ્યો.” બાપત જુદી હતી લાવા રઘુનાથ સડામે મકેને જનાયું કે ત્હમારે કશી આજ્ઞા રાખતી નહિ. ત્હમને શંસી દેવાના માટે તો નવો કાયદો ધડવામાં આવ્યો છે, અમર પૂરાવો જોવા જવો હતો તો આ કાયદાની શું જરૂર હતી.

ફાંસીની કોટડી.

સપ્ટેમ્બર મહિનાની ૧૪ મી તારીખ ફેસલાના માટે નક્કી હતી. અમને સર્વને કહાડી ગોળ ચક્કરમાં લઈ ગયા. તે કેકાણે સા એક બીજને મળે લાગીને મજતા હતા. ખખર ન્હોતી કે શું થશે. કેટલાક આચારાગરા એ જાતીય ગીતો ગાવા માંડ્યાં. અપાર સુખી અમારા લોકોનું જીવન મોજથી વીતતું, હવું, ત્હેનો હવે અંત થવાનો હતો. જેલ તેના અવાજથી યુંજ હતી. એ સર્વ અસલ હવું. એટલા માટે અમને સૌને વચ્ચે પાછા પેલ પોતાની કોટડીઓમાં પરી દીધા. અને જળમે ત્રણ ત્રણ કરીને કોટડીના રૂમમાં ફેસલો સાંમગવાને માટે લઈ જતા હતા. ત્રણ ચારી સિવાય બાકી

બધાને માટે બે રીતની સળ હતી. જેને શંસીની સળ સંભળવામાં આવતી હતી તેને એક સાંકડી ગધીના રસ્તા-માંથી પસાર કરી શંસી વાળી કોટડીઓમાં પૂરી દેવામાં આવતા હતા. જેને કાળાપાણીની સળ સંભળવામાં આવતી હતી તેને ખીલ આંગણમાં લઈ જતા હતા. ૨૪ માણસો શંસીની કોટડીમાં દાખલ થયા, જેમાંના એક છું પણ હતો અમારી ઉપર નેકના સરકારી પહેરદારોને દુર્વજ પહેરાપર મૂકી દીધા, જેમાંના કેટલાક બહારની નેલેથી ખાસ નાકરીના માટે મંગાવવામાં આવ્યા હતા.

શંસીની સળ

હુકમ સાંભળતાંજ કેટલાક આદમીયોએ અનેક પ્રકારના રિમાર્ક પોતાના બાવોને પ્રકટ કરવા માટે કહ્યા. એક ભાષ્ટને કાળાપાણીની સળ સંભળવામાં આવી, હેલે હલું, હું શંસી માણું છું. જવાબ મળ્યો, તેના માટે અપીલ કરો. કર્તારસિંહને શંસીનો હુકમ સંભળાવ્યો. હેલે હલું "ધે કયુ" એક ખીલએ શંસીનો હુકમ સાંભળવાથી હલું—"અમર એટલુંજ ?"

મહને જણાવ્યું કે તમારા વિષયમાં મત બેઠ છે બેનો મત-શંસીનો છે, એકનો કાળાપાણીનો. તમને અપીલ કરો હું મુજબો તો ખરો, પરન્તુ મૌન ધારણ કરી લો. આની પહેલાં અમે પોતાના પહેરણ અને પાવનમાં અમર ધોતીવા પહેર્યા હતા. પહેરું કામ એ હતું કે અમને

શસીવળાને ખાસ ડ્રેમ પહેરાવામાં આવ્યો. એક પહેરણ અને એક જાંઘીયો, જેમાં નાક નહોતું. સુપરિટેન્ડેન્ટે આવીને પૂછ્યું કે કાણ કાણ અપીલ કરવા માગે છે. કેટલાક માણસોએ અપીલ કરવાની સાદ ના પાડી દીધી, કેમકે તે દયાની જીમ મામરા નહોતા ઇચ્છતા. કેટલાકે સાર્વારણ વાત સમજી અપીલ દાખલ કરાવી દીધી. મળે પછી મતભેદના લોષે અપીલ કરવાને મારે ઠહેવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ હમણા ત્રણજ દિવસ વીત્યા મરનમેન્ટનો કુદમ આવી ગયો હતો કે તેનો મત બહુમતની સાથે છે.

ફ્રાંસીની કોટડીમાં નાતાદારો.

એ મહારી સોને કાર્ડ લખ્યો કે મળે આવીને મળી જાય, પરંતુ કોઈ પ્રકારનું દુઃખ કે શોક પ્રકટ ન કરવો. બીજા લોકોના નાતાદારો પણ મળવા આવ્યા. મહારી સ્ત્રી અને પુત્રોએ મળવા આવી. મહારૂ મન તેને જોઈ પ્રસન્ન થયું. મહારી સ્ત્રી એ કે ઉદાસ જેવી જણાતી હતી, પરંતુ ધીરજમાં હતી. ભારમાત્ર ત્રીજે દિવસે ફરી પાછી મળવા આવી. હવે અમારી મુલાકાતનો દંમ નિષ્કુલ બહુ લાઈ ગયો. એ કોટડીથી નીકળવાનું અમારે મારે નિષ્કુલ બંધ હતું. કોટડીની બહાર નહોતું સરખું આંખલું હતું. એ આંખલાની સાથે એક દરવાજો હતો. દરવાજા પર એક મળી લગાડી દેવામાં આવતી હતી. અમે કોટડીની અંદર પોતાની જાણની પાછળ ઉભા રહેતા હતા. અમારી મુલા-

ઠાત સાયંકાળે થતી હતી. જેથી ગ્રહેશ સારી રીતે નજર ન આવે. એક મુલાકાતમાં મહારી સાસુ ત્યાં આગ્યાં, તે મહેને જેતાંજ હાથ લાંગા કરવા લાગ્યાં. મહેને ગુસ્સાપી ઠંથું થું કરે છે / તે સાંભળતાંજ સજ્જડ થઇ ગયાં.

મહારી ઓએ લાલા રઘુનાથ સહાયને તાર આપીને, ખહારથી બોલાવ્યા અને તેને સિમલા મોકલ્યા, કારણ કે તે મહારી તરફથી કાઉન્સિલના મેંબરને મળીને અપીલ કરે. લાલા રઘુનાથ સહાય પંડિત માલવીવાણીને મળ્યા. અને કેસનો તમામ હેવાલ રજો. કાઉન્સિલના બીજા મેંબરો પણ આ મુકદ્દમાના ફેસલાથી યુંચાયા હતા. કાયદામાજ મુન્શી આ સેપદબક્ષી ઇમામે પણ તેને પસંદ ન કર્યો અને એ પર લાભો સમય સધી વિચાર ચાલુ રહ્યો. આસરે બે મહિના ફેસલામાં લાગી ગયા, એ સમયમાં જુલાય છે કે પંજાબ સરકાર અને હિન્દી સરકાર વચ્ચે પત્ર વ્યવહાર હતો રહ્યો. સિવિલ મિલિટરીના કચન.નુસાર પંજાબ સરકાર એક હજાર રાખતી હતી કે સર્વને ફાંસી દઇ દેવા જરૂરી છે, કેમકે તે બોહલ હાલતને સારી રીતે જાણે છે. તેની પોલિસી સાથે હતી કે માત્ર આવી રીતના બચાવ ફેસલાથી નહિ પણ પણે બાગે એવા મુકદ્દમા લાગવાગટ માત્ર રાખવાથી પંજાબ કરતો રહેશે. અને પંજાબને કરારી દળાવી રાખવો એ સરકારના રક્ષણના માટે જરૂરી હતો. હિન્દી સરકાર એથી પૂર્ણ રીતે એક મત નહોતી. જે કેમકે મવનમેન્ટની બાગતોમાં બેદ દોષ છે ત્યાં મર્નરની પ્રકૃતિજ પેલીસીને

ખનાવે છે. જે ગવર્નર લોર્ડહાર્ડિંગ જેવો મંજીર અને કામળ દિક્ષનો હોય તો ગવર્નમેન્ટની પોલિસી એક તરીકે હોય છે અને જે ગવર્નર ઓડવાયર જેવો ખુખાર અને નિર્દય હોય તો સરકારની પોલિસી જૂદી હોય છે. અમારામાંના બધાને માટે બીજા વિશેષ દિવસો દુઃખ ભોગવવાના અને સંસારના તમાકા ભેવાના હતા એથી લોર્ડહાર્ડિંગની કામળ પ્રકૃતિ પરિણામ લાવી અને જે મહિના પછી ચો. વીસમાંથી ૧૭ ની સળ શાંતીના બદલે કાળાપાણીની મર્ઝ.

ફાંસી મળવાવાળાનું જીવન કેવી રીતે
વીતવું હતું?

આતો બાકી સદિમાં થઇ રહ્યું હતું. અમને આ સમયે તેનું વિશેષ જાન નહોતું. અમારા હૃદયોનું દુઃખ કંઈ ઔરજ હતું. જે લોકોએ અમાની ધાડ પોતાના સ્વાર્થને વશ થઇ પડાવી હતી, તે લોકોને સમજતું થયું દુઃખ હતું. એમાંથી જે તો ધુસ્કે ધુસ્કે રડતા હતા બાકી સૌપર એ દહેવત આગાદ લાગુ પડતી હતી કે "મજાતું મોત એક મેળા જેવું હોય છે."

લોકો એ વાતનો અનુભવ નથી કરી શકતા. અને આશા છે કે મહારા લખવા પર વિશ્વાસ થયું ન લાગી કે, અમારી દશા ખરેખરી એની મસ્ત હતી કે જેને કહી શકાય.

તન્મય બની જાય છે. જેમ સરીરનો નિયમ છે કે જ્યારે પીડા પોતાની ચર્મ સીમાપર પહોંચી જાય છે, ત્યારે મૂર્છા આવી જાય છે. એ પાગલપણાની અંદર દુઃખની માત્રા નષ્ટ થઈ જાય છે. કર્તારસિંહ સૌમાં વધારે આનંદી હતો, તે પોતાના આનંદ અને હાસ્યમાં બધાને ખુશ કરતો હતો. અને કહેતો હતો કે, હવે બસ જલ્દી ફાંસી થઈ જાય તો પાછો તુર્ત પેદા થઈ કામ નવેસરથી શરૂ કરું.

ફાંસીનો દિવસ.

અમારી ધારણા હતી કે સાતમે દિવસે પ્રાતઃકાળે ફાંસી થઈ જશે. દરકમની પહેલાં અમને અમારા ખર્ચે દૂધ મળતું હતું. દરકમ સાંભળ્યા પછી અમને કેવળ જોડના ખરાબ ખોરાક પર સતોષ માનવો પડ્યો. સુપરટેન્ડેન્ટને અરજ કરીકે ફાંસી તો દેવા લાગ્યા હો, તો હવે યોડાક દિવસના માટે સાફ દરી આગો! તેનો ઉત્તર કોરો અને જુઓ મળતો કે એવોજ કાયદો છે. બસા જ્યારે કાયદાની વાત આવી ત્યારે બોલાયજ કેમ? કારણકે બહાદુર સ્થિતિમાં રાજ્યનો પ્રકાશ અને ચુકટમણી કાયદોજ છે, અને તેવડેજ આખા દેશનો સુખ્યવસ્થિત કારણાર ચાલે છે. આ રાજ્યમાં મનુષ્યનો જન્મ કાયદે અને જીવન મરુ પશુ કાયદે પછી આપણું બોલણું તો બે કાયદે!

દેવવાને માટે મ્હોટા તળાવો બનાવેલાં હશે. દગ્ગાંની એક કંપનીએ તેને મ્હાત કરવાને માટે નવી રીટીમર બનવી, જેણે એ ખુસાશરી ચાર દિવસની અંદર સમાપ્ત કરવાની કાશેષ કરી, પરંતુ એ પ્રતિષ્ઠા તેના બાળ્યમાં નહોતી, અને તે રસ્તામાંજ રહી ગઇ. અમેરિકન વર્તમાન પત્રોમાં રીટીમરનું ચિત્ર છપાતું હતું, અને તેના દૂપવાનાં ચિત્રાતો પ્રગટ થતાં હતાં. રીટીમરમાં મ્હોટી કંપની “બેન્ડ” વાળું વગાડવા વાળાની હોય છે. કપ્ટને તેને હુકમ દીધો કે તે પોતાનું વાળું લઇ લાજન ગાવાનો આરંભ કરે અને બ્યારે રીટીમર પ્રતિક્ષણે નીચે જઇ રહી હતી, તેમ તેઓ ઇંગ્લેન્ડમાં ‘નિષ્ઠ અધિક નિકટ, ઝાં મેરે પરમાત્મા ઘુમ્હારે” માતા અને વગાડતા હતા. એવી રીતે પાછી વધતું ગયું. રીટીમર નીચે જતી ગઇ અને તેનો સ્વપ્ન આલોકથી પરચોક્કમાં સંજળાવા લાગ્યો.

બ્યારે મ્હે એ ઘટના વાંચા હતી, ત્યારે મ્હારા હૃદયમાં એ લોકોનું સાહસ અને બલિદાન જોઇ આમર્ષ થતું હતું એ અદ્વિતિય ચરતીર હશે કે જે એવના મ્હેમાં અનંદનાં ગીતો માતા માતા જતા હશે. મ્હારી કાટડીમાં પડ્યાં પડ્યાં અને અનેકવાર એ ઘટના યાદ આવી અને હું હવે સમજવા લાગ્યો કે એમાં વીરતાની દોષ વાત નથી. ખતિત થયેલા દુર્ગલ મનવાળાએને મૂકી પુરોનાં હૃદયનો એવાં બન્યા છે કે મૃત્યુને પોતાના કિરપર આવેલું જોઇ તેનાથી સર્વથા નિર્જય થઇ જાય છે એજ મદમાં તે

(૧૧૫) .

તન્મય બની જાય છે. જેમ-ચરીરનો નિયમ છે કે જ્યારે પીડા પોતાની ચર્મ સીમાપર પહોંચી જાય છે, ત્યારે મૂર્છા આવી જાય છે. એ પાગલપણની અંદર દુઃખની માત્રા નહિ થઈ જાય છે. કર્તારસિંહ સૌમાં વધારે આનંદી હતો, તે પોતાના આનંદ અને હાસ્યમાં જધાને ખુશ કરતો હતો. અને કહેતો હતો કે, હવે જસ જલદી ફાંસી થઈ જાય તો પાછો તુર્ત પેદા થઈ કામ નવેસરથી શરૂ કરું.

ફાંસીનો દિવસ.

અમારી ધારણા હતી કે સાતમે દિવસે પ્રાતઃકાળે ફાંસી થઈ જશે. ફકમની પહેલાં અમને અમારા ખર્ચે દૂધ મળતું હતું. ફકમ સાંભળ્યા પછી અમને કેવળ જોડના ખરાબ ખોરાક પર સંતોષ માનવો પડ્યો. સુપરિટેન્ડેન્ટને અંદજ કરીકે ફાંસી તો દેવા લાગ્યા હો, તો હવે યોડાક દિવસના માટે સારું દરી આપો! તેનો ઉત્તર કોને અને કુખ્જો મળતો કે એવોજ કાયદો છે. બસા જ્યારે કાયદાની વાત આવી ત્યારે બોલાયજ કેમ ? કારણકે બહાદુર બ્રિટિશ રાજ્યનો પ્રકાશ અને યુક્ટમણી કાયદોજ છે, અને તેવડેજ આખા દેશનો સુવ્યવસ્થિત કારભાર ચાલે છે. આ રાજ્યમાં મનુષ્યનો જન્મ કાયદે અને જીવન મરુ પશુ કાયદે પછી આપણું બોલવું તો બે કાયદે !

સાતમી રાત્રે અમારા કેટલાક એ.જી.ટી રાત્રે લગીને બેઠા-કેપા- જે પોતાના પાદ કપાતો આરંભ કરી .

તે એ વાટ જોતા હતા કે હમણાં જોલનો ઓઢિસર લપ્પ
જવાને માટે આવશે. મ્હને તો મ્હારા ટાઇમેજ લંધ હતી.
હું હમેશાં વધારે ઉઘ્યા કરતો. એ દિવસે હું જા.ધો
ત્યારે અમારા માણસોમાં આ વાતજર હાંસી વર્ષ રહી
હતી. આવી રીતે જુને દિવસે પણ ચથું. પાછું અમારું
જોશ ઉતરી ગયું અને અમે નિશ્ચિંત થઈ આનંદમાં
મગ્ન થઈ ગયા.

મ્હને શું કષ્ટ હતું ?

મ્હને મ્હારી તરફનું માત્ર એકજ કષ્ટ મથાતું હતું
કે, સૂર્યનો તાપ આવતો નહોતો, અને જેમ જેમ
શીતપ્રબળ થતી ગઈ તેમ તેમ મ્હારું મન તકકાને માટે
તરફકાતું રહ્યું. એ કન્જાનો એટલો પ્રભાવ મ્હારા હૃદયપર
પડ્યો કે હજુ સુધી મ્હારા માટે એ એક પ્રકારે રોગ થઈ
ગયો છે કે તકકામાં સાબીવાર સુધી જોસવાથી કંઈ પણ
જીવ નથી મનરાતો.

એક આશા બીજી હતી.

સંસારની સાથે કરો પ્યાર નહોતો અને ન હતો જીવ
નનો રોહ. પરંતુ કેવળ એક વાત હતી કે જે હમણાં
સંસારમાં કેટલોક સમય રહેવાની સાલચ બતાવતી હતી તે
એ કે આ “મહાયુદ્ધ”નો તમારો જોવો હતો. મ્હને કેટલીએ
૧૨ વિચાર આવ્યો કે કદાચિત આ જીવનનો પ્રેમ તો નહિ
કે જે

એક તુચ્છ જોવાં ભાવ ઉત્પન્ન કરી દે છે ! એક
કથા મહાભારતના યુદ્ધના સંબંધની મ્હને આ સમ
યપર શાન્તિ દેતી હતી. તે કથા એક ઋષિ બલુવાહનની
હતી, જેને ટેસુ મહારાજ (કાકાબળીયા) બનાવીને પૂજ-
વામાં આવે છે. કથા મનોહર અને શિક્ષાપ્રદ છે અને મહારા
જીવનની અવસ્થાને તે સંપૂર્ણ અનુકૂળ હતી. ત્યારે મહાભા-
રતનું યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું ત્યારે એક ઋષિ ધનુષ્ય બાણ હાથમાં
લાઈ આવી રહ્યા હતા. કૃષ્ણને તેની ખજર પડતાં બ્રાહ્મણનો
વેળ ધારણ કરી તે ઋષિને મળ્યા. અને પૂછ્યું કે આપ ક્યાં
જાઓ છો ? તેણે ઉત્તર દીધો કે, યુદ્ધનો તમાસો જોવા.
પાછો પ્રશ્ન કર્યો કે, ધનુષ્યબાણ હાથમાં કેમ લીધાં છે ?
ઋષિએ કહ્યું, યુધ્ધમાં જે પક્ષ હારશે તેની તરફથી યુદ્ધ
કરવા કૃષ્ણે પૂછ્યું, આ ધનુષ્યબાણમાં કેટલી શક્તિ છે ?
ઋષિએ ધનુષ્યમાથી એક બાણ વૃક્ષ તરફ ચલાવ્યું. વૃક્ષનાં
તમામ ગાંઠાં વીધાઈ ગયાં. કૃષ્ણ વિચારવા લાગ્યાં કે આતો
મ્હોટો બળવાન શત્રુ થશે, ત્યારે કૌરવ હારવા લાગશે
ત્યારે જરૂર તેની સહાયતા આ મુર્તિ કરશે. કૃષ્ણે કહ્યું
આપ આટલા જબર બળવાન છો, ત્યારે દાન કરવાની કંઈ
શક્તિ રાખો છો ? ઋષિ જોડ્યાં માગો જે માગવું હોય તે.
કૃષ્ણે કહ્યું, પહેલાં પ્રતિજ્ઞા લ્યો, જે હું માગું તે આપવું પ-
ડશે અને ફરજો નહિ. ત્યારે વચન મળ્યું ત્યારે કૃષ્ણે કહ્યું
આપનું મરતક કાપી આપો. તેણે જરા દુઃખ પ્રજ્ઞ કહ્યું, ત્યારે
મંજુ દેવે લાગ્યા, શું મરતક આપવાની બ્હીક લાગે છે ?

જો હિમ્મત ન ચાલતી હોયતો વચન તોડી નાંખો. કશિએ
 કશું એ વાત નથી, જ્ઞીક શું છે તે તો કું જાણતોએ નથી
 પણ મ્હને કેવળ મુદ્દનો તમાસો જોવાનીજ ઇચ્છા હતી.
 આખરે નિર્ણય થયો કે મસ્તકને કાપી કાઢ એરા ઉચ્ચ
 રથાનપર રાખવામા આવે કે ન્યાંથી મુદ્દનું તમામ દશ
 નિહાળી સમાપ્ત. ત્યારબાદ મસ્તકને જ્યાં મંગરાવાળાની
 ઇચ્છા હોય ત્યાં લઇ જાય.

જો એ ઇચ્છા એરા એક નિર્ભય કશિના હાથમાં
 કામ કરી રહી હતી તો મ્હારા અથવા મ્હારા સાથીઓના
 મનમાં એ આવ કશી, કાચરતા અથવા ઊદનની સાથે કશા
 અનુચિત પ્રેમનું નિશાન નહોતો.

જ્યારે અમે જોતની બાંદર પૂરવેલા હતા, ત્યારે અ-
 મારી રહામે કેટલાક અમારા મુદ્દમાના અથવા બીજા મુદ્દ-
 દમાવાળા સખો પણ કેદ હતા. એમાંના કેટકેતો એક
 હિમ્મતવાન નીકળતા હતા કે જે મુદ્દથી નિર્ભય થઈ
 આવતો આતા ફાંસીપર ચઢી જતા હતા.

સૌને કહેતો હતો કે અગિયારમીના પીરની માનતા માનવાથી જાન બચે છે. પરિણામ એ આવે છે કે કેટલાકને ફાંસીની સજા બદલી જાય છે અને તે તેને કૃપા સમજે છે. અને જે મરી જાય છે તેનો પીરની વિરુદ્ધ કંઈ કહેવા નથી આવતા. છતાં પણ એ કહેતો હતો કે પીર જાન બચાવી લે છે.

શું મૃત્યુ ભયાનક છે ?

મૃતને લોકો મળવા આવતા હતા. એવાના કેટલાક તો માત્ર નજરે જોવાનું જ સમજતા હતા, કેમકે એ પણ એક મહોરો સંતોષ હોય છે, કે આપણે અમુક મનુષ્યને અંતિમ સમયે જોયો હતો, ખીજા કેટલાક લોકો કંઈ કંઈ પ્રશ્નો પણ કરતા હતા.

મહાશય ખુશાલચંદ્ર એક્ટિર આર્થ એક્ટ, ત્યારે મને મળવા આવ્યા અને તેણે મને શંસીની કોટડીમાં જોયો ત્યારે પૂછ્યું કે મોત કેટલું ભયાનક છે ? મહે તેને જણાવ્યું કે એ એક વ્યર્થની બ્રમજગ છે કે મૃત્યુ ભયાનક વસ્તુ છે. પ્રત્યુત્તરે તેના કરતા જૂની રીતે તે એક અત્યંત મનોહર પદ્ય છે, અને ત્યારે એ સર્વથા નિષ્ક્રિય આવે છે ત્યારે તો ઘણુંજ મધુર જણાય છે, પણ તે કાના માટે કે જે મનુષ્ય તેના માટે પહેલાંથી તૈયાર થઈ ગયો હોય.

શાંસીની કોટડીમાં આર્ય સમાજની ચર્ચા.

અબૂનદેવ ધણે જાણે મહારી સીની સાથે બાળ્યા કરતા હતા. તેની સાથે એકવાર મહાશય કૃષ્ણ પક્ષ બાળ્યા તેણે મહેને “આર્યસમાજ” ના વિષયમાં પ્રશ્ન કર્યો. મહારી મત હતો કે આર્ય સમાજનું મિશન સંસ્કારના માટે તો એકજ છે કે મનુષ્ય માનવા માટે અસત્યનો નાશ કરીને સત્યનો પ્રકાશ કરે. પરંતુ તેની પહેલાં અથવા તેની સાથે એ જાતિની અંદર આત્મિક જગદ્ગાર જીવન કલ્પન કરે કે, જેણે અત્યાર સુધી વૈદિક ધર્મનું રક્ષણ કર્યું છે. હિન્દુ મુસલમાનોની પોલિટિકલ એકમતાનો પ્રશ્ન પણ ત્યારેજ અચી, જો હિન્દુ જાતિની અંદર સક્રિય હશે. મર્ફ પામેલા સાથે કોઇ મેળાપ નથી કરવું, અને પોતાના અસ્તિત્વનો નાશ કરીને મેળાપ કરવો કામનો પણ નથી. કેળવળ આર્યસમાજ હિન્દુજાતિમાં જીવન રેડી શકે છે. એ કેવી રીતે કામ થાય ? મહારી વિચાર હતો કે આર્યસમાજનું કામ એક મહાત્મ વિધિથી થયું છે. હવે તેનો પ્રચાર દૂર દૂરના અને વિશેષ પ્રાન્તોમાં ગંભીરરૂપે થવો જોઇએ. કોઈ વિશેષ જીજ્ઞાસુ, તાલુકા અથવા ગામો તમામને આર્યસમાજ જનાવરાં જોઇએ. અમીર અમદાદ રહેબાને કાશ્મિરિસ્તાનની સુંદર હિન્દુ સંવત્તિને મુસલમાન જનાવરાનો એ ઉપાય કહાડ્યો કે સર્વ ગામોમાંથી વધારેમાં વધારે મનુષ્યોને કામચુકમાં લઇ જઈ તેને મુશ્કાં (મુનસી) નું કામ સિખવાડ્યું. આમજ જતાં તેણે જપાને મુસલમાન જનાવરા. અને શું કંઈ પ્રત્યુનો ડર

હતો ? મહે દલિયું કે પુરાણમાં એક ઝાંખિની કથા છે કે, જેને
 કંઈક અપરાધથી-વૈકુંઠમાંથી કહાડી મુક્યો અને મૃત્યુ-
 કર્મા એક સો જન્મ શકરીના દેહ ભોગવવાનો દંડ થયો.
 તે શકરી બન્યો અને તેણે આડમાં ખાજો ખાંધ્યો. બચ્ચા
 જપવા, કાચોકુચો ખાઈને પ્રેમમાં લીન બની ગયા.
 એટલામાં સમય પૂરો થયો. ઉપરથી વિમાન લેવાને માટે
 આગળ. શકરી રડવા કુટવા લાગી “ મહેને ગોડો સમય
 વિશેષ છવિત રહેવા દ્યો, મહારા બચ્ચાં ન્હાના છે, એ
 શું કરશે ? મહારા માળાનું શું થશે ? રોતીકકળતી તેને
 પકડી લીધી. વિમાનમાં બેસતાંજ તેના નેત્રોમાં તમામ દશ્ય
 બદલાઈ ગયું. વચ્ચે એક પડદો પડ્યો હતો, તે ખસી ગયો.
 ઝાંખિ હવે શું કહેતો હશે ? તેની સ્થિતિ ક્ષણભર પહેલાં
 કેવી હતી ? અને હવે કેવી થઈ ગઈ ? સંસારને હું પડદો
 હઠાવી ખીજી દૃષ્ટિથી જોતો હતો. બાસ્વાવસ્થામાંજ મહે છવ
 નેના ફેંસણો કરી લીધો હતો કે જાને સમાજની સેવામાંજ
 બલિત કરીશ. મૃત્યુના વિષયમાં મહારી સદેવ ઇચ્છા એવી
 હતીકે રે.ગી થઈ પથરીપર તો મરવું નથી. પરમાત્મા ધન્ય
 છે, હું મહારી શુદ્ધ ગુણમાં ખુલ્લી આંખે મૃત્યુનું આનંદ
 બધું રવામન કરવાને માટે તૈયાર છું.

• કાણું પાણી.

જે દિવસે સૂર્ય શરમાળી તે દિવસે કદાચિત નવેમ્બર
 પંદરમી હતી. અને અમને અંકેક કરી સત્તર

કહાડી બીજા વેડમાં લઈ ગયા. અમારામાંના સાત ત્યાંજ રહી ગયા જેમાં કર્તારસિંહ અને પિંચલો મરાઠા બાલક પણ હતો. તેમાં બીજા એ વિર પુરુષ જગતસિંહ અને હર માનસિંહ પણ હતા. જગતસિંહ કનેડામાં કાંઈ મોટા પોલિસ અમલદારનું ખૂન કરીને આવ્યો હતો. હરમાનસિંહ પણ બાપે દરેક દરેક ધાડોમાં સામેલ હતા. પરંતુ એટલે બાલાક અને બુદ્ધિમાન હતો કે કાંઈ તેના મામનો પત્તો નાંખતું નહોતું. તે પોતાના મામમાં આવ્યો ગયો, અને સાધારણ જાટોના વેશમાં રહેતો હતો. પોલિસે કેટલાએ હર માનસિંહો પકડ્યા અને છોડી દીધા, આખરે હોમલ્ડનની પોલિસ માર્શલ તેના મામનો પત્તો મેળવીને પછી તેને પકડી લેવામાં આવ્યો.

ફાંસીના આંચકાપર માર્શના.

બીજા દિવસે રહવારે એઓને ફાંસી દેવાની હતી. પરંતુ તેનું દિલ ખુબ રાખવાને માટે તેને કશું કે અપીલ કરે. કર્તારસિંહે પહેલાં પણ કશી અપીલ કરી નહોતી, અને આ વખતે પણ તેમ કરવાની સાદ ના પાડી દીધી. બીજા દિવસે રહવારના પહોરમાં તેને ગળેની કાર કરી ફોલોન રવાનાપર લઈ ગયા. અમને ખબર મળી કે ફાંસી દેવાના સમયે પિંચલોએ કશું કે અમને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવાની રજા મળવી એમ એ તેને હાથકડી ખોલો નાખવાનું આવી તેણે પ્રાર્થના કરી:—

“ હે પરમાત્મન ! હમે અમારા હૃદયોને જાણે છે. જે પવિત્ર કાર્યના માટે અમે જીવન સમર્પણ કરીએ છીએ, તેનું હમે રક્ષણ કરો, જેનું અમારી અંતિમ ઇચ્છા છે. ”

ત્યારબાદ અ.નંદથી દોરી ગળામાં નાંખી અંતિમશ્વાસ લેવાને માટે તૈયાર થઇ ગયો. પાટીયું પગ નીચેથી સરીગયું. બીજા કણે લાશો લટકવા લાગી.

શહીદોની યાદમાં.

અમને સંજળાવામાં આવ્યું કે તમારે જન્મપર્વ ત્રણ પાણી જવું પડશે. અમને દુઃખ એટલુંજ હતું કે, અમારા કેટલાક સોગતીઓ કેમ જીવતા થઇ ગયા. અમારામાં જે કવિ હતા એ જ્યારે તેના સોગતીઓની લાશો લટકી રહી હતી તે સમયે તેની યાદ અને સ્મૃતિમાં મગ્નતા બનાવતા હતા.

જે લોકોની પ્રકૃતિ ક્રાન્તિશીલ હોય છે તે લોકોને ધણે ભાગે કવિતા બનાવવાનો પ્રેમ હોય છે. ઇતિહાસમાં ધણે ભાગે જોવામાં આવે છે કે ક્રાન્તિના સમયમાં કવિતા પ્રિયસૂત્રોના રૂપમાં આવી પ્રકટ થાય છે. અમારા કેટલાક સોગતી ઉર્દૂ અને પંજાબીના અદ્ભુત કવિ હતા. મહેને મગ્નતાનો બહુ ચોક નથી અથવા ન હું એ સમયે યાદ કરી શકતો હતો. પરંતુ એમાંની એકની કેટલીક કડીઓ મહેને કેટલીક વાર યાદ આવી જાય છે, તેને નમના રૂપે અહીં રજુ કરી છે.

યહી ખાઓએ મહારમેં જ્યાં મેરી બધાં મેરા,
 મેં જાંદા હિન્દ વાલોંકા હું હે હિન્દોરતા મેરા
 મેં હિન્દી, ઠેક હિન્દી, ખુન હિન્દી, જાત હિન્દી હું,
 યહી મજહબ, અહીં દીકાં, યહી હૈ ખાનદાં મેરા.
 મેં ઇસ ઉજડે હુએ ભારત કે ખંડહરકા ઇક રાઈ,
 યહી બસ ઠક પતા મેરા યહી નામો નિશા મેના.
 કદમ લૂં માદરે ભારત તેરે મેં બેઠ તે ઉઠે,
 કહાં ફિરમત મેરી જોસી નસીંગા યહ કહાં મેરા.
 તેરી ખિદમત મેં અવ ભારત યહ સરગમેં યહગા જાયે
 તો મૈં સમ ખૂંખા યહ મરના હયાતે જાદવા મેરા.

કાળા પાણીની તરફ.

૭ સાત દિવસ પાછા વિતી ગયા. એક દિવસ અમારૂં
 વજન કરવામાં આવ્યું. અમને લોકોને ખાત્રી થઈ મઠ કે
 બસ આજ કાળા પાણીની તૈયારી છે. પરંતુ જોધવાળાને
 પોતાની દરેક વાતો શુદ્ધ રાખવાની ધણી ચિંતા રહે છે.
 થોડી વર પછી એક કલાકે આવ્યો, અને સૌને કહેવા
 લાગ્યો કે તહમારામાથા કોઈ પત્ર લખવા માગતો હો તો
 પોતાના પરવાળાને મુલાકાતના માટે લખી નાખો, કેમકે
 પછી તહમે જવદી ચાલ્યા જશે. એ કેવળ એક હેતરપોડી
 હતી, જેથી અમને ખાત્રી થાય કે હમણાં બે ચાર દિવસ
 હજુ અમે અહીંયા છીએ એજ રહાજે કાળાપાણીના ખામ

ધારીદાર કપડાં પહેરણુ, ધોતીયું અને બળ્લે કામળો
અમને આપવામાં આવ્યાં. અમારા પગમાં નજળૂન લોખંડની
બેડીઓ નાખી દેવામાં આવી અને બળ્લે આદર્ભને સાથે
હાથકડી પહેરાવી, જેથી એક હાથ ખાલી રહી શકે.

એક ગાડી આવી, અને અમને તેમાં બેસાડી
દેવામાં આવ્યાં. બધી તરફ આગળ પાછળ પોલિસ રાખી
હતી. હાવણીના સ્ટેશન પર એક ડબ્બો ઉભો હતો, તેના
બે ખાનામાં પોલિસની સાથે અમને દાખલ કરી દીધા.
ડબ્બો ટ્રેનની સાથે જોડી દીધો. રેલ્વેએ રાતની રાતમાં
આખા પંજાબને ઓળંગી દીધો, અને અમે પંજાબની ભૂમિને
જતી વખતે અન્તિમ સમય દિલ ભરીને જોઈ પથુ ન
શક્યા. પથુ છેલ્લે દમભરીને એટલું કહેવાયું:—

હરોં દિવારયેં હશ્તે નજર કરતેં હે
પુશ રહો એહલે વતન હમનો સફર-કરતેં હે.

અમારા આદર્ભોયોમા એક વિરેપતા હતી. જેલમ થી
માતા ગાતા નીકળ્યા, રસ્તામાં માતા ગાતા ગયાં.
સ્ટેશન પર લોકો જોઈને અભયમ થતા હતા. બે મીનીટ
માથન સાંજળ્યા પછી તેને ખાલ આવતો હતો કે આ
કાણુ છે અને કાંઈ નહિને કાંઈ બોલી બતાવી દેતો હતો.
પોલિસ સાધારણ મુસાફરોને પાસે આવવા દેતા નહોતી.
લોકો યોડીવાર હબા રહી જોઈ રહેતા હતા. જ્યાં
ટ્રેન હબી રહેતી હતી, ઘણે જાગે ત્યાં એજ દેખાવ

કલકત્તા જેલમાં.

સ્તાના દુઃખોની વાતને શું કહેવી, જ્યે આદમી એકઠા કરી હાથ બાંધેલા, ઉઠીને જાયતો બન્ને, પેલાળના માટે જુલું હોય તો બન્ને જાય. એક ઉભો જોતો રહે. જાગર જુલું હોય તો પણ એમજ. સુવાને માટે તો કેઈ જગ્યા જ નહોતી, આવવા ન આજ્ઞા થઈ કહતી હતી. એ પ્રકારે મધુ દિવસ રાત્રિ વીતી ગયા. અમે કલકત્તા સ્ટેશને પહોંચ્યા. કલકત્તા જેલ અમર પોલિસને કસી વિષેય સૂચના મળી નહોતી. અને અમારી દેખરેખનો કોયો વધારે બંદોબસ્ત નહોતો. બિહારના એક સ્ટેશનેથી જે પોલિસસી-પાહી અમારી સાથે થયા હતા, તેજ બાકાતી ગાડીઓમાં પ્રેસિડેન્સી જેલમાં લઈ ગયા. પહેલતર પહોંચતા લગભગ અર્ધી રાત્રિ થઈ ગયું. જેલવાળાએ સાધારણ રીતે મળી અમને અંદર દાખલ કરી દીધા અને કાળાપાણી જવા-વાળા કેદીઓના વોર્ડોએ અમને પૂરી દીધા. બેડીઓ પગમાં, હાથકડીઓ હાથમાં, માથાપર કામગા, કપડા અને સાદકી. એક બિસ્તરાનો બેગને ઉઠાવી હાથમાં જે ભોલાના વાસણો લઈ અમે વોર્ડમાં દાખલ થયા અને પોતપોતાના બિસ્તરા પાકરી સૂઈ ગયા.

મનુષ્ય છે, જે કંઈ કિસ્મર આવે છે, તે આવી પેઠી જાય છે. હાથ જમ બાંધેલા હોવા છતાં પણ ઉઠાવવા પડે છે. એ સમયે પ્રતિત થતું હતું કે અમારા નવા પ્રાપ્ત કસ્ટ જાનના વાર્તાલાક કહેતા હવે આરંભ થયો છે. હું તે

સમજતો હતો. સ્વર્ગની તમ્મ જતા સીડી પરથી પકડી
અમને પાડી નાખવામા આવ્યા છે, અને અમે નર્કદારમા
પ્રવેશ કરવાને માટે ઉભા હતા.

અમારા તે શોખતી જેને સાયકળે લાહેર જેલમાંથી
ઠહાડી પળમની જૂદી જૂદી જેલોમા મોકલી દેવામા આ-યા
હતા. એમાંથી કેવળ ત્રણ અને છ મિયામીર રસાલાની કોર્ટ
માર્શલ ફેસવાના આદમી અમારી પહેલા સ્ટીમરમા ઠલ-
કતાથી રવાના થઈ ચુક્યા હતા, બાકી બધા હજુ સુધી
પોત પોતાના જેલોમા પકડ્યા હતા. અહીં આવતા અમને
ખખર પડી કે ઠલકતાથી સ્ટીમર એક વર્ષમા નવ વખત
ઠાળા પાણી તરફ કેદી લઇને જાય છે. પાંચ સપ્તાહ સુધી
ઉત્તરિય ભારતની જેલોમાંથી ઠાળા પાણી જવાવાળા કેદી
એકઠા થતા રહે છે. એ સ્ટીમરનું નામ મહારાજા છે. અને
તેવારે વારે મદ્રાસ અને રશુન જાય છે અમને ઠલકતા
જેલમા પદર દિવસ રાહ જોવી પડી હતી. બીજે દિવસે જ્યારે
સુપરિટેન્ડેન્ટ આવ્યો, તેણે અમને જોયા અને સુદ્ધમાને
હેવાલ સામળતાજ હુકમ આપી દીધો કે બીજા કેદીઓથી
જૂદા કરીને એકદમ એકાત કોટડીમા દિવસ રાત્રિ કેદ
કરી દેવા અને તે દેઠણે ગોરા વૉર્ડર સુકી અમારી દેખ-
રેખનો વિશેષ બદોમસ્ત કરી દીધો.

મહારાજા સ્ટીમરપર.

સ્ટીમર આવી મધ. ૯ દિવસ ત્યા રોકાઇ. સધ્યા-
કાળે દરેક જાવાવાળા કેદી કે જેની સખ્યા મો ઉપર હતી

તેમાં ત્રણ ચાર ઓછો પણ હતી એ સૌને જોઈની બહાર
કઢાડ્યાં અને એ ત્રણ માધલ પગે ચાલી સ્ટીમરમાં દાખલ
કર્તા સર્વને સ્ટીમરની નીચે ત્રીજા વર્ગમાં પૂરી દીધા.
અમારા માટે ત્યાં પણ વિશેષ સ્થાન નહોતું, એક બીજા
કેદી ઉપર જઈ ચઢતા હતા, પરંતુ અમને ઉપર જવાની
એ મનાઈ હતી.

ત્યાંથી આન્ડામાન ત્રણ દિવસનો રસ્તો છે.
માર્ગમાં અમને ત્રણ દિવસ સેકેલા ચણા અને કંઈક ખાંડ
જેવું ખાવાને મળતું હતું. અમને એક સુખ હતું કે અમે સૌ
એકઠા એક ઠેકાણે હતા. મનુષ્ય સર્વમાં એક સામાજિક
પ્રાણી છે. જે તેની સાથે સોસાયટી હોયતો બમે ગમે તેવી
વિપત્તિ કેમ નથી આવતી, પરંતુ તે બધી અસ પરસના
સહવાસથી જૂલી જવય છે બારીમાં બારી દુઃખના સમયમાં
પણ પોતાના સોગતી બાધાને મળતાં સૌ દુઃખો નષ્ટ થઈ જાય
આનંદ થાય છે જોઈની આંદર સર્વથા મહોટા હૈંડ એક-
તમા રાખવાનો છે, જેથી તેની સાથે કોઈ બિનું મળી શકે
નહિ. પોલિસ પણ મનુષ્યના આદોષથી લાલ ઉઠાવે છે જે
લોડાને એવું કામ કરવું હોય કે જેમાં જોખમ હોય તેના
માટે આવશ્યક છે કે પહેલાં કેટલોક સમય એકાંતમાં રહી
એક પ્રકારનું તપ કરે; ધાર્મિક કામ કરવા જાને માટે તો
તે ખાસ જરૂરી છે કે પહેલાં કેટલાક વર્ષ એકાંતમાં
ગુજારે, એથી શરીર અને આત્મામાં વિશેષ બળ ઉત્પન્ન
થાય છે

ચોથે દિવસે, સ્ટીમરના છિદ્રોવાટે જોવાથી જણાતું હતું કે હવે અમે આન્ડામાનના જંગલોની પાસેથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ. યોડીવારમાં અમે પાસે જઈ પહોંચ્યા અને છત પર જઈ સરૂદ્રમાંથી જોયું કે કિનારાપર એક પહાડી છે. એ પહાડીપર એક મોટો કિલ્લો બાંધ્યો છે. પોલિસવાળાએ બતાવ્યું કે એજ સિલવર જેલ છે જ્યાં અમારે જવું પડશે.

આન્ડામનની ભૂમિપર.

અમારી સ્ટીમર ઉભી રહી ડોક્ટર આગ્યો તે જોખને ચાલ્યો ગયો. પછી ખાસ પોલિસ આવી અમને સૌથી પહેલાં ઉતાર્યા અને સાઈન બધે થઈ ઉપર ચાલ્યા. તે જિસ્તરા અમારા માથા પર વાસણો હાથમાં અને પહાડ પર અમે ચડતા હતા. ઢેરી અને ખીજ લોકો અમને જોતા હતા. અંદરે અંદરે કાનમાં કાનમાં વાતો કરતા હતા. પણ અમારી સાથે કોઈ વાત કરી શકતો નહોતો. ટોચપર પહોંચતાંજ જેલનું દાટક ખુલી ગયું. પોલિસે અમને દાટકની અંદર દાખલ કર્યા. એ મોટો જડો લાગ્યો ગેરો ખમીસ પહેરીને મહાર નીકળ્યો. સાંને તેના ચાર્જમાં દઈ દીધા અને પોલિસ વિદાય થઈ. અમે જેલમાં દાખલ થયા અને એ મોટા આયરિશ ગેરોને અને પડ્યા.

આન્ડામનમાં કેવા લોકો રહે છે ?

આન્ડામનમાં આશરે પચાસેક નાના મોટા ટાપુઓ છે. તેમાંથી નામનો સર્વેશી મોટો ટાપુ છે. જ્યાંના મોટા

ગ્રહોંટાં માઠ જંગલો છે. તે જંગલોમા " આન્ડામાનીય " જંગલી લોકોની વસતી છે અને તે તદ્દન નજર રહે છે. સાયન્સ ના વિદ્વાનોનો મત છે કે જાવા અને આન્ડામાનના જંગલી લોકો મનુષ્યની સૌથી પહેલી સંસ્કૃતિ છે કે જે મંસારમાં ઉત્પન્ન થઈ. મને તો પહેલી હતી માત્ર નહિ, પણ એટલું તો અવશ્ય છે કે મનુષ્ય અને પરુની મધ્યની એક પેઢી જેવું છે. જેમ જેમ જંગલ ઠાપે જઈએ છીએ તેમ તેમ એ લોકો આગળ નાકા જાય છે. પહેલપહેલા એ લોકોએ ધમેલોને નવાં આવેલાં જોઈ તેને પોતાના દુશ્મનો સમજ્યા અને ધમેલ જા દેશીને જોતા હતા કે પુર્વજ તેને બાણથી વીંધી નાખતા હતા. તેના બાણ ચલાવ્યા તો અભ્યાસ અર્થજનક છે. તેનું લક્ષ્ય કદી ચુકવું નથી. સ્ત્રી છોકરાંઓને પણ બાણ ચલાવતાં આવડે છે. બાલાથી માંછલી પકડી લે છે. બાણથી સુખર વિગેગેને મારી ખાઈ લે છે. સમુદ્રમાં આંખો ખુલ્લી રાખી તરી શકે છે. કોઈ વરવું સમુદ્રમાં દેકો, એ આની રૂધી પણ જતાં જતાં કહાડી લે છે. એ લોકો દેશી વસતીની પાસે કદાચિત જ આવે છે.

એ શિવાય પોર્ટ બ્લેવરમાં પણ લોકો જીવાતા પણ આવે છે, તે તો બરી કુદીઓની સંપત્તિ છે. મદારની સદીની આખરે આ દીપનો પત્તો લાગ્યો. અહીંના દવા પાણી એવાં ખરાબ હતા કે મનુષ્યનું જીવિત રહેવું એ અસંભવ જેવું હતું.

આ દ્વીપ ધણેજ ગરમ છે. પરંતુ સમુદ્રની અંદર હોવાથી અને લાગલાગટ સાત આઠ માસ વર્ષાદ પડવાથી રહેવા લાયક છે. દર વર્ષે જંગલનાં વૃક્ષો કાપવાથી વૃદ્ધિ ગરાબર ઝોછી ચતી જાય છે. ઉષ્ણ હવા પાણીના રોગો ન્યુમોનિયા, મેલેરિયા, રાજ્યક્ષતિ અને ખીન તાવો ધણા જ છે.

પહેલવહેલાં કેટલાક કેરીને ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યા, તે મધ્યમે મર્ચ પામ્યા, પરંતુ બજારના પછી ધણાક કેરી પાછા ત્યાં રાખવામાં આવ્યા. કેટલાક મરણ પામ્યા અને કેટલાક બચ્યા. આ સમયે પણ દર વર્ષે હાલરે પાંત્રીશ મર્ચ પામે છે. દેશનાં જોશોમાં હાલર પાછળ કેવળ અઢાર છે અને તેમાં અહીં ધણા મજાનુત અને ચાલીશ વર્ષથી ઝોછી વયના વીણી વીણીને મોક્ષવામાં આવે છે.

જમલ કાપી વસ્તી બનાવવામાં આવી. એ સમયથી તેને કેરીઓની વસ્તી બનાવી દેવામાં આવ્યો. કેટલાક લોકોને પહેલાં કંઈક મહોનો આપી ખુશ્લા મૂકી દેવામાં આવતા હતા. યોગ સમય પછી તે લગ્ન પણ કરી લેતા હતા. એ લોકોની સંતતિ આઠ દસ હજારની આજીવીમાં ત્યાં જોવામાં આવે છે. કમે કમે તેની પાસે સરકારી કામ કરાવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું અને પછી ત્યાં તેના માટે સ્કૂલ દેવા માટે જેલ બનાવવામાં આવી. આશરે પચ્ચીસ વધારે જેલ બનાવી છે જેને સિવર જેલ

તે. એ ત્રણ માળતુ પાડકું મકાન છે. વચ્ચેમાં ગોળાકાર છે. ગોળાકારની ફરતા સાત વોર્ડ છે. તેમાં પ્રત્યેકની અંદર એકાંત કોટડીઓની લાઈન છે, તેની પ્રત્યેક લાઈનમાં ચાલીશ પરચાઇના આશરે સૈધ (પુરવાની જગ્યા) છે.

પહેલાં આવવા વાળા કોટડીઓને છ માસ અથવા એક વર્ષ બર અહીં રાખવામાં આવે છે. પછી બહાર જૂદા જૂદા ક્ષિપેમાં મોકલી દેવામાં આવે છે, કે જ્યાં તે સરકારી કામ કરે છે અને રાત્રે આઠ વાગે વોર્ડમાં હાજર થઈ જાય છે. કોટલાક વર્ષ પછી તેને સ્વતંત્રતાની ટિકીટ પણ મળી જાય છે પણ જે તેનું વર્તન સારું હોય તો. પણ તેનું રહેવું એ ધણું જ કઠિન કામ છે. જ્યારે પાછો રાંધ લાડાઈ ટોટા અગર ચોરીનો વધારે ગુન્હો કરે છે તો નિયમપૂર્વક કોર્ટમાં કેસ ચલાવી તેને વિશેષ નિયમાનુસાર જેલની સજા કરવામાં આવે છે.

જેલનો પરમેશ્વર.

આવી રીતની જેલ હતી, જેમાં આ જીવન રાખવાનું હતું. તેનો ઇન્ચાર્જ તે મોટો ગોરો હતો કે જે આ જેલની ઇરઆતથીજ તેના ચાર્જમાં રહ્યો હતો તેનું નામ " બારી " સાહેબ હતું. આ આદમી નમૂનેદાર જેલર હતો તેણે પોતાનું અધિકાર જીવન બારડ વર્ષના સર્વથી મોટામાં મોટા બદમાંસ કોટડીઓની સાથે માળ્યું હતું. તેને એની બદમાંસીએનો એટલો અધિક અનુભવ થયો એવો હતો કે તેના માસ્તિકામાં કોઈ માનવીય ગુણનું સ્થાનજ રહ્યું નહોતું.

તે કેદિયો શિવાય કોઈ ખીજ દેશી મનુષ્ય અથવા ઇંગ્રેજને
હજતો મળતો નહોતો. ન તે કોઈની પાસે જવું આવવું
પસંદ કરતો હતો, અને ન કોઈ મનુષ્ય તેની સોસાયટી
પસંદ કરતો હતો. ખાસ કેદી " પેટી અરસર " ટુંડેલ
અને જમાદાર તેની એટલી ખુશામત કરતા હતા કે તે
પોતે પોતાને બસ પ્રભુ જ સમજતો હતો. અને કહ્યા
કરતો હતો કે આ જેલનો પરમેશ્વર છું. ૨૫ વર્ષથી વધારે
દિન રાત કેદીઓમાં રહેવાંથી તેનો બાવ સર્વથા તેના જેવો
જ થઈ ગયો હતો. આખો દિવસ તેની સાથે વાતો કરતો,
બેઠરમી ખસકરીઓ કરી, એક ખીજની વિરદ વાતો
સાંભળ્યા કરતો હતો. તે ચતુરાઈ એમાંજ મગજતો હતો કે
દર વખત એક ખીજની વિરદ બાતમીઓમાં રોકી રાખવા.
અટક્યાગીમાં તેને રવાદ આવતો હતો. તે ચ્હાતો હતો કે
મધાને કોઈ નહિ ને કોઈ રીતની છેડછાડમાં લગાડી રાખ્યા
શિવાય જેવું જીવન દડવું થઈ જવું હતું. કદાચિત તે
એ સમજતો હતો કે ત્યાંના કેદી જૂનની જેવા છે, જો કોઈ
નહિને કોઈ છેડછાડમાં નહિ મૂક્યા રહે તો તેનેજ ખાવા
દોડશે. અમારા પક્ષની અંદર દાખલ થવાથી પડેલા તો કંઈક
મમણ થયે, તેનો વિચાર કંઈ છેડછાડનો હતો, તુર્તજ તેજે
ચેઈર અને પેગી ઓફિસને અમારી પછગ જાતમીઓમાં
જી રીખા કે - મેં શું કરીએ છીએ ? અમારા દાખલ થવાના

હું જેલની સકિતને ધન્ય સમજી છું જેણે એકવાર પાછો આ રિશતિનો અનુભવ કરાવી દીધો.

આમારો દૈનિક કાર્યક્રમ.

કંઈક દિવસ ઉગવાની પહેલાં જગાડરાનો ધંદ વામતો હતો. હું એ સમયે છીને કુંડાની અંદર સૌથ કરી બાવામ કરવાનો આરંભ કરી દેતો હતો. એકજ ન્હાના કુંડામાં પહેલા પેલામ કરવો અને પછી જાગર કરવાનો કેટલાક કાપથી અજમાસ કરવા પડીથીજ થઈ શકે છે, અને તેમાં પાછી ઠોડડી પણ ખરાબ નવામ, કેમકે એમાંતો રહેવાડું છે. પ્રત્યેક વોકાઈમાં જાગર પણ હતા, પરન્તુ સ્વપ્નરે થોડો બાવામ કરવાને થોડા થવાને માટે એ જરૂરી હતું કે અંદરના બામને પહેલાં સાથ કરીલેવો જોઈએ.

પાછો ટૂડીસ અઢસર આવી ગયો અને એવાર બિની-અંદર પોત પોતાની લાઇનનાં તાળાં ખોલી દીધા. અધા ટૂડો નીકળીને લાઇનમાં જાગે થઈને બેસી ગયા. પ્રત્યેક લાઇનની મજૂરી થઈ જેલરને રિપોર્ટ કરી દીધો કે તમામ પૂરા છે. બીજો થડો વાગ્યો અધા નીચે ઉતરતા જર થયા નીચે ફરી લાઇનમાં બેસારી મજૂરી થઈ અને જાગર જવા તથા હાથ મહેા ધોવાની રજા મળ્યા. કેટલીક ખીનીડો થઈ ત્યાં પે કાર પડ્યો “ લાઇનમાં બેસો, ” “ કાજ આવી ” કાંજ

પાતળા કાંજેલા ચોખાને કહે છે. તેનો અર્થકે અધાને મળી ગયો અને તે ઘુર્તજ પી લીધો. પેલ-

પોતાની મજૂરીના માટે તૈયાર થઇ જાયો. ‘ પહેરેલો જાંગીયો
 ઉતારી ન્હાતો જાંગીયો પહેરી લીધો અને અમને પણ છિલટાં
 ભાંગવાની મજૂરીપર લગાડી દેવામાં આવ્યા. આંગણમાં
 એક ઠેકાણે લાકડાની મોખરીયોનો ઢગલો પડ્યો હતો. “અકેકે
 મોખરી ઉપાડી લે” એ સૌએ પોતપોતાની મોખરી ઉપાડી
 લીધી જે જાડી પડી રહી તે અમે લોકોએ પણ અમે
 ઉઠાવી લીધી. તે લઇ જાકી લોકો કોટડીઓની રહામે ફળા-
 યાની અંદર તેને અ.ગ.ગ રાખીને બેસી ગયા. અમારે
 તે લઇ કોટડીઓની અંદર જવું પડ્યું, નવા આવવાવાળાને
 કેટલાક દિવસ કોટડીઓની અંદર કામ કરવું પડે છે. અમારે
 છ માસ સુધી અંદર કામ કરવું પડ્યું. એટલામાં મોટી
 મોટી ગાસડીઓને લાવી એક ઢગલો કરીદેવામાં આવ્યો.
 એમાંથી સૌએ અકેકેટી ગાસડી લઈ લીધી. અમને પણ
 અકેકેટી આપી. અને પછી અમે છિલટા ઉપાડી પોતાની
 કોટડીઓમાં રાખ્યાં. એક એક ટુકડો લાકડાપર સુકીને
 ઉપર મોખરીથી ફટકારવા શરૂ કર્યાં. કેટલીક મીનીટ તેમ
 ફટકારવાથી એમાંથી રેસા જેવું જે પાકિન્ડ અર્થાત પાક્કી
 શેરમર મુંજ હરેકને દહાડવો પડે છે. મનજીત સરીરવાળા
 અને અનુભવી લોકો ત્રણ ચાર કલાક એટલો બાર કલાકે
 નવા અને દુર્બળ અથવા જેને તેકામ કરવાનો અભ્યાસ
 નથી તે બમણા ટામ્રમમાં પણ કામ પર કરી શકતા નથી.
 આન્દામનમાં નારીયેરથી ગ.ઈ કામ લેવામાં આવે છે.

બહારના કેદી નારીચેળના રોપા વાવે છે, તેપરથી નારીચેળ ઉતારે છે. સાક્ષબર તેવાં ફળ થતાં રહે છે. ગાદીઓમાં ભરી ખેંચીને જેલમાં લાવે છે. જેલમાં તેની ઉપરનાં છાલા ઉતારી નાંખે છે, નાગીચેરને તાપમાં સૂતી તેને ધાણીમાં પીતી તેલ કઢાડે છે. એક કેદી દરરોજ પંદર રોર તેલ કઢાડે છે. અંદરની સખ્ત-કાછલીનાં હુકા વિગેરે બનાવવામાં આવે છે. ઉારનાં નરમ છિપટાને કુરીને રેસા કઢાડવામાં આવે છે જેનાથી ન્હાની મ્હોટી દોરીઓ બનાવવામાં આવે છે, કે જે વહાણોના કામમાં આવે છે, કેમકે તે ધાણીમાં રહેવાથી સડવાને બદલે ઉલ્ટી મળખુત થતી જાય છે.

દસ વાગે એક કલાક ખાવાને માટે બહાર જવું પડે છે, અને સંક્રમાકાળની માફક ખોરાક લાવી વહેંચી આપવામાં આવે છે. ખાઈ પાછા અંદર આવી પોતપોતાને ઠંકણે ખેંચી કામે લાગી જવું પડે છે. દરવખત, વાઈર, પેટી અશસર, કડીય ઉપર ફરતા રહે છે. શી મળસડે કાંઈ ખેંચી રહે અગર વાતચિત કરે. જેલર અથવા આસિસ્ટન્ટ જેલર પણ ફેરો મારીને કામ જૂએ છે. જ્યારે કાંઈ કેદી કામ પૂરું કરીશ્વે છે અને પેટી અશસરને ખાતો થઈ જાય છે કે તેની મળુરીથી નારાજ નહિ થાય તો તેને પોતાનું પુસ્તક વાંચવા અગર વિસામો ખાવાની રજા પણ મળી જાય છે. એટલામાં મળુરીનો સમય આવી જાય છે. આ જીવન છે કે જેને જેલની અંદર દિવસ, અડવાળિયા મહિના વગેરે

અને જીવનમર વ્યતિત કરવું પડે છે. એમાં કશું પરિવર્તન નહિ. પરિવર્તનની અંદર જીવનનો આનંદ છે, કે જે જોલ-માં પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી, છતાંપણ જીવનનો મોહ મનુષ્ય-ને જીવતો રાખે છે, અને મનુષ્ય એ પ્રસન્નતાથી વિતાવતાં શિખી લે છે. ખીજે દિવસે મહાર્ કામ સમાપ્ત થયું હતું એટલામાં ભારતીય કેદી મહારી પમે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો “ ક્યોં સાહેબ આપ કહાસે તશરીફ લાયે હો ? ” હું આ પ્રશ્નથી બે ઘડીતો વિચારમાં પડી ગયો અને કહ્યું કે, હું તશરીફતો નથી લાગ્યો, પણ મને તો જન્મરજસ્તીથી બેડી હાથકડી નાખી મહોં લઈ આવ્યા છે.

(૧૬) પોલિટિકલ કેદી.

પુરાણી દેશી જેલોમાં રાખના માટે એટલુંજ જરૂરી છે કે કેદીને અંદર પૂરી તેની સતત્વતા ખુંચી લેવી જોઈ-એ. ઇંગ્લેન્ડ સરકારની જેલોમાં એથી એ વધી એક ખીજ ખાખત જરૂરી છે કે, પ્રત્યેક કેદી કંઈ નહિને કંઈ કામ કરે. જેલનો સુપરિટેન્ડેન્ટ કે જે મેડિકલ આદમી હોય છે, તે પ્રત્યેક કેદીનાં શરીર અને ગુન્દાને જોઈ તેના માટે કામ નક્કી કરે છે.

જેલમાં કેદીના માટે પોતાનું કુખ પ્રકટ કરવા અથ-વા ગ્રોટર હાવવાના બે મોટા ઉપાય છે, એકનો એ કે કામ કરવાની ના પાડવી અને ખીજું જોરાકનો ત્યાગ કરવો. કામની ના પાડવી એ જેલમાં સર્વથી મોટો ગુન્હો ગણ્ય-

વામાં આવે છે અને જ્યારે કેટલાક મનુષ્યો મળીને કામ કરવાની ના પાડે તો તે સ્ત્રાઈક (હડતાળ) થઈ જાય છે.

અમારી ટોળીના જેઠામાં પડોંચાળી પડેલાં કેટલાક વર્ગોથી પોલીટિકલ કેદીઓ ત્યાં વિધવાન હતા. અમારાના માણિકતરફના ષડપંચના કેદી ત્યાં હતા. મહાગણના સારરકર બાઈ પગુ ત્યાં હતા, પંજાગ અને પૂ. પી. ના સ્વરાજ્ય પત્રના એડિટર કે જે એકની સગલ પછી બીજા ત્યાં જતો રહ્યો તે કેટલાક ત્યાં રહી ચુક્યા હતા. પરંતુ અમારા ત્યાં જાતની પહેલાં આરતરપની જેઠામાં પાંચ મોકળી દેવામાં આગ્યા હતા. કેટલીક વખત તેની સંખ્યા ત્રીસ આ-લીશના આશરે થઈ ચુકી હતી, પરંતુ આ સમયે જુના કેદીઓની સંખ્યા આશરે દસેકની હતી. અમારા ત્યાં પહેાંચતાની સાથેજ કેદીઓએ અમને તેની હકીકતો બતાવી દીધી કે ક્યાં ક્યાં હાથોથી નંદોપાલ, લધારામ અને રામહરિ વિગેરે જેલર અને સુપરિટેન્ડેન્ટની સાથે પોતાના અને બીજા કેદીઓના હક્કોના માટે લડતા રહ્યા. કેવી રીતે તેણે ત્યાંની જેલની દરેક પ્રકારની સગલો અને દુ:ખો પોતાની કપર લીધા અને બીજા કેદીઓની કપર અનુચિત હકમ અથવા અત્યાચાર રોકવાની મહેનત કરી, કેવી રીતે તેમાંથી સાવરકર અને બીજા પોલીટિકલ કેદીઓને કોલેજ (ધાણી) પર વગગાડી દીધા અને તે કામ કરતા રહ્યા.

મહાદેવ નંદોપાળ કે જેણે કામ કરવાની ના પાડવાને

ઉપાય શોધ્યો અને એ દોકડાએ એકત્ર રૂઢરડાઇકે દરી દાધી. કેવી રીતે એક બગાડી દોકડે 'નનીગોપાળ' 'મણુ માસ મુધી' 'હંમર રડાઇક' પર રહ્યો. તેણે ન ખોરાક લીધો ન કપડાં પહેવાં દોકડીની અંદર ઉધારો ભૂમિપર પડ્યો રહેતો હતો. તેના દુર્બળ શરીરમાં કેવળ હાડકાજ રહ્યાં. એ બધી વાતો અને ખીજી પણ કેટલીક ન્હાની ન્હાની વાતો ત્યાના દોકડાએ જોતો જોતો. દત્તિલાસ અથવા દંતકથાના રૂપમાં યાદ હતી તે કહી અને અમારી સાથે જોતવાની ના હોવા છતાં પણ એક બે દિવસની અંદરજ અને એ બધી વાતોનો પત્તો મળી ગયો. જોતના હુકમોની એટલી તકમાર ચાલે છે, કે પ્રતિદિન દેટવાક પાછલા રહ કરવામાં આવે છે અને નવા ચાલુ થઈ જાય છે કેદા લોકો એજ દેખો માને છે કે જે બળાતકારે તેની પામે મનાવવામાં આવે છે.

સામાન્ય આવવા પછી જોલરે પેટી અંદરના અને ટડાલોને દેખ આપ્યો કે તે અમારી પર ખાસ દેખરેખ રાખે. અમને અંદરોઅંદર અને ખીજની સાથે વાત કરવાનો લાગ મળતો નોતો. ખવાની પરેડમાં અમને એક બંજને ધણીજ દૂર જોસારવામાં આવતા હતા અમારી દોકડાએ એક બંજથી આધે આધે અને તેમ છતાં પણ જાણે કંઈક અધુર રહી જતું હોય તેમ અમારી પાછળ ખાસ માણુસોને મૂકી અમારી વાતો જાણવું ધ્યાન રાખે અને સચનાએ આપ્યા કરે જેતરે અમને લગ્યાનું કે આ જોતમાં દોકડી શરીરમાં આવે તે ત્યારે અહીંનો નિયમ એનો ટોપ છે

વામા આવે છે અને બ્યારે કેટલાક મનુષ્યો મગીને કામ કરવાની ના પાડે તો તે સ્ક્રાપ્ક (હડતાળ) થઈ જાય છે.

અમારી ટોળીના જેઠામાં પહેલાંની પહેલાં કેટલાક વર્ષોથી પોલીટિકલ ક્ષેત્રો તથા વિધાન હતા. અમારા માણિક્ષિકા પદપત્રના ક્ષેત્ર તથા હતા. મહાગણના સાવરકર આમ પણ ત્યાં હતા, પંજાબ અને પૂ. પી. ના સ્વગત્ય પત્રના એડિટર કે જે એકની સાથે પંજી બીજે ત્યાં જતો રહ્યો તે કેટલાક ત્યાં રહી ચુક્યા હતા. પરંતુ અમારા ત્યાં જાતની પહેલાં ભારતવર્ષની જેમોમા પાત્ર મોકલી દેવામાં આવ્યા હતા. કેટલીક વખત તેની સંખ્યા ત્રીસ થા. લીચના આશરે થઈ ચુકી હતી, પરંતુ આ સમયે બુના ક્ષેત્રોની સંખ્યા આશરે દસેકની હતી. અમારા ત્યાં પહેલાં ચતાની સાથેજ ક્ષેત્રોએ અમને તેની હકીકતો બતાવી દીધી કે ક્યા ક્યા ઉપાયોથી નંદોપાલ, લધારામ અને રામહરિ વિમેરે જેલર અને સુપરિટેન્ડેન્ટની સાથે પોતાના અને બીજા ક્ષેત્રોના ખાતે લકતા રહ્યા કેવી રીતે તેણે ત્યાંની જેલની દરેક પ્રકારનો સળંગો અને દુખો પોતાની ઉપર લીધા અને બીજા ક્ષેત્રોની ઉપર અનુભવ દુઃખ અથવા અમાર્યાર રોકવાની એનગ કરી, કેવી રીતે તેમાંથી સાવરકર અને બીજા પોલીટિકલ ક્ષેત્રોને કાબુ (પાણી) પર વળાંકી દીધા અને તે કામ કરતા રહ્યા

મહામા નંદોપાલ કે જેણે કામ કરવાની ના પાડીને

કે તેને ગુ.હેમાર ગ.હુવ.માં આવે છે અને જ્યાં સુધી તે પોતે પોતાને નિર્દોષ સાબિત ન કરે ત્યાં સુધી તેવીજ હાલતમાં રહે છે. આવી અવસ્થામાં અમારી ફરિયાદ જેવી કોઈ અમર્યાની વાત નહોતી. પહેલે દિવસે અમે કામ કર્યું એક રીતે તે પહેલો દિવસ હતો કે જ્યારે મહે બહાર અથવા જેલની અંદર હાથેથી એટલી સખત મહેનતનું કામ કર્યું હતું કે તે કામ અમારામાંથી પૂરું થયાં થઈ ચકું હતું. અમારામાંથી કેટલાકનું કામ થોડું હતું, ત્રણ ચારનું તો ત્રીજા ભાગથી પણ થોડું હતું, અમને સોને એજ દિવસે જેલરની પાસે રજુ કરવામાં આવ્યા, જેલના નિયમાનુસાર નવા ફેદીઓનો પહેલાં પંદર દિવસ સુધી કરો રિપોર્ટ ચલો નહોતો. પરંતુ અમારા માટે ખાસ ફરમાવ હતો, એટલે ટૂંકીસનામાટે જેલરની સ્થાને લઈ જવું જરૂરી હતું. બારી સાહેબે ધાકી દેવી ચર કરી.

“ બાપા મહા જેલ છે મહા કાલાપાનીકી જેલ છે, મહા કામ પૂરા કરના હોમા. ”

મહારા નામનો એક બીજો મુરક અમારામાં હતો, તે લીલા જેવો જે પરવાદથી દબો દબો સાંજળી રહ્યો હતો. તેને બારી સાહેબે બોલ્યો “ સં.ધો. ઉભો રહે ” જમનાર પાસે આવી હાથેથી ઉભા રહેવાનું શીખવતા લાગ્યો “ વાર આજ લઈ જાઓ, પહેલો દિવસ છે. ” જેલરને હકમ દીધો અને અમે પોતાની કોર્ટ, યે.માં પાછા આવ્યા.

જેલના ખુદાની આગતા સ્વાગતા.
બીજો દિવસે રવિવાર હતો. રવિવારે સવારમાં ઉઠી

કપડાં ઘાઘ સુકવવાનાં હોય છે. કપડા સૂકાય છે અને આતરફ ફેલી ફોડે. આગણામાં ઘાસ વિગેરે ઉખેડી ચોખ્ખું કરે છે. રવિવારે કાંજ પીવાને માટે મળતી નથી. દસ વાગે ખોરાક ખવડાવી પછી સૌને કાટડીયોમાં પૂરી દેવામાં આવે છે. સંધ્યાકાળે કહાડીને ખોરાક ખવરાવ્યો, વળી એજ પ્રમાણે પાછા પરેડમાં ખેસારી પૂરી દીધા તે બીજે દિવસે ઉઠ્યા. પરમાનંદે દામ દરવાની ના પાડી દીધી. તેણે હું ગહારાથી એ દામ નહિ ચાખ. ટંડીલ તેને ઝાણીસમાં જોલરની સમક્ષ લઇ ગયો. જોલર ગુરસાથી બડમડવા લાગ્યો. પરમાનંદે તેણેજ ઉત્તર દીધો તે ખુરશીપરથી હાથ બતાવવાને માટે ઉઠવા લાગ્યો, પરમાનંદે તેને ધક્કો દીધો. તે ખુરશીપર પડ્યો, તે સાથે ખુરશી પણ રાહ ન જોઇ ચક્રવાથી સાહેબ સાથે પડી. બંને જમીનને જોરથી બેટ્યાં. ટંડીલ અને જમાદારે પરમાનંદને માર્યો તેનું માથું ફાટી ગયું. તુર્ત સુપરિટેન્ડેન્ટે ટેકાફોન કરવામાં આવ્યો. “ બારી સાહેબ ” સુપરિટેન્ડેન્ટથી ડરતો હતો. તેણે દુકમ દીધો કે પરમાનંદનું લોહી ઘાઘ નાખો, કંઈ નિશાન માર્ગનું ન રહેવું જોઈએ અને એને એક કાટડીમાં પૂરી મુકો. જેનો અર્થ એ હતો કે તેને દામ કરાને માટે કદિ બહાર કઢાડશોજ નહિ.

સુપરિટેન્ડેન્ટ મેજર ઘસો બસો માણસ અને સમદર્થી પુરુષ હતો. પોતાના દામ અને દર્તવ્યને પૂર્ણ કરવામાં પશ્ચાત્ત સખ્ત અને નિયમિત હતો. અને અમારી કાટડીમાં સાંજગ્યું કે તે આવનાંજ ગારી સાહેબ પર ગુરસે

થયો અને કહ્યું કે તમે ત્રેને આરતીની સાથેજ શ્યામટે
અઠકચાળી ચર કરી. સુપરિટેન્ડ અને જોશર બંને પરમા-
નંદની પામે મળ્યા. તે યુસ્સામાં હતો સુપરિટેન્ડેન્ડ તેને
ધમકીના રૂપમાં કહ્યું, જેલમાં જામાની વાત છે, પરંતુ
પરમાનંદને જેલનો નિયમ પહેલીવારજ જણાયો હતો.
તેણે સુપરિટેન્ડેન્ડને યુસ્સામાં તેવોજ સખ્ત ઉત્તર દીધો.

પરમાનંદને ત્રીસ ફેટકાની સજા.

આખી જેલમાં સોર મચી ગયો. “ બરી સાહેબ ”
પીટાઇ ગયા. ટંડીલ અને પેટીબશસર મમે તો જોવામાં
બારી સાહેબથી ડરતા અને જુ હા કહેતા હતા, પરંતુ
બધા તેના પીટાવાથી ખુશી હતા. તે એવો નિર્દોષ
અને જાલિમ હતો કે મનનાં તમામ સુખી હતા.
આર પચિ ત્રિવસ પછી સુપરિટેન્ડેન્ડે કેસ ડ્રો, કે જેલના
તમામ હરવાગળ બંધ કરી દીધા અને તે એટલા માટે પર-
માનંદને ફેટકાની સજા દેવી હતી. તેને ત્રીસ ફેટકા મારવામાં
આવ્યા, પણ તેણે ઉંતક ન કર્યું. તેની બે રસ બગાડાજ
ફરેકે રફાઈક પાડી. રફાઈકથી જેલના ઓરિસર મખરાઈ
જાય છે. ધારતી એ રહે છે કે બીબકેદીઓપર તેની અસર
પડી જેલની તમામ વ્યવસ્થા ઉંધી વળી જાય. બારી
સાહેબે તેની પામે કરવું શરૂ કર્યું અને ધણી મીઠી મીઠી
સફાઈ દાર વાગે. કરવી ચર જરી દીધી “ એ ત્રેનો વાક
હતો, તેણે એવું અયોગ્ય કામ કર્યું, ત્રેનો નિષકુલ તેને
કર્યું કર્યું નહોતું રિગેર. ’

આ વખતે તો બધા કામ કરવા ખુશી થયા, પરંતુ એવી ચર્તા કરી કે આગળ ઉપર જેલની તરફથી કોઈ હેરાની ન થાય. બધા એ શીરીતે બની શકે. બારી સાહેબ જેવા જેલના ખુદાની જ્યાં આમતા સ્વામતા થઈ ત્યાં તેનો બદલો કેમ ન મળે. વળી બારી સાહેબ ઉપરથી મીઠો અને ઠંડો હતો, પરંતુ તેના હૃદયની અંદર હલાહલ વિષ ભર્યું હતું. અને પ્રતિકાર (બદલા) ના અગ્નિથી મળી રહ્યો હતો. તેણે અમારાગુના કેદીઓમાંથી એક બેને છુપી રીતે પોતાની સાથે મેળવી લીધા અને રોતરંગની ચાલો ચાલવી શરૂ કરી દીધી.

જેલમાં પશુ ટોળીઓ.

બાકી વર્ગોની પૂરેપૂરી હિસ્સી ધણી લાખી છે, તેનું વર્ણન કરવું એતો વાંચકોનો સમય શુભાવવા જેવું છે, એટલુંજ જણાવી દેવું જરૂરી છે કે જેલમાં પશુ પ્રાણિક ટોળીઓની મારફત બિન બિન વિચારોની દેટર્યંક ટોળીઓ બની મર્યાદા, જેના સ્વાર્થો જૂઠા જૂઠા હોવાથી જેલમાં એક જુદુંજ સંસ્કાર ચાલુ રહ્યું. એ બધી બાજુઓની ચાવી બારી સાહેબના હાથમાં હતી. તેની મનસૂબા માત્ર એકજ હતી કે જે નવા પોલિટિકલ કેદી આવ્યા હતા, તે વખત-કરમત તેનું અવમાન અને હઠનાર્થ કરના હતા તથા જેણે મારપીટ પણ કરી નાંખી, તે પર બની શકે ત્યાં ત્રણ સજાઓ કરી પોતાના જગીરદાર હૃદયને સંતોષ્યું. તેના માટે પડાન અને મુસવમાન વોર્ડરો

તથા પેટી અકસરેને હરવખતે તેની વિરુદ્ધ ઉઠેરતો હતો અને હિન્દુ વોર્ડરો તથા પેટી અકસરો કે જેની સંખ્યા ઘણી થોડી હતી તેને ખાલી એમજ ધમકાવતો હતો કે ત્હમે એ ભોંતને છુટ જાવો છો, પક્ષપાત કરો છો તેને થોડા બંદોબસ્તમાં રાખતા નથી વિગેરે. એથી તે બિચારા બહીકના માર્ગો મુસલમાનો કરતાં વિશેષ સખ્તાઈ કરતા હતા. કે જેથી સાહેબ ખુશ થાય, પરન્તુ સખ્તી પોતે કરી શકતો નહોતો, કેમકે જેલનો અધિકાર સુપરિટેન્ડેન્ટના હાથમાં હોય છે, અને સુપરિટેન્ડેન્ટ એવો હતો કે ન્હાનામાં ન્હાની બાબત પોતાના ફકમર્થીજ કરવતો હતો. સુપરિટેન્ડેન્ટ રવાબાવિકે રીતે એક બધો માણસ હતો અને તે એ પણ બાંધુનો હતો કે જેલર અટક્યાગી અને ટંટા શિસાઈથી ખુશી રહે છે. એટલા માટે બારિ સાહેબનો ઈરાદો હતો કે ગમે તે રીતે સુપરિટેન્ડેન્ટના વિચારો પણ પોતાના જેવા થઈ જાય. તેનો માત્ર એકજ ઉપાય હતો કે અમારાખાનો કોઈ મનુષ્ય બારી સાહેબ પર જે પ્રકારનું આક્રમણ કરું હવું તેવું અગર તેથી સખ્ત આક્રમણ સુપરિટેન્ડેન્ટ પર કરે જેથી તેને અમારા કોઈની અટક્યાગીનું પોતાની માથા જાન થઈ જાય અને પૂરો વિચાર પડે કે

કુખની હઠ્ઠા અને ખાવાની લાલચ બે મોટા બળવાન
 ક્રોધો હોય છે, જેથી સર્વ પ્રકારની કાર્યસિદ્ધિ થઈ શકે છે.
 જે ઠેકાણે બન્ને ટાઇમ મેળી ઉઠાજેલી અડધની દાળ અને
 ચણા બે રોટલા, ચોડાક કાચા પાકા ચોખા અને લાસના
 પાંદડા, દીસીયોની બાજી બાવાને માટે મળે, અને તેમાં
 વર્ષો સુધી ઠંઠ રેર ર ન થાય એવા સમયમાં મનુષ્યનું મન
 જી ઠેવી ચીજો ખાવા ન દોડે ? એવા સમયમાં
 હા અને માછલી મળવાનો સમય મળી આવે
 તો એથી વધી સંસારમાં બીજું સુખ નજરે નથી આવતું.
 તેને મેળવવા માટે આદમી બધુંએ કરવાને તૈયાર થઈ જાય
 છે. ખારી સાહેબને એ લાલચોવાળી એક પાર્ટી મળી ગઈ.
 કે જે તેની હઠ્ઠાનુસાર હરેક કાર્ય કરવાને તૈયાર હતી. જેને
 સાથે એ પણ લાલચ દેવામાં આવી કે આ પ્રકારની સેવા
 કરવાથી તેની મુક્તિના માટે પણ ઠંઠ નહિને ઠંઠક ઉપાય
 મળી આવશે. એ સોડો પોતાનો અધિકાર ખાવાના પ-
 દાર્થોની લાલચ દઈ પોતાની પ્રતિષ્ઠાને બચાવી શક્યા.
 પણ તેમાં બીજા કેટલાક એવા પણ હતા કે જે આવી
 ચીજોને અડકવામાં પાપ સમજતા હતા પણ સાધારણ
 લોકો શું સમજે એતો પોતાનું નીચ કાર્ય ચાલુ રાખી બ-
 નને ભરેરતાજ રહ્યા.

કેટલાક આદમીની એક ઠીઈ હતી, કે જે ખરેખરી
 ચેતે ચેતવને દુઃખીત સમજતી હતી. તેના વિચારમાં પો-
 લિટિસ પ્રતી હોવાને લીધે તેને નિગેષ હતો હોવા

તેને ખોરાક ખાત જૂદી રીતે મળવો જોઈએ. બીજા કેદી
 ઝોની પ્રકાર નહિ પ્રયુક્ત તેની સાથે વિશેષ વ્યવહાર હોવો
 જોઈએ, પરંતુ જે કંઈ થતું તે બધું તેની હિચ્છા વિરુદ્ધ
 રતું હતું. ખોરાક તેને બીજા કેદીઓના જેવો મળતો હતો,
 કામ તેને તેવુંજ કરવું પડતું હતું, જોકે બીજા કેદી જેવી
 રીતે ખાવાના અને કામ કરવાના ધૈર્યથીજ અભ્યાસી હતા.
 તેના માટે એવી સજા નહોતી કે જેવી આ પોલિટિકલ કેદી-
 ઝોના માટે કે જેની લૌકિક સ્થિતિ તેઓ કરતાં કેટલીએ
 સારી હતી. સાધારણ મોગના સમાજ બહાર પણ આ પ્ર-
 કારના મનુષ્યોની સાથે થવા કરતું હતું, જે સર્વ બાબતો
 થવા છતાં પણ ખૂતી અને દૂર વૉર્ડર અને પેટી અદસરો
 બની પોલિટિકલ કેદીઓપર સજા અમારતા અને તેને
 હિંમતની અંદર રાખતા હતા. આ પાર્ટીના મધ્યસે જેલમાં
 પણ તેવીજ એજન્ટેશન (હીલચાલ) કરીને પોતાના હક્કો
 પ્રાપ્ત કરવા મામતા હતા જેવાકે એ દેલમાં કર્મ કરતા હતા.
 તેના વિચારો અને દુરસો જેલમાં આવીને પણ જેવોને
 તેવો હતો, એથી તે લોકો સ્લાઇક વિચરે પાડતા હતા.
 એમાંના કેટલાક એવા પણ હતા કે જેને જેલનો ખેસક
 સેવાની ના પાડી દીધી અને હંમેશર સ્લાઇકમા રહીને પોતાના
 પ્રાણ આપી દીધા. એવો એક હુલિયારપુર જિલ્લાના એક
 મામતો રહેવાસી રામરખોવાલી હતો જે સિમાઇથી ૧૮૮૫ને
 આબોદ હતો. પ્રથિવસિંહ ધાંચ ખાતે સુધી હંમેશર દ્રાઇકપર
 રહ્યો, તેનું વજન એકસો પચાસ પાઉંડથી નેતુ પાઉંડ

વાળાને માળા અને પહેલાં લેનેજ ખારી નાખવાની ધમકી દીધી. બીજે દિવસે અમારા વૉર્ડોની બદલી થઈ ગઈ. આ બદલી એમ પણ હર ત્રીજે મહિને થયા કરતી હતી. બદલી થઈ મછ પરંતુ જે જુરસો ફેલાઈ ગયો તે જોઈ ન શકે.

સુપરિટેન્ડેન્ટ દરેક માસમા એક રવિવારે રહવારે સ્વયં સર્વ કેદીઓનું વળન કર્યા કરતો હતો. વળન કરતી વખતે " માઈ અતુરસિંહે " તેપર ખાલી હાથે દ્રમસો ક્યો અને મર્દન પકડવાની કોશિષ કરી. સુપરિટેન્ડેન્ટ ખુરશીપરથી પડી ગયા બાઈ અતુરસિંહેને અડસરો અને વૉર્ડોએ ધણોજ માયો. સુપરિટેન્ડેન્ટે લેને એ કોકોના પંજામાંથી છોડાવ્યો. જેવર ફાટકમાં હતો. જ્યારે તેણે રાંધણું ત્યારે એકવાર તો તે મનમાં દસ્યો અને પ્રુથી થયો કે તેની ગાંઠવણ પાર તો પડી.

અતુરસિંહે તો કોટડીના દરવાજા અને બારીમા બારીક જાળાઓ લગાડી દિવસ રાત્રિના માટે અંદર પૂરી દેવામાં આવ્યો અને બલિધના માટે સુપરિટેન્ડેન્ટના મનમાં બારી સાહેબની વાતની વધારે ખત્રી દવા લાગે એ સ્વાભાવાવિક હર્તું. કે હવે સુપરિટેન્ડેન્ટનું મિત પણ વધારે ટોર નથી મળું. જ્યારે પોતાની પર દુખ આવી પડે ત્યારે મનુષ્યની રતિ બદલાઈ જાય છે. અને સાચેજ આ અંધડની જડ સાવરકર બાઈઓને બનવી દીધા, અને એ કડક મૂકવામાં આવ્યું કે તે હજીમાં અસાન્ત ફેલાવી પ્રુથ થતા હતા.

ખારીનો દાવ લાગી ગયો. તેના સોખતી સુખી થઈ ગયા. તેના વિરોધીઓપર વિશેષ નજર રાખવામાં આવી. ખારીના “ બોમ્બ કેશવાળા ” વધારે હેરાનીના દિવસ બિતીત કરવા લાગ્યા. વિશેષ સખતાઈ થવાથી તે વિશેષ બગડતા હતા. સુપરિટેન્ડેન્ટના આવવાથી ઉભા થતા નહોતા. તેને કોટડીમાં પૂરી દેવામાં આવતા હતા. હાથકડીઓ નાંખી કુંચા ખાંધી મૂકવામાં આવતા હતા, જેથી તે ઉભા રહે. પગોમાં બેડીઓ નાંખી દેવામાં આવતી હતી. કેટલીકવાર રટ્ટાઠક થઈ, ખોરાક છોડી દીધા, તપાસો થઈ, સળઓ મળી, એવી રીતે ચાલતું રહ્યું. આવી રીતે વર્ષ વીતી ગયું અને ખારી સાહેબનો ઠાળ તેને સદાને માટે રજાપર લઈ ગયો.

સુપરિટેન્ડેન્ટ રજા લઈ ચાલ્યો ગયો, ખારી સાહેબ મરી ગયો. જેલમાંથી કેટલાક આદમી છુટી ગયા. નવા જેલ ઓફિસર અને સુપરિટેન્ડેન્ટ આવી ગયા અને નવી પૌલી-સીની શરૂઆત થઈ.

ખીજી બધી જાણતો સહન થઈ શકતી હતી, પરંતુ એકવાત કે જે અમારા માટે અસ્થિ હતી, તે એક પ્રતિદાર્શ અપમાનની પહીક હતી. તેની પુલનામાં ખોરાકની ખરાબી અને બધનો પુચ્છ હતા. મહેને મહેરા પોષ્ટશનની કઠિનતા અને જેલમાં અમન જેવી જથ્થાઈ. એક તરફ દ્રોહ હતો અને ખીજી તરફ મૂર્ખતા કે જે વિચારતો હતો કે આ બંનેમાં કઈ વસ્તુ તારી છે, અને આખર સુધી મહેને તેનો જવાબ

તેને પૈસો આપી કાઢને માળો ખવરાવો, કાઢની સાથે
લડાઇ કરાવો. જેલમાં આવવા હતાં પણ પ્રેમ તો
બસ પૈસાપર !

કેમ બાબુ ? ઇંગ્લેન્ડ ચાલ્યા જશે.

જેલના પ્રત્યેક કેદની પ્રકૃતિ જેલનાં બંધનો અને
દુઃખોનાલીધે સ્વાભાવિકરીતે જેલ અમલદારો અને ગવર્ન-
મેન્ટની વિરુદ્ધ હતી. તે લોક પોલિટિકલ કેદીઓનું
માન રાખે છે તેની તરફ રહાતુબૂતિ રાખે છે. તે સમજે
છે કે, આ લોકોએ સરકારની વિરુદ્ધ કંઈક કાર્યવાહી કરી
છે, અને જો તેના સાથે કંઈ કાર્યવાહી કરશે, તો કદા-
ચિત સરકાર બદલી જવાથી તેને સ્વતંત્રતા મળવાનો
સમય જરૂર મળશે. તે હમ્મેશાં ધ્વજતા રહે છે
કે સરકારના ચાલ્યા જવાથી જ તેના છુટવાની આશા છે,
શિવાય કાળા પાણીમાંથી આવે બદમાસોના છુટવાનું કોઈ
મળતું નથી. એટલા માટે તે જલ્દી માની બેતા હતા કે,
ગવર્નમેન્ટ ચાલી જશે. મુખ્ય જો ધારણા બાધે છે, તે પર
તુર્તજ વિધાસ કરીલે છે. એટલે સમય થઈ ચાલુ રહ્યું,
તેટલા સમય જેલના કેદી રાત્રે જોડી જોડી ખબરો ઉપ-
જાવી કહાડતા હતા અને સદવારે ઉઠીને તેને ફેલાવતા હતા
કે જર્મન આવ્યો, અને હવે થોડા દિવસો જ બાકી છે.
એક ખંડો ગરમા પાસી કે જે ૩૦ વર્ષ કરતાં વધારે કેદ
કાળી ચુક્યો હતો, તે ઘણી લાયકાતથી મહારો પાસે આવ્યો.

અને પૂછવા લાગ્યો,—કેમ બાપુ ? એ વાત ખરી છે,
કે, ઇંગ્લેન્ડ ચાલ્યા જશે ?

મહે કહ્યું, ત્હમેજ બતાવોને ! તે કહેવા લાગ્યો, “ આ
બધા કેદી ખોટી ખોટી વાતો ઉપજાવી કહાડે છે, કેમકે
મહેને અહીં ત્રીસ વર્ષ થઈ ગયાં. જ્યારે હું અહીં આગ્યો
ત્યારે પણ એ કહેતા હતા, કે ઇંગ્લેન્ડ જવા માળા છે; પણ
કંઈ ગયા નહિ. એજ વિશ્વાસપર જન્મભરના કેદી પોતાના
દિવસો કાપે છે. જે ખોટા ગપ્પા સંભળાવતા હતા. તેજ
બધાને પ્રિય લાગતા હતા. બસ ગભરાઓ નહિ, થોડા
દિવસો બાકી છે, ખરીવાત ખોલરી એ એટલું પુરું છે કે
કોઈ ખોલતાજ નથી મ્હાતો.

એ કેદીઓની પ્રકૃતિ.

પરંતુ એ લોકો કેવી રીતના કેદી હોય છે, કે જેણે
જરા સરખી વાત પર કોધિત થઈ બીજા આદમીને કંતસ
કરી નાખ્યા. થોડીક લાલચમાં લપટાઈ બીજાને લૂટી લઈ
ત્હેના બાળ બચ્ચાના ખૂનો કર્યા થોડાક અરિષ્ટ કે તમા-
કુની લાલચથી જેલમાં ગમે તે કરાવી લ્યો, એ લોકોની પ્રકૃ-
તિમાં બીજાના સુખ દુઃખનો વિચારજ નથી આવતો,
તે તો પોતાનીજ દૃષ્ટિથી પ્રત્યેક વસ્તુઓને જુએ છે.
ત્હેને જેલર દુઃખ આપે છે, તે નહિ થઈ જવું જોઈએ. તે
એને સુખ આપે છે, એના જેવો કોઈ સારો માણસ નથી.
એનું પોતાનું સુખ દુઃખ એની ભક્ષાઈ અને પુરાઈની કસોટી
છે. ત્હેના પોતાની ઠગાઈ ઠામને સાફ અમર ખરાબ પનારે

છે, એવાં બોડામાં દેશની બલાઈ અથવા પુરાણનાં પ્રેમ કેવી રીતે થઈ શકે. અન્નની બલાઈમાં પોતે પોતાને કંઈ ચાવે છે, તે પોતે કંઈ ઉઠાવી બીજાનું બહુ શું કરશે ? એવાં બોડાં પણ દેશની સ્વતંત્રતાની વાતો કરી શકતા હતા, કેમકે હિંદી સ્થિતિ એવી હતી, કે જેમાં તે સરકારના સત્તુજ થઈ શકતા હતા. અમારા આદમી એ બોડાની વાતોમાં આવી તેને દેશભક્તિનો ઉપદેશ કરવા મંડી જતા કંટાળી શૂણ હતી જેમ્સ હોનાથી બાતમી મેળવવા ઇચ્છતો હતો, જ્યાં હોને થોડુંક સુખ આપ્યું કે છૂર્તજ હોણે પુશીથી વાંત કરી હાથી, તે બધી વાતો કહી દેતા હતા, થોડુંક સુખ મળવાથી હોની પ્રકૃતિની હવા બહલી જતી હતી.

હોનામાં દાઘ સારો મનુષ્ય પણ નહોતો, એ કહેવું પણ ઠીક નથી. કેટલાક એવા અભાગી મનુષ્યો પણ હતા કે જેની વિરૂદ્ધ પોલિસે ખાલી ખોટાજ પૂરાવા કબા કરી હોને ત્રાસદાયક સળાઓ કરી અહિં મોકલી દેવામાં આવ્યા હતા. અને ખાતી છે કે અગત્યમાં અથવા જોશમાં આવી હોના હાથે કોઈ ખૂન થઈ ગયું હશે, જેનું રૂણ હોને જન્મ-ભર ભોમવડું પડ્યું. કેટલાક એવા નવચુરક માણસો હતા કે જેના હાથે રમતમતમાં પણ ખૂનો થઈ હતાં.

મુંગઈ પ્રાન્તના જે તથા છોકરાં જોવા હતા કે, જે જન્મકામાં ડોરો ચરાવતા હતા તેઓએ રમતમાં કોઈ બેતાંવી, તે એ જોમાંથી જન્મજન્મો અને એ લિપાલી જન્મ્યા. એક સોગતીની ઉપર દાઈ ચુન્દો મૂરીને કાંદમાં દાળ

કર્યો. ત્હેણે શંસીની દુકમ કર્યો. સિપાહીઓએ ત્હેના ગળામાં દોરી નાખી બેસપર ચડાવીને વૃક્ષની ડાળ સાથે બાંધી દીધો. અને બેંસને હાડી મુકી. જ્યારે તે લટકવા લાગ્યો ત્યારે તે બાગી ગયા, એવા એવા કેશોમાં ત્યાં ગયેલા કેટલાક આદમી એવા હતા કે, જેની બલમનસાઇનો નમૂનો સમાજની બહાર પથુ મળી શકતા નથી.

જેલના જીવનમાં ખાસ વસ્તુ.

એ કેદીઓના જીવનમાં એક વસ્તુ છે, જેની ચર્ચા કરવી બહુ જરૂરી છે, અને તે તમાકુ છે. જેને જેલમાં “ સુકો ” કહેવામાં આવે છે. એ તમાકુ સૂકા પાંદડાંના રૂપમાં જેલમાં લઇ જવાય છે. દેશની જેલોમાં લઇ જવા વાળા સરકારી માણસો હોય છે, અને આન્દામનમાં વૉર્ડર અને પેટ્રી અફસર વિગેરે હોય છે. ત્હેને જેલની અંદર લઇ જવી નિયમની વિરુદ્ધ છે, અને ત્હેના લાવવાની જ્યારે તપાસ થાય છે. પકડાય છે, ત્યારે તે બરતરફ થાય છે, એને દુઃખ આપવામાં આવે છે. છતાં વધારું અંદર જવું રોકાયું નથી, કેમકે લાવવાવાળાને એમાં બહુજ આવક હોય છે. જે પૈસાનો લાવી અંદર એક અને વેચે છે. જેલમાં ઘણે ભાગે બધા કેદી ત્હેને મ્હોમાં રાખી ચાવે છે. જે ખાતા ન હોય તે પણ ખીજની સોજતથી ઝટ ખાવા સીખી જાય છે. જેલના સમાજમાં સૂડાનાં પત્તા નગદીતું કામ આવે છે. ત્હેનાવડે આદમી ખીજ પાસે કામ કરાવી પોતે સુખેથી બેસી શકે છે, અને તેમાર ચીજો ખરીદી લે છે. એથી રોકવા

ખરીદે છે. વળી ત્યાં (જેલમાં) અઠવાડીયામાં એકાદ વખત સરને દહી મળે છે. જેનું વળન ધણુંજ એણું હોય અથવા વધારે ખિમારી ભોમવી સુઓ હોય, તેને યોડુંક, દુધ મળે છે. તે પણ સૂઝાની લાલચે આપીને સડો ખરીદે છે. તેના કેટલાએ વ્યાપારી હોય છે, જે કેટલીકવાર પકડાઈ જાય છે, સગા પામે છે. પણ પોતાની દુકાન ચલાવેજ રાખે છે. વૉઈની અંદર જમીનમાં અથવા કોટડીની છોલી અંદર અથવા દિવાલોમાં પાંદડાઓ સખવાની જગ્યા બનાવેલી હોય છે. સડો આવો એ જેલમાં પૂરું એકાદ ભોમવું મળાય છે. ઘણા ખરા આદમી એવા હોય છે જે અરીસુ પણ મનાવીને ખાય છે, પરંતુ તેનાપર ઘણા રૂપિયા ખર્ચ લાગે છે. અને તે ગેદોડો ગુન્હો મળવામાં આવે છે.

આન્દામનમાં સ્વભાવ વિરુદ્ધ ગુન્હો.

જુમાર ખેલવો, સૂઝે ચાવવો, હામાસીની વાતો કરવી, પોતાની છટીકતો અથવા બીજી ભૂતી, પૂરાણી વાતો એક બીજાને બતાવવી, ઘણું મારું અને ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચવા એ બધું કેદીઓને બચતા રાખતે વિતારવાની રીત છે. જેઓની સર્વથી મોટી વર્તન સમસ્યા ગુનાઈ, સ્વભાવ વિરુદ્ધ ગુન્હો છે. જે થોડો જેલોમાં જાય છે, જેઓની મદદ પણ તે મણી ગેદોટી બદમાસી કરવાચાગા હોય છે. જેઓની અંદર બઈ તેવું કાળમાં રહેતું અમંગલ જેવું છે, એમાં જેઓમાં ખરાબીઓ મળીજ જોવામાં આવે છે. કાળા પાણીમાં

તેનું વિશેષ કારણ એ છે કે ત્યાં બિન બિન પ્રદેશોમાંથી લોકોને લાવવામાં આવે છે. જેમાંના કેટલાક કઠોર દિલ અને સ્વભાવેથીજ બદમાંસ હોય છે. જે લોકો સીમા પ્રદેશથી અથવા પંજાબથી જાય છે, તે ઘણે ભાગે એ પ્રકારની ધણીજ બદમાંસી કરે છે. યુ. પી. મુંગઢ અને મદ્રાસની તરફના લોકો ઘણે ભાગે કામળ પ્રકૃતિના હોય છે. તેમાંના જે ન્હાની વયના હોય છે, તેને ડરાવી અજાણી જગ્યામાં કામની સમ્પત્તાઈ બતાવી અને સૂકાની લાલચ આપી બગાડવા ધણીજ સાધારણ વાત છે.

બરમા દેશથી ધણીક કદી ત્યાં લાવવામાં આવે છે. ત્યાંના માણસોને તો લાખી વય સુધી દાદી મૂઠ ન હોવાના લીધે એ લોકોની દૃષ્ટિમાં અજાણ જેવા જણાય છે, વળી તે એ ભાષા સમજતા નથી, તેના અકસરો કામ લેવાવાળા કદી વૉર્ડર અને પેટી અકસર બળવાન જાતિઓમાંના હોય છે, તેને હરાવ કરીને જલ્દી બગાડી દે છે. પંજાબ, મદ્રાસ અને મુંગઢથી ઉચ્ચ જાતિઓના કોઈ કોઈ લોકો જેવામાં આવે છે, પરંતુ યુ. પી. ની ઉચ્ચ જાતિના અસંખ્ય વ્રાહ્મણો અને કાકુરો ધાડોના ગુન્હામાં કાળા પાણીએ જાય છે. એ ધાડોની અંદર ધણી બરા છોકરા હોય છે, જેનું કેરળ ચારિત્ર્યજ બરાબ નથી કરતા પ્રાયતઃ કેટલાકને તો ધર્મથી પણ ભ્રષ્ટ કરવામાં આવે છે. આવી બરાબીઓ ને કે આમે પણ જેઓમાં થાય છે પરંતુ બિન બિન જાતિઓ અને પ્રદેશોના અપરાધિઓને એક ઠેકાણે એકી કરવાની તેના

અવસરો ધણી વધી જાય છે. કેમકે કાળા પાણીમાં
જેલની ખેહાર ઘણા માણસોને સ્વતંત્રતા પશુ હોય છે,
બળવાતોની સ્વતંત્રતા નિર્જાને સવાવબું છે, એથી ખારો
મત એવો છે કે, એવા ગુન્હેગારોને સ્વતંત્રતામાં રાખવા
એજ ગુન્હાએને વધારવા છે.

રાત્રે સૂતી વખતે કેટલાક કેદી પોતાની વાતો બીજાને
સંબળાવે છે કે, મહે આમ કર્યું, તેમ કર્યું, વિતરે કોઈ
જૂની અમેદલેલાની વાતો લઈ બેસે છે, પરન્તુ તેની સાથે
કોઈ જાત જાતનાં ગાપનો અને એતો ગાપ પોતાનાં દિલપ્રુષ્ઠ
રાખે છે.

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ રોકાઈને તેની ફરિયાદ સાંભળતા અને તેનો ઉત્તર આપી આગળ વધતો હતો. પ્રત્યેક કેદીની ટિકિટ તેનું સર્ટીફિકેટ હોય છે, જેનીપર તેની યાવ ચલ-ગત અને ધંધાની સૂચના લખી દેાય છે. તેને હિસ્ટ્રી-શીટ પણ કહે છે.

જેલમાં દિલ ખુશી રાખવાની સામગ્રી.

જેલમાં રહીને દિવ ખુશી રાખવાનું માત્ર એક જ સામગ્રી રહી જાય છે, અને તે નવા માણસોનું આવવું હોય છે કે જે મહારાજ સ્ટીમર કલકત્તા, મદ્રાસ અને રંગુનથી લાવે છે. કલકત્તાથી ઉત્તર હિન્દના દેશ નિકાલ કેદિઓ આવે છે, જેનો સખ્યા ઘણું બાગે સોએકની હોય છે, તેની સાથે 'કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ હોય છે. મદ્રાસથી પશ્ચિમ અને દક્ષિણ હિન્દના તથા રંગુનથી બરમાના કેદી નવાઈ જેવા દેાય છે. જ્યારે નવા આવનારાઓમાંથી કેાઈ એાગખાણ પિગ્મનનું નીકળી આવે છે, ત્યારે મગવાવાળા કેદીને એથી વિશેષ આનંદ પ્રાપ્ત થાયકે. એકતો એટલા માટે કે તે તેની પાછળની હાલતના સમાચાર આપે છે અથવા એ એમ સમજે કે મનુષ્યનો સ્વભાવ છે કે કોઈ સખધીને મળતા મનુષ્યનું મન પ્રસન્ન થાય છે. જે લોકો સાવારણ ખૂનોના ગુન્દાઓ આવે છે તેને જેલમાં બહુ એાગ રાખવામા આવે છે. તેની સખનો અવધિ કેવળ સીધા ર્પ ગણાય છે. જેનો ગુન્દો માફ વિગેરે દેાય છે તેની અવધિ પન્નીક સુધી

હોય છે, વિષ દેવાવાળા અથવા આમ લગાડી ખૂન કરેવાવાળાને ધણા ખરામ સમજવા આવે છે, તેની સભની અવધિ (૬૬) ત્રીસ અમર પાત્રોજ વર્ષની હોય છે. સાદા ખૂનરાખાઓમાંથી જો કેાઇ ઉર્ફ વાયતાં લખતાં જાણતો હોય તેને ધણે માને મુન્શીના કામ પર જરૂર રહે છે, અને તેને સખત મજૂરી કરવી પડતી નથી.

ધણા કેહી તો ચેરી અને કમાઈના ધંધાવાળા હોય છે એ ભોડાએ પામ ખાંચ સાત સાત વખત પહેલાં જોઈ કાપી હોય છે. જોઈ તેવું ધર હોય છે, તે કિવામ એના છવને નથી જોઈતું, થોડા સમયને માટે બહાર નીકળે છે, પાછા ચેરી કરે છે અને અંદર આવી જાય છે. એવા ધણ કેટલાક જોયા કે કાળા પાણીથી છુટીને ગયા અને રસ્તામાં જ ચેરી કરીને પાછા આવી પહોંચ્યા.

કેદીઓના માટે દુકુલ.

જેલમાં જેટલી ઝીંઝો જાય છે, તેનો મુન્દો ધણે ભાગે પોતાના પતિને ઝેર દેવાનો હોય છે. તે એક જૂદી જેલમાં રહે છે, જેને રંડી બાઈ કહેવામાં આવે છે. પેરી આસરની, ટુંડેલની વિગેરે તેમાંથીજ જન્માવામાં આવે છે. તેને જલ્લ કામ કરવું પડે છે. ત્રણ વર્ષ પછી જો તે કેાઇ કેદીને ૫-૬ સંદ કરે, કે જેણે દસ વર્ષ કેા કાપી હોય તો તેની રજા લઈ વિવાહ કરી શકે છે, અને એમે જલ્લ દસ વર્ષ કેા જોખવા પછી જો કેાઇ મુળ કેાજદમાલ તેનો વિશ્વ ન

હોય તો તેને સ્વતંત્ર કરવામા આવે છે. તે પોતાનો બાકી સમય ખેતી કરી અથવા ગાયો બકરા રાખીને દૂધ વેચીને કરકસરથી ધણું પૈસા બચાવી શકે છે. એ સ્વતંત્ર લોકોની સંખ્યા ઘણી નથી હોતી, છતાં પણ જૂદી ન્હાની ન્હાની વસ્તીઓ છે. કાળા પાણીની લાખા દિન્ડુયાની છે, બરમા, મદ્રાસ વિગેરે દેશોના લોકો જદ્દો ઘોખી લે છે.

કેહો લોકોના બાગકાને માટે ઇચ્છાડીનમાં એક એંગ્લો-વર્નાક્યુલર મિડલ સ્કૂલ છે, જ્યાં દોઢસો બસેસો બાગકા ભણે છે. ત્યાંનાં બહેણાં ત્યાંની ઓફિસોમાં કામ કરે છે. એ સ્વતંત્ર સ્ત્રીઓનું વર્તન એટલી મોટી કેદીઓની સંખ્યામાં રહેવાથી સાફ રહી શકતું નથી. એ લોકોનો ખોરાક ચોખા હોય છે. લોકોને જો કાઠને જરૂર હોય તો કેવળ કમ-સરીટની વધારે રળથી મળે છે. સર્વ વસ્તીના માટે ખોરાકની સામગ્રી સ્ટીમરજી લાવે છે. સરકારી બંડારમાં જમા રહે છે, ત્યાં જ દુધાનદાર લોકો પણ ખરીદે છે

૧૭--જેલનું પ્રયોજન.

જેલખાનું નકું છે:--

જેલ એક નિરાળી વાદિ છે. તેનું અનુમાન સાધરણ લોકો નથી કરી શકતા. મહે પણ અંદર જવાની પહેલાં નામજ સંબંધ હતું, પુસ્તકોમાં વાંચ્યું ખજુ હશે. જેલની સળપર વિચાર દર્શો હશે, પરન્તુ એ રીતથી કે જેમ આવગમનના નિયમો વસાર જવાત્માને પરુઓ અને દેશોની અંદર નાંખી

વિશેષ બંધનમાં રાખવામાં આવે છે, કે જેથી તેના પર વિશેષ પાપોને ફર કરવાને માટે લેને મારવાની રીત ત્રા પેખી લેનામાં આવે અને અવસર ન મળવાથી એ પાપોનો અબાસ છુટી જાય. ઉદાહરણ તરીકે કહેવાય છે કે સંસારમાં સમાજે અને સરકારે એ પ્રયોજનના માટે બનાવ્યાં છે.

એ કલ્પિત પ્યાસ થઈ શકતો નહોતો કે એવી રીતનો સુધારો જેમોદારા કેવળ એક કલ્પિત સિદ્ધાંત હતો, જેમાં કંઈ સંસ્વાસ નહોતી. જો જેસ કેવળ એવી હોત કે જેણે એક પક્ષી પિંજરામાં હોય છે, તે ઉપર આપેણું ઉદાહરણ સત્ય બચાવે. જોકે પક્ષિ લેના કાઈ હેતુ સુધારવાને માટે પકડવામાં નથી આવતું, તેણે એક દૂર દિલના મનુષ્યના રોષને પૂરો કરે છે જો જેસ એક દૂર મનુષ્યને માટે બંધન કર્યા હોય તે તે કદાચિત્ એ પ્રયોજન પૂરું થઈ જાય છે. પરંતુ જેસ એક પિંજરૂં તો નથી હોતી, પણ તે તો એક ધણીજ મદી અને દુર્ગંધિત બચ્ચા હોય છે. જ્યાંના હવા પાણી, વાતચિત, વિચાર તરંગો અને ચેષ્ટાઓ લેને એક રીતનો નમૂનો બનાવી દે છે. એ તે સ્થાન છે કે જ્યાં મનુષ્ય સમાજના પવિત્ર ચરેલા મનુષ્યોને એકત્ર કરવામાં આવે છે, જેથી તે પોતાના મનના વિચારોને એક બાંજ સાથે બદલતા લેની માફક પોતાનો સમય વ્યતીત કરે. જ્યારે કામ સાગી પ્રકૃતિના માણસને લેની અંદર નાખી દેવામાં આવે છે, સમય મધ્ય પછી તે પણ એવોજ થઈ જાય છે, જેણે એક મેણું ઉદારતા

મંગીનો છોકરો, જેના નાકમાં મંધ સુંઘવાની શક્તિ ન મરી ગય છે.

દેશની જેમને વહિવટની રીતપર લાજના ઉદ્દેશથી ચલાવવામાં આવે છે. પણ એમાં શક નથી કે જેલના દારોગા અને કર્મચારી સાધારણ અને હલકી જાતિઓમાંથી લેવામાં આવે છે, તે કોઈ સારામાણસને વિપત્તિમાં ફસા જવથી પોતાના હાથ જરૂર રંગરા માગે છે. જ્યારે કોઈ નવો માણસ તેમાં આવે છે કે તેની પાછળ જેલના પુરોંટ નંબરદારોને પાળેલા કુતરાની માફક છોડી દેવામાં આવે છે જે તેને હેરાન કરે છે. સખ્ત મજૂરી અડપે છે, ગાળો દે છે, અને ફટકારે છે, જેથી તે કંઈક પૈસા ઘેરથી મંગાવી જેલના અફસરોની પૂજા કરે. એ પ્રમાણે દરોગાને માસિક રૂપિયા આપવામાં આવે છે. જેથી તેને આ તોફાન મરતીથી બચાવે. અમને જણાયું હતું કે કદિ કદિ રૂપિયા કઢાવાને માટે સખ્ત માર મારવામાં આવે છે, અને નંબરદાર કેદી ખૂની પ્રકૃતિનોજ હોય છે. તે કોપમાં આવે છે ત્યારે જનથી મારી નાંખે છે, અને તે મામલાને એમજ રહે દે ફરી નાંખે છે એથી જેલોમાં રિવાજ છે કે પદાન કેદિયો કે જેની અંદર ધ્યાના બાપનો અંશ પણ હોતો નથી તેને વધારે ઉપયોગી અને બવામાણસ સમજીને નંબરદાર બનાવામાં આવે છે.

જેલમાં દંડનું પ્રયોજન.

જાન્યમનમં દંડનું એક પ્રયોજન સમજવામાં આવે

છે અને તે કુદીઓ પાસેથી “ કામ લેવાનું ” છે. વસ્તીના
 શાસક, અધિકારી અને બીજા અધિકારીની ઉત્પત્તિ તેના
 કામ પર નિર્ભર છે, તેવું કામ એ છે કે કાળાપાણીની
 વસ્તીને લાભદાયક બનાવવી જોઈએ. કુદીઓની
 મહેનતથી ત્યાંના મોટા મોટા અધિકારીને પગાર મળે છે.
 ત્યાંની ફાજ અને પોલીસનો પગાર નીચો છે, ત્યાંની સ્વ-
 તંત્ર વસ્તીનો નિર્વાહ થાય છે. તેની પોતાની ઉદરપર્તિના
 માટે સામાન લાવવામાં આવે છે. એથી દરેકની સ્થાને
 એકજ વાત “ કામ ” છે. થવું તો તેમ જોઈએ કે બરમી
 કુદીઓ પર બરમી પેટી અધિકાર રાખવામાં આવે, પરંતુ
 તેનાં હૃદય કામળ હોય છે, કામ લેવાને માટે સખ્તાઈ
 કરતા નથી, એથી તે પર પાન અધિકાર રાખવામાં આવે
 છે, કે જે કામ તો લેજ છે, પરંતુ તેની સાથે જો બિચારા
 પર કેવા કેવા અત્યાચારો હોય છે, તેવું અનુમાન બાંધવું
 કઠિન છે. જેટલી ખુરાશજો થાય છે તે સર્વને અધિકારી
 જાણે છે, પરંતુ તે કોઈ ઉપાય કરી શકતા નથી. જ્યાં
 જો સિદ્ધિમાં થઈ શકે છે કે, બીજા કુદીઓનો સુપારવાનો
 ઉદ્દેશ રાખીને તેની અંદર રહેલી ખુરાશજો દૂર કરવાની
 હોય, પરંતુ કામ સિદ્ધ કરવાનું બીજા પ્રયોજન હોય તે
 પછી ખુરાશજોનો ક્ષી પર્વા નથી કરાવી.

આચાર ક્યા અને ન્યાયની વ્યાખ્યા હરમદરેન્સ-
 રને પોતાના “ આચાર ” નામના પુસ્તકમાં ક્યા અને
 ન્યાયના સુષોભ પર પ્રકળ વર્ણ કર્યો છે. સોમાયદીન માટે એ

ખન્નેનું વર્તણું એક ધણું જ કઠિન કામ છે. સમાજે પોતે પોતાને જીવિત રાખવો અને પોતાના મનુષ્યોને સુખ તથા ઉન્નતિના અર્થે કંઈક સાંસારિક નિયમો બનાવ્યા છે, તે એકે આપણને સર્વ કંઈ કરવાની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત છે, પરંતુ એવું કરતાં આપણે કોઈ બીજાની સ્વતંત્રતામાં બાધક ન થઈએ. એમાંથી ચાર પાંચ શાખાઓ નીકળે છે, કે આપણે બીજાના હક્કોનું ધ્યાન રાખીએ, બીજાના શરીર કે અથવા જીવને નુકસાન ન પહોંચાડીએ, દુરાચાર ફેલાવી સમાજની જડોને ખોખરી ન કરવી, બીજાનું અપમાન કરીને પોતાની છુરાઈ ન કરવી. આપણે મન વચન અને કર્મમાં એક સરખા થઈ કોઈને હેતરવો અગર હોય ન હોય. એ નિયમોને તોડવાની સેંકડો રીતિઓ છે, જેને સમાજ ગુન્હો કહીને એ નિયમોને તોડવાવાળાને દંડ દે છે જેથી એવું બીજા ન કરે.

એક મનુષ્ય જરા સરખી વાત પર ક્રોધમાં આવી જાય છે, અને બદલો લેવાને અગ્નિમાં બળતો બીજાને મારી નાંખે છે. એક મનુષ્ય કોઈ દુર્બલસનમાં ફસી જાય છે, તે પૈસા કમાઈ શકતો નથી. બીજાનું ધર શાકે છે, તેની સ્ત્રી છોદવાને મારી નાંખે છે, પાછળથી પરતાય છે. રડે , અને કહે છે. કે મહારી જૂન થઈ ગઈ મદને કમા કરો. દયા તો એ ધન છે કે તેવું કરણકંદન સાંભળી લેને છોડી મૂકવો જોઈએ, પરંતુ ન્યાય કહે છે કે જે લેને છોડી દેનામાં આવશે સમાજમાં ગમે તે નોગન.

કરી પોતે પોતાને કામા કરાવી લેશે એટલા માટે બીજાને શિક્ષણ મળે અને તે બિવિધમાં એવું કરતો અટકે, એવી આનસ્થક છે કે તેને કોઈરદંડ આપવો જોઈએ. નહિ તો સમાજના અવ્યવસ્થા ફેલાઈ જશે.

પરંતુ એ પ્રશ્નનો બીજો એક પક્ષ જુદો છે તે એ કે એ મનુષ્યના એવા અપરાધ કરવામાં આપ્યા સમાજની ક્યાં સુધી જવાબદારી છે. ખુદી રીતે તો જવાબ છે કે જો કોઈ મનુષ્ય પાપ અથવા અપરાધ કરે છે તો તેમાં બીજાની શું જવાબદારી છે ? જવાબદારી એટલામાટે કે પ્રત્યેક મનુષ્ય ધર્મ કરીને સમાજની રચનાનુજ પરિસ્થિતિ છે. જો એક મનુષ્યને એટલો ક્રોધ છે, તો તેનું કારણ શું તો એ છે કે તેણે પોતાના માતા પિતાથી એ સ્વ-ભાવ પ્રાપ્ત કર્યો છે, અથવા સમાજે તેને સશિક્ષણ ન આપ્યું, બીજી રીતિઓમાં તેની અનુચિત એટલા માટે સમાજ જોખમદાર છે. એ પ્રકારે ચોરી વિગેરે અપરાધો જો દુષ્ટ વ્યસનોનું પરિણામ હોય, તોપણ તે એ વ્યસનો બીજા પાસેથી શીખ્યો છે, અને દુષ્ટ વ્યસનો ફેલાવાની જવાબદારી સમાજપરજ હોય છે, અથવા તે અપરાધ જૂન અને નિર્ધનતાનું પરિણામ છે. તેના માટે પણ સમાજનું કર્તવ્ય છે કે એની પહેલાં કે તે એ અપરાધોના માટે સજા ધારી, પોતાની અંદરના જૂન અને નિર્ધનતા દૂર કરવાની

એ બધી બાબતોપર વિચાર કરતા એજ વ્યાખ્યાની જણાય છે કે, જે ડેકાઠ કોઈ અપરાધીને દંડ આપવામાં ન્યાયનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ, ત્યાં સમાજે પોતાની ટુટિ-એને ધ્યાનમાં રાખી દયાયા પણ કામ લેવું જોઈએ. એથી દંડને ઉદ્દેશ્ય એ હોવો જોઈએ કે અપરાધ કરવા-વાળાને એવી સ્થિતિમાં રાખવો જોઈએ કે તેમાં પૂરો સુધારો થઈ શકે, અને જ્યારે તેના સુધરવાનો નિશ્ચય થઈ જાય ત્યારે પાછો તેને સ્થાનિતતાનો અવકાશ આપી દેવો જોઈએ. હું ધારું છું કે એજ નિયમોને સહામે રાખી અપરાધી છોડવાને માટે રિફોર્મેટરી બનાવવામાં આવી છે. રન્ટુ મહારી સમજના નથી આવતું કે નહાની વયના ઝાળકો કાળાપાણીએ ચામાટે મોકલવામાં આવે છે. જ્યાં સુધરવાને બદલે દિનપ્રતિદિન તે પાક્કા શુદ્ધેગાર થતા જાય છે, બહેતર છે કે, " રિફોર્મેટરી " નો નિયમ એ નહોતી પના કોઈઓપર પણ લાગુ કરવો જોઈએ કે જેનો તે પહેલો અપરાધ હોય.

અનુક્રમે વધવાવાળી શ્રેણીઓની ચર્ચા.

જેલની અંદર જે સજાઓ કરવામાં આવે છે એ મધાનું કારણ હજીવામળવા અને સતત ગતિને રોકવાનું હોય છે. જ્યારે એક મહત્ત્વ જોવામાં જાય છે, ત્યારે તે પોતાની પ્રજ્ઞાનુસાર ચાલવાને બદલે જેલના દિવાલોની અંદરજ દરી કરી શકે કે, અને કેળ જેલની અંદર રહેવાળાની સાથેજ હળીમળી શકે છે. જ્યારે ત્યાં કોઈ

પરંતુ એથી આગળ વધીને એ લોકોની અંદર એવા
 “ ઈક્ટર ” હોય છે જે યરીરના રોગ પેદા કરી જાય છે.
 સાધારણ રીતે આપણે રોગને દુ.ખનું મહોટું કારણ સમ-
 જીએ છીએ અને તેનાથી જ્યાં સુધી અને ત્યાં સુધી બચવા
 માગીએ છીએ, પરંતુ જેલની સ્થિતિ એથી વિપરીત,
 હોવાને લીધે એવા ઘણા મનુષ્યો જોવામાં આવે છે કે જે
 રોગ આવવાથી પ્રસન્ન થાય છે, કેમકે તે :હોસ્પીટાલમાં
 દાખલ થઈ કામથી છુટી શકે. જેમ જેમ ડોક્ટર ઇલાજ કરીને
 સાજો કરવાની મહેનત કરે છે, તેમ તેમ તે એથી વિરુદ્ધ
 કુપ્રયત્ન કરીને રોગને લંબાણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જે-
 લના ડોક્ટરોને રોગ અને રોગી બન્નેની વિરુદ્ધ આત્મી ઇલાજ
 કરવો પડે છે.

એ લોકોના વાસ્તવિક ડોક્ટરો તે જુના કેદી હોય
 છે, કે જે તે સુકિતઓ જાય છે જેથી રોગ થાય અને એવા
 વે છે. જેને કાંઈ એવો ડોક્ટર નથી મળતો અને તે
 કામથી ધણો હેગન થાય છે ત્યારે એક સાધારણ જોવા
 ઉપાય કરે છે. કામના દુકાને બારિક વાટીને ખાઈ જાય
 છે. કામનો જુકો પેટની અંદર જઈ આંતરડીઓને ચીરી
 નાખે અને અંદરથી લોહી વહેવા લાગે છે. પ્રથમ તો એ
 એવું ધાતક સિદ્ધ થાય છે કે તેનો જીવ નીકળી જાય છે.
 તથિતો કેટલાક મહિના હોસ્પીટાલમાં પડ્યો રહે છે. એ
 પ્રમાણે કેટલાક આખી અંદર ચૂનો નાખી તેમાં જખમ

હરી લે છે, જેથી કાંતો આંધળો થાય છે અથવા કેટલોક સમય લેને કામથી રમ મળે છે.

તે “ ડાક્ટર ” કદી પોતાની પાસે ત્રણ દવાઓ રાખે છે. એક લાલ રેતી હોય છે જે જખમ કરવામાં કામ આવે છે. લેને વાટીને તેમાં દોરો પલાળીને સૂકવી નાંખી અને એક સોયથી પીંડીમાં અથવા બાજુમાં કે કાંઈ ખીજે ડેકા-લેથી સોયને ખોસીને દોરો તેમાં નાંખી દે છે. રાત્રિની અંદર ભારી સોળે અને જખમ પડી જાય છે અને પછી દોરો કઢાડી લેવામાં આવે છે. ખીજી ચીજ “ જમાલગો-ટાનાં ખીજ ” છે. એ એક જે વાટીને ખ.મ લેવાથી લો-હીના ઝાડા આવવા લાગે છે, અને મનુષ્ય એટલો નખજો થઈ જાય છે કે કેટલાક દિવસ સુધી પડ્યો રહે છે. ત્રીજી ચીજ “ સફેદ દણેરનાં મુળીયાની ઊલ છે. ” લેને વાટી જોળી સાથે ચણાના જેવડી ગોળીયો બનાવવામાં આવે છે. તે જોળી ખાવાથી જે ત્રણ દલાકની અંદર સખત તાવ આવે છે અને થર્મામીટરમાં ડીગ્રી ધણીજ થઈ જાય છે. તે તાવ પાછો આપોઆપ ઉતરી જાય છે. એવી રીતેથી ડાક્ટરને ઉતરવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. અનુભવી ડાક્ટરો લેને તુર્તજ પરખી લે છે, પણ કંઈ દરી શકતા નથી. હા, કેટલાક એવા હોય કે ત્યારે ડાક્ટર જખમ રમવી દઈ સારો કરે છે, ત્યારે કદી લેને પાછો તાળે દરી દે છે, ત્યારે ડાક્ટરો લેના પગ વિગેરે કાપી નાંખે છે. ~~કદી~~ કદી એના પત્નો કરે છે કે આંધળા થઈ જાય છે.

જે રસ્તા હોય છે. એકતો મનમાં લાડુ બનાવતો રહે અને જરૂરીઆતોને વધારો પોતાના હૃદયના દુઃખને વધારતો જાય. ખીજો રસ્તો ધમ્મજોને મારી નાંખવાનો છે. ધણેમાટે એ થયા કરે છે કે જે વસ્તુ મનુષ્યની આગળથી દૂર કરી દેવામાં આવે છે, ત્યારે તેને મેળવવા બાળકોની માફક જીવ લલચાય છે, પણ જે રસ્તો દુઃખનો છે. કોઈ કોઈ સારા મનુષ્યો હોય છે, કે જે ખીજો રસ્તો મહત્ત્વ કરે છે, અને કંટાળાકે સમય એ પર અજ્ઞાસ કરવાથી તેને હિન્દુ અથવા બૌદ્ધ શાસ્ત્રોની સત્યતાની કહર જણાય છે, કે સી રીતે તૃપ્તિને મારી નાંખવાથી અસીમ આનંદને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

જ્યારે તુચ્છ જેવી સાંસારિક વસ્તુનું મુશ્મ જેલમાં એટલું વધો જાય છે, તો તે જીવન જેને મનુષ્ય એટલું મુશ્મવાન સમજે છે, જેલમાં તેની કિમત ક્યાં સુધી પહોંચી જતી હશે, એ અનુમાન કરી શકાય છે. વાત તો એ છે કે જે જીવનના પાછા મળવાની કરી આશા ન હોય ફરી તે પાછું મળવાથી મુશ્મનું અનુમાન કહાડી શકાતું નથી. જે જીવન મેળવવાને માટે મનસ્વી કેદી પોતાના પ્રાણને જોખમમાં ઉતારી દે છે. જેલની અંદરથી પણ સરીયા કાપી અને દીવાલો કુદી બહાર નીકળી જાય છે. પરંતુ જે કેદી મહાર ટાપુઓમાં કામ કરે છે તેના માટે જંગલમાં ન્હાથી જડું ઘણું જ રહેલું છે. એ જંગલોમાં જંગલી શોકા રહે છે, અને તે જેમ જેમ જંગલો કાપ્યે જાય છે તેમ તેમ તે

દૂર હોતા જાય છે. એકવાર ભાગી છેની પાસે ચાલ્યા જવાનો એ અર્થ થાય છે કે કાંતો તે અને મારી નાંખશે અગર એ છેની પાસે સ્વતંત્રતાથી રહેશે. કેટલાએ મનુષ્યો જંગલમાં ન્હાથી જઈ પોતાની ખેતી બનાવી લીધી છે, અને સાંજ પડ્યા પડ્યા દિવસ રાત્રિ ગાળે છે.

હે પરમેશ્વર ! એકવાર તો
સ્વદેશની માટી ખતાવ.

છેની સાથે એક ખીજે બાર જે કદીઓના હૃદયમાં સાધ્યા કરે છે, તે એકવાર પોતાના પ્રિયવતનને જોવાનો હોય છે. મહેં જોયું, કે મહોટા મહોટા પ્રસિદ્ધ બદ-માંસ કદી પોતાનાં ઘર અને દેશની યાદીમાં રડી પડે છે, અને ઉડા નિશાસો નાંખે છે કે છેને માત્ર પોતાના ગામની માટી (ધૂળ) જોવાનો સમય મળે. મનુષ્ય સ્વદેશનો પ્રેમ ત્યારેજ શીખે છે કે જ્યારે છેને સ્વદેશથી જૂદો કરી દેવામાં આવે છે. જેમ દુઃખમાં પડવાથી સુખનું મુલ્ય જણાય છે એવીજ રીતે તે દૂરદેશ હોવાથી તેને દેશની યાદી આવે છે. સુનેલા કદી ઉંઘમાં પણ બડગડી ઉડે છે:—

“ હે પરમેશ્વર ! એકવાર તો સ્વદેશની માટી ખતાવ.”

એ ભારતી સત્યના અમે એવી રીતે જોતા હતા કે આન્દામન બારનગરથી હજારો માઈલ દૂર છે, ખરમાથી પણ સેંકડો માઈલ સમુદ્રની વચ્ચે છે. છતાં પણ કદીઓ જંગલમાંથી વાસો કાપી છેનો એક વાલે સમુદ્રમાં ફેંકે છે. વચ્ચે આટો અને

કોઈ કોઈ એક જાતના વાંસ રાખે છે જેની ભુંગીયા પાણી રાખે છે, તે કાપી રસ્તાના માટે પાણી કઢાવી લે છે. જો હવા અતુરું મગી જાય અને હેતું ચારખ સાઈ હોય અને તે એ શોધવાવાળા વહાણથી ખૂબી જાય કે જે સરકારની તરફથી એવા ભાગી છુટેલા કેદીઓને પકડવા માટે સમુદ્રમાં ફરતા હોય છે, તો તે ખરમા કે મદ્રાસના કિનારે પહોંચી જાય છે. કેટલાક તો આ મળથી સમુદ્રમાં ફૂંચી જાય છે, અને કેટલાક કોઈ કિનારાપર પહોંચ્યા મા-મના નંખરદારોના રિપોર્ટથી પકડાઈ જાય છે, કદાચ કોઈ ખચીતે નીકળી પશુ જાય છે. અઠવાડીયા અને મહિનાઓના માટે પોતે પોતાને કોઈ સાધન વિના દેશ જવાને માટે સમુદ્રમાં ફેંકી દેવા એ આશ્ચર્યજનક સાહસનું કામ છે.

જર, જમીન ને જોડે

સાધારણુરીને કેદીઓની જે મોટી પકિતો કહેવાય છે. એકતો તે કે જ્યાં જાંદોઅંદરની લડાઈ અથવા બળવો થાય છે અને તેમાં ખૂનો થઈ જાય છે. એ રીતની લડાઈનું મૂળ વચ્ચે બાગે જ જમીનની તકરાર અથવા ઓના સમ-ધમાં મામલો હોય છે. એ લોકોના મુદ્દમાં વચ્ચે બાગે એવીજ મામતોના હોય છે. કોઈ ઓના ચાવચલકમાં થક પેદા થાય છે, એથી બદનામી થાય છે, હેતું ખૂન કરવામાં આવે છે અથવા હેના ચારને મારી નાખવામાં આવે છે. જમીનના સમ્બંધમાં પડોશીઓના સાથે વેરમાલ થઈ જાય છે. અને તરફથી એક બીજાના પક્ષપાતી

એકઠા થઈ જાય છે, અને લડાઈમાં કાઈનું ખૂન થઈ જાય છે, કોઈ ધામલ થાય છે. એવા પ્રકારના ગુન્હાની જડ એક બીજાની જૂલ, ક્રોધ અને ધર્ષા હોય છે. બીજી રીતના ગુન્હા માલ અથવા સંપત્તિની વિરુદ્ધ હોય છે, તે કરવાવાળા માત્ર એકજ લાલચ રાખે છે કે જે બીજાનો માલ વગર મહેનતે હાથમાં આવી જાય. માલને ઉડાવવાની ખાખ તમાં એ લોકોએ અનેક યુક્તિઓ રચી છે. બધામાં સાદી યુક્તિ તો ચોરીની છે, જેમાં એક યા જે યાદશી મળીને રાત્રે કોઈ ઘરમાં છુપાઈ રહે છે, અને જે કંઈ મળી ગયું તે લઈ નહાથી જાય છે. જ્યારે એ માણસોની સંખ્યા વધી જાય છે અને તે યસજ થઈ જાય છે, અને જો કોઈ લોકો તેની વિરુદ્ધ ઉઠે તો તે લડવાને મારે તૈયાર થાય છે, કલ્પેથી ધમકી દઈ સર્વ માલનો પતો મેળવી લે છે, અને બહા-તારે લૂંટીને લઈ જાય છે, તો તે ડાકુ (ધાડપાકુ) કહેવાય છે. જો એ ડાકુઓમાં કોઈ અસાધારણ દ્વિભૂતવાળો આદમી લીડર બની જાય તો તે પોલીસ અને સરકારની સામે ખુબ મુકાબલો કરે છે, અને જંગલોમાં પોતાને છુપાવાનાં ટેકાણાં બનાવી લે છે.

વધારે દુશિયાર આદમી તો એ હોય છે કે તેઓ બદલીને રહે છે અને લોકોને ઉતરી તેનો માલ ઉડાવે છે. એ લોકો એક તરફના હથેલી હોય છે. એક આદમીએ મને જણાવ્યું તે પોતાના ગામમાં મોટા રાજાવાળો સંપદ હતો. મોટા હોને ધણે સમતકારી સમજતા હતા. તેના વિષયમાં

એક વિશેષ વાત પ્રસિદ્ધ હતી કે તે સાધારણ ધાતુઓય
 સોનું બનાવી બચતો હતો અને ખરી વાત એ હતી કે તેના
 આસપાસના બે ત્રણ જીલ્લાની હદમાં તેણે આશરે સો
 ઉપરાત એન્ટો રાખ્યા હતા. અને તે ગુપ્ત ગંડણી હતી.
 તેનો એન્ટ એવો અવસર બચતો કે પુર્વજ એને ખબર
 આપી રતો હતો. તે એજ રાત્રે જતો હતો. દિવસ આખો
 તે ધરખાજ રહેતો હતો, કંઈ કાઠને કાઠ ન આવ્યો કે તે
 રસાયણી કે અખતારી નથી, પણ પાકો ચોર છે. તેને
 એક એન્ટ પકાઈ ગયો અને તેણે પોતાના બચાવના
 માટે પોલિસને એ તમામ મુખ્ય કારસ્થાનની ખાતખી આપી
 દીધી. એક આદમીએ મહેને જણાવ્યું કે તે "એન્ટ્રેપ્રેનર"
 ચોર હતો. કોઈ પાટલૂન વિગેરે સરસ પોલાણ પહેરીને
 રેલ્વેમાં મુસાફરી કરતો હતો. યાજ બેઠાં સેન્ટ કલાસ
 ખગર ફરટી કલાસમાં બેસતો હતો. તેની પાસે એક એવી
 તેજ પોલાણી કાપર રહેતી હતી કે સામતાજ કપડાં વિગેરે
 કાપી નાખતી હતી. ખીરસો કાપી લેતો હતા અથવા, એ
 રેલ્વેની વચ્ચે સૂતેલા મુસાફરોના ટુંકે અથવા પોટકું પાડી
 નાખતો અને બીજા રેલ્વેને ઉતરી એ તરફ જઈ લઈ લેતો
 હતો. કટલાક આદમી એક મુકદમામાં સજા ભોગવીને આવ્યા
 હતા, જેણે જોની એક કંપની (સોનેરી ટોળા) કહાડી હતી.
 મુબાઈમાં તેના સોજતી એ વ્યાપારના માટે એક દુકાન
 ખોલી. તે ધ્યાન રાખતા હતા કે કપારે અને કપ માડીમાં
 અમુક આદમી વધારે રૂપિયા અને માલ લઈને જાય છે.

અને તે બાબતની સૂચના પોતાના સોળતીઓને આપતો હતો. તે એ ગાડીમાં ચઢી જતો હતો, અને જ્યાં કંઈ લાગ મળ્યો ત્યાં એ સામાન લઈ છુ થઈ જતો હતો. કેટલાક વર્ષો સુધી એ ઢોળી કુંપની ત્રોટા મોટા વ્યાપારીઓને લૂટતી રહી એમાં કેટલાએ એવા માણસો હતા કે જેની પાસે પોલિસોના ડ્રેસો હતા, અને તેમાંના કેટલાક આદમી મળી પોલિસ અફસર અને કોન્સ્ટેબલ બની જતા હતા. શાહુકારના મકાન પર ગયા, અને કહ્યું. તમારા મકાનમાં ચોરીના માલની બાતમી મળી છે. તપાસ લેવી થઈ રી, હીરા મોતીના દાગીના વિ. લીધા અને ચાલતા થયા. હો રામ રામ !

સાધુના વેશમાં ઠગારા.

ધણા એવા મનુષ્યો છે, કે જે સાધુના વેશ ધારણ કરતા હતા અને ગામમાં જઈ કાંઈ સારા સારા ધરોળી પાસે રહેતા હતા તેને ધરાદો ઝેર દેવાનો હતો. લાગ મળી ગયો. મકાનના માલિકને ઝેર દીધું અને માલ ઉઠાવી રવાના થઈ ગયા. બીજા કેટલાક ઠગો જે વધારે થયા તે ગામમાં રહ્યા, કાંઈ વિધવા અથવા યુવાન છોકરીને બહેન તરીકે સાચે લઈ જતા, અને કાંઈ કેટલાએ જઈ તેને ત્યાં વેચી નાંખી. એક સાધુ હતો કે જે પોતાની જોડીમાં એક વાસણ રાખતો હતો. એ વાસણ પર લાલ અને પીળું રંગનું વર્ણન હતું. તે ચાંદીનું સોનું બનાવો નાણે એમ કહી કાંઈ નહિને કાંઈને પોતાની જાલમાં ફસાવી

હતો. તે કહેતો હતો કે આવી જાતનું વાસણુ લ્યો, તેની પર લાલ અને પીળું કપડું ચઢાવીદ્યો. તમામ ચાંદીમાં દાગીના વાસણુમાં નાંખી લઈ આવો. એ વાસણુને જમીનમાં દાટી તેના પર અગ્નિ સજાગવી મંત્ર બોલતો હતો. પરંતુ જમીનમાં દાટી વખતે પોતાની જોળીવાળું વાસણુ લેને બદલે મુકી દેતો હતો અને પેડું વાસણુ પોતાની જોળીમાં સરકાવી લેતો હતો. રાત્રિ પડીકે રવાના. તિર્યોર બનેલા સાક્ષી, યાત્રાળુઓના માથપર નજર રાખતા હતા. એક સાધુ ઠેકાણે ઠેકાણે મ્હોટા હવન કરાવતો હતો, અને હવનની અગ્નિમાં સિંહપર ચડેલી “ દુર્ગા ” નું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવી દેતો હતો, જેથી જોવાવાળા આશ્ચર્યમાં ચકિત થઈ જતા હતા. અને ‘સોઠો પાસે’ દેવીને પ્રસન્ન કરવાને માટે રૂપિયા ડગતો હતો. તેણે આંગળીમાં એક અંગૂઠી રાખી હતી, એ અંગૂઠીની અંદર કાચમાં એક પછી મારીકે દુર્ગાની મૂર્તિ જડી હતી. તે કાચ રહામે રાખવાથી તેણે ‘મ્હોટું’ પ્રતિબિંબ અગ્નિની શિખાપર પડતું હતું.

તિર્યોર ડોંગાનાં ટોળા હતાં. જેમાંનાં બેયાર આદમી. માંથી એકને મહંત બનાવતા હતા, અને તેના બે સોગંતી યાત્રીઓના આવવાનાળા રસ્તાપર બેસી જતા હતા. યાત્રીઓનો સમૂહ આવતો જોઈ તેની સાથે મળી એ સાધુ મહારાજની બકાઈની ડીંગા-હાંકવા લાગતા હતા. જ્યારે તેની પામે પહોંચતા ત્યારે તે ચોતે જઈ તેના પગમાં પડી જતા હતા. અને રૂપિયા ફેંકતા હતા. બાકી યાત્રી

પણ તેની દેખાદેખીથી કંઈ નહિને કંઈ બોટ ધરે ॥ હતા.
એવા ઠગોતું રહસ્ય એકજ છે, કે તે ખી ને સાથે
લોકોને છેતરવાને માટે છુપા કાર્યમાં મેળવે છે. પંથ ચલા-
વનારાના પણ આં યુક્તિને કામમાં લાવે છે.

યાત્રાગુ ચાલ્યાં જાય છે, તે પાછા સડકપર બે માણસ
જઈને ઉભા રહે છે એજ લોકોમાં બનાવટી તોટ અને
એક બનાવવાંવાળા તથા બનાવટી રૂપિયા પાડવાળા પણ
હોય છે. કાંઈ એવા કરીડાઓના દરની માટી લઈ કંઈ ફળો
મેળવી લેના રૂપિયા અને ગીનીઓ વિગેરે સાંચામાં બનાવી
સે છે. એજ લોકોમાં બાળકોને ફાસવાવાળા પણ મળેલા
છે. જે મ્હોટી મ્હોટી સુંદર કાચની ગોળીઓ અને છાક-
સંને રમવાનાં દડા વિગેરે પાસે રાખે છે. ગામડામાં અથવા
ગલીમાં જાય છે. ખચ્ચાંને બતાવી પોતાની સાથે
સાથે એકાંતની જગ્યામાં લઈ જાય છે અને ઘરેણાં વિગેરે
ઉતારી પસાર થઈ જાય છે.

સોની અને શરારું ન રહેવા લેઈએ.

ઘણે ભાગે સર્વ પ્રકારના ચોરા અને ઠગોને પૂછવાથી એક
શિક્ષણ મળે મળ્યું, તે એ હતું કે એ ગંધાગુન્ડાઓનો આરંભ
ઘણે ભાગે ધરેણા બનાવવારા સોની અને તે આખરે લેનારા
શરારું દારાજ થાય છે. કેવળ એ જ સમાજને ચૂસવા-
વાળી રેખીયો છે, કે જે રૂપિયા અને પૈસાદાર લોકોની
મારીઓ જાણે છે. પૈસાદારોથી લેની આવક અને આજી-
વિકા માને છે અને લેનાજ એ ચોરા અને વૃદ્ધાઓના

ચિંતાર બનાવે છે. આજ્ઞા છે કે સોશ્યાલિઝમ પૈસાને બરાબર વહેંચી નાખેતો અપરાધોને દૂર કરવાનો હવાય સિદ્ધ થાય. પરંતુ જ્યાં સુધી સોશ્યાલિઝમનું રાજ્ય આવે, ત્યાં સુધી પૈસાદાર લોકોનો બચાવ એમાં છે કે ખત્તે શ્રેણીએ (સોનીને ચરાફ) ને સમાજની બહાર કઢાડી મુકે.

(૧૯) યુદ્ધની સમાપ્તિ.

(જેલમાં વર્તમાનપત્ર.)

પોલિટિકલ ક્લોઝોના માટે એક મુદરખાની ચીફ કમિશનરની તરફથી અથવા સુપરિટેન્ડેન્ટની તરફથી કરવામાં આવી, અને તે હતી કે લડાઈના સમયમાં હોને લાંકનનું સાપ્તાહિક પત્ર ટાઇમ્સ વાંચવાને માટે મળતું હતું. કે સમગ્રનું પુરું કે તે માત્ર આટલી જ ઉદારતા હતી તો પણ જેલમાં બીજા જે અનેક યુદ્ધો જામી રહ્યા હતા હોનો મા. મલો જોતાં તે એટલી મોટી હતી કે તેમાં સર્વે દુખોનો બહોળો વળી જતો હતો.

જેલનો પોલીસીના વિચારથી એ જરૂરી હતું કે અને પોતાના દેશની હાલતની કંઈ ખબર પડવી નહિ જોઈએ એથી દેશના કોઈ સમાચાર ક્વચીત્તર સાંભળવામાં આવતા હતા. જોકે દેશની બાબતમાં મોટા મોટા બનાવોનો પણ મને તેથી રીતે જાણ નહિતો મોડા વેળે પણ અમને જાણતો હતો. દેશનું કોઈ નહિને કોઈ વર્તમાનપત્ર સ્વતંત્ર લોકોના કામમાં આવી જતું હતું. અને જ.

હારથી કોઈ નહિને કોઈ કેદી જેલમાં આવ્યે રહેતો હતો. એ બોકોની હથિયાર મ્હોટા મ્હોટી વધારેલી અને પોતાના વિચારોના રંગમાં રંગેલી હતી. દેટલોક સમય અમારા હાં રહેવાયા કેદીઓની વાતોમાંથી સાચા અને જૂઠી ઓળખવાનો અભ્યાસ થઈ ગયો હતો. એ શિવાય અમારામાંના કોઈ કોઈના પત્રો ધણે ભાગે આવ્યે જતા હતા એથી પણ કંઈ બનાવોની ખબર પડી જતી હતી.

એકજ ઇચ્છા બાકી હતી !

હું પહેલાં કહી ચુક્યો છું કે મ્હને જીવવાનેમાટે જે ઇચ્છા બાકી હતી, તે કેવળ એટલી કે પુદ્ગલો તમારો નોઈ થકું. આ પુદ્ગલ માનવ ઇતિહાસમાં અપૂર્વ થયું. આપણે સાંભળ્યું છે કે મહાભારતના પુદ્ગલો સમગ્રજગતના રાજાઓએ એક તરફ અથવા બીજી તરફ ભાગ લીધો હતો, તે તો દૂરની વાત છે, જૂની છે, એ સમયે કદાચિત્ત સંસારમાં મનુષ્યોની સંખ્યા યોડી હતી. પરંતુ જમતની વર્તમાન સ્થિતિમાં કે જ્યારે મનુષ્યે ભૂમિના તટુવસુ ભાગપર પોતાનો અધિકાર જમાવી દીધો છે, અને ભૂમિને છોડી, જલ, વાયુ પર પણ પોતાનું પ્રભુત્વ બેસાડવાનો મન કર્યો છે. એવી સ્થિતિમાં કે જ્યારે ઉન્નત જાતિઓનો અરસપરસ મુકાબલો ચાલ, તો સમસ્ત સંસારનું હેમા મળી જવું આવશ્યક હતું. થયું પણ તેમ. સંસારનો કોઈ દેશ ન રહ્યો કે, જેણે આ પુદ્ગલો કંઈ ન કંઈ

જોષ આગથી સળગી ઉઠ્યા. એ માત્ર એટલા માટે જ કે તેમના હૃદય સિવાય આટલું અધેર શા માટે કરવામાં આવ્યું છે. સાથેજ મહેને સંદેશો દીધા કે સર માધકલ જોડવાયર મહેને માદ કરે છે. તેણે પૂછ્યું હતું કે “ શું હતું તે જાણતો છે ? તે તો ત્યાં ૦ ૦ ૦ થવો જોઈતો હતો.” કેટલાક દિવસ પછી મેજર મરે રજા ઉપર વાત્સ્યા મયા અને પંજાબના ટ્રિબ્યુન પત્રમાં મહારા મોકલેલા પત્રોમાંથી કેટલાક સેજો છાપવામાં આવ્યા. ત્રીજ કમિશ્નર સાહેબને એ રિપોર્ટ પહોંચ્યો અને એ બહાને તેણે હૃદય કર્યો કે મહેને હવાલાતમાં પૂરી દેવો જોઈએ. અચાનક સાયંકાલે જસર, હવાનદાર અને જમાદાર વગેરે એકત્ર થઈને આવ્યા. મહારા જડતી લીધી અને મહેને હવાલાતમાં મુકી દીધી. મહેને કંઈ અબર નહોતી તેમ જાણીયું પણ નહોતું કે એવું શા માટે કરવામાં આવ્યું છે. હું મનમાં પહેલેથીજ સમજી ચુક્યો હતો. અને મહેને મારા મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો હતો કે હવે સમય આવી પહોંચ્યો છે. મહારે મહારા પુરાણ સંકલ્પને પૂરા કરવો જોઈએ.

ઉપવાસનો આરંભ.

તે સંકલ્પ એ હતો કે ખાતું પીતું છોડીને પોતાની જીવનથીસાને સમાપ્ત કરી નાંખવી. મહારો વિચાર કશો ધમકી દેવા કે ડરાવવાનો નહોતો. તે કેવળ એટલોજ હતો કે વધારે જીવવાની આશ્ચર્યકતા નથી. સાત દિવસ અને

રાત્રિ એ પ્રમાણે વ્યતિત કર્યાં. પહેલાં જે દિવસ આખા શરીરની અંદર વિચિત્ર જેવી ગતિ ઉત્પન્ન થઇ. પગની અંદર નાડી અને નસોમાં કંઇક તોડ થતી હતી અને એવું જણાતું હતું કે શરીરના એક ભાગમાંથી કંઇક નીકળી રહ્યું છે. હૃદયમાં એકજ વિચાર હતો. મનુષ્યની વિચાર શક્તિ ઘણી વિચિત્ર શક્તિ હોય છે. તેની રહામે દરેક પ્રકારનાં દુઃખો હારી જાય છે. હું જાણું છું કે જે ચઢીદોના શરીરોના ટુકડા કરી નાખ્યા હતા તેને કશી પણ પીડા થઇ નહિ હોય ! કારણ કે તે પણ દુઃખ અને દર્દની પર થઇ જાય છે પછી જાણે તેના મસ્તક ઉપર કરવત મુકે, શરીરના જે ટુકડા કરી દેવામાં આવે. એક સંકલ્પ કરી લ્યો કે, બસ હવે જીવત રહેવું જ નથી; પછી તમામ દુઃખ દર્દો પોતે પોતાની મેળે તેની આગળ મંદ પડી જાય છે, અને તે વખતે યાદ આવે છે કે:—

(૧)

જીંદગી અપની દસાના હૈ જમાને કે લીએ,
શુભ કુએ હૈ હમ વહાસે યાદ આનેકે લીએ.

(૨)

મર ગયે લેદિન જમીં પર નામ પેદા કર ગયે,
જાન જાનેકે લીએ હૈ, મૌત આનેકે લીએ.

ભાવાર્થ—પોતાની જીંદગીને જમાનાના માટે દસાવા-
નેજ અને આપણે જે દુનિયામાંથી અલોપ થયા છીએ તે
માત્ર યાદ આવવાને માટેજ.

મરીતો ગયા પણ દુનિયાપર નામ કમાઈ ગયા, અને પ્રાણુ તો જન્મને માટેજ છે, અને મોત આવવાને માટે છે. તેમાં હર્ષ શોક શા ?”

એવો વિચાર કર્યા થોડાજ દિવસો થયા હતા, ત્યાં જલમાં સમાટના એક ઢંઢેરાની ખજર આવી કે બધા પો-લિટિકલ કેદીઓને છોડી દેવામાં આવશે. કેટલાક માણસોએ કહેવડાવ્યું કે, હું મહારા વિચારોને છોડી દઉં. હું મરું પોતાને હાંસી રૂપ બનાવા માગતો નહોતો. જીવવું અને મરવું એ કંઈ બાબતની રમત નથી. મહારો જવાબ એ હતો કે, જો એવું થશે તો એટલો સમય ખાધા પીધા વિના હું મહારા જીવનને ટકાવી શકું તેમ છું. એ દિવસોમાં બે વખત ખોરાક મહારી પાસે રાખવામાં આવતો હતો અને વોર્ડર દિવસ રાત્રિ દેખરેખ રાખતો હતો. જ્યારે છ સાત દિવસ પીતી ગયા, ત્યારે ડોક્ટરને ફક્ત બલ્બો અને ટયુબ (નળી) વિગેરે સામાન લઈ નાકની વાટે કુધ પેટમાં નાંખવાને માટે તૈયાર થયા. હાથ પગ પકડીને નાકમાંથી એક લાંબી રબ્બરની નળી અંદર નાંખી દેવામાં આવી. અને પાંચ વાટે કુધ અંદર રેડી દીધું. તેમાં કુખ થવું હતું, પરંતુ એ તો જલનો નિયમ છે કે, જળરજ્જીથી કામ ભેવું. આંક આંક આંવાડીમાં સુધી એવું થવું રહ્યું. એ બે મહિના મહાઈ મન સંસારથી વિરક્ત રહ્યું. મહે એક બે મહિના હાંસીની કાટડીમાં ગાળ્યા હતા, અને બીજા પ્રસંગ મૃત્યુની તૈયારી માટે ગાળી રહ્યો હતો. હું એ બન્નેને અસિમ આનંદ સમજું

હું. તે આનંદ એક રસપૂર્ણ હતો. તેમાં મનની અંદર કોઈ વિકારજ ઉત્પન્ન થતો નહોતો. સંસારની ચિંતાઓ અને જાનનો સર્વ પાછળ રહી ગઈ અને હું મૂકે પોતાને તથા ધણે દુર નીકળી ગયેલો જોતો હતો. જસ તમામ ધ્યાન એકજ વાતપર ચોટી રહેતું હતું.

શું આત્મહત્યા પાપ છે ?

આ સમયમાં નવો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવી ધણે ભાગે મહારી સાથે તર્કવાદ કરી મૂકે ખાત્રી કરાવા માગતો હતો કે આત્મહત્યા પાપ છે અને મહારે પાપ નહિ કરવું જોઈએ.

મહે' તેને કહ્યું કે, આત્મહત્યાનું પાપ એ સ્થિતિમાં લાગી શકે છે કે જ્યારે મનુષ્ય સ્વતંત્ર જીવન ગુજારતો હોય, પોતાની ઉન્નતિના માટે અથવા પોતાના કર્તવ્ય પાલનને માટે સમય અને સ્વતંત્રતા હોય ત્યારે. જે વાતનું સંસારની બહાર પુણ્ય છે, તે જોલના જીવન માટે પાપ જગર પુણ્ય નથી થઈ શકતું. ખીજું શરીરના ત્યાગને પાપ સમજવું એ આર્થજાતિના જોવામાં હોઈ શકતું નથી. તેમજ ત્યાં શરીરની ઠદિ ભારી ક્રિમલ પણ અંકાઈ શકાતી નથી. બાલિ-કાઓ હસ્તી હસ્તી પોતાના પતિની સાથે ચિતા ઉપર ચડી જતી હતી. કુમારિય બદે કેવળ એક પાપના પ્રાયશ્ચિતને માટે પોતે પોતાને તુપાનળની અગ્નિમાં હોમો દીધા હતા. કાલાનુસ એક આદ્ય કેવળ એટલા માટેજ ચિતાપર ચડી જીવી મુઓ કે, તેના શરીરને એંધી વર્ષ બાદ જવર આવી

ગયો. અને તે શરીર એટલું મલિન થઈ ગયું કે રહેવાને યાદે લાયક ન રહ્યું.

એ પ્રકારનો વાદવિવાદ અને વાતચિત જ્યારે શરૂ થયું તે તપાસાર્થે આવતો હતો ત્યારે ચતી હતી. એટલામાં માર્ગદર્શના કેદિઓ અને ચાર બંધાવી કેદિઓની મુક્તિનો હુકમ આવી ગયો. એ બંધાણીઓમાંથી એક બનારસના પડખંતના મામલાનો હતો કે જેના કેસને અમારા કેસની એક શાખા મળી હતી. ત્યારબાદ કેટલાક લોકોએ મળીને કહેવાયું કે, હવે મ્હારે હક છોડી દેવી જોઈએ-સાથે એ કે બહાર કાઢવર્તમાનપત્રમાં જેવામાં આવ્યું છે કે મ્હારી મુક્તિનો પણ હુકમ થઈ ગયો છે. થોડીક આરા ઉત્પન્ન થઈ મ્હારે જોઈ સંસારની સાથે બંધનની બેડી પડવા લાગી. છતાં પણ હું એજ ધમ્મકો હતો કે અંતિમ ક્ષણ સુધી પ્રતિજ્ઞા ટકાવવી. ત્યાં એક દિવસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે ધસારાથી કમળ કે “ત્હમ્હારે એવું ન કરવું જોઈએ. કેટલાક આદમી મુક્ત થઈ ગયા છે, આજા છે કે ત્હમ્હારા માટે પણ હુકમ આવ્યો છે. અહીંથી આવી સ્થિતિમાં ત્હમ્હારું પાછા જવું ઠીક નહિ ગણાય.” એ એક વરેહનો ખુલ્લો ધસારો હતો અને મળેને બાજબી લાગ્યું કે જો પાછો અવસર મળે છે તો એકવાર ફરી આ શરીરથી લાભ લેવો જોઈએ. એથી ખોરાક લેવા પુછી થયો અને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે પછી લહે દમાયો કે કોઈ બીજા વિચારથી ખોરાકની એવી વિશેષ ગોઠવણ કરી કે ત્રણ ચાર સપ્તાહની અંદર મ્હારા વજનની

હાલત હતી તેવી થઈ ગઈ. મહારા જેલમાં જવા પછી પ્રત્યેક માસે મહારૂં વજન એકાદ પાઉન્ડ ધરી જતું હતું. ખોરાક છોડવાના સમયે આશરે ૧૪૨ પાઉન્ડ હશે. બે મહિનાની અંદર ૧૦૦ થી પૂણું ધરી ગયું. પછી આશરે ૧૨૦ પાઉન્ડ સુધી પહોંચી ગયું.

એક દિવસે રહેવારે હડી નીચે ઉતરવા જતો હતો કે અચાનક એક વોર્ડર બોલાવવા માટે આવ્યો. અમારા મુકદ્દમાના ૧૪ બીબી માણસોને પણ ત્યાં બોલાવવામાં આવ્યા અને ફાટકની પાસે ઉભા રહી તેઓ વાટ જોતા હતા ત્યાં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને જેલર બંને આવ્યા. તેના હાથમાં કેટલાક ફોર્મો હતાં. તેણે મહેને એવું કહ્યું કે પંજાબી ભાષામાં આ ભાષાને એવો હકમ સંબળાવો કે નીચે લખેલી શરતોપર પંજાબ ગવર્નમેન્ટે હેમની મુક્તિ મંજૂર કરી છે. જો તે શરતો પાળવા માગતા હોય તો તે કબુલાત આપે કે એ શરતોને ખરોખર પાળતા રહેશે. તે શરતો એ હતી કે, સરકારની વિરૂદ્ધ કંઈ કરવું નહિ. અને પંજાબ ગવર્નમેન્ટ જ્યાંસુધી તેને પૂરીરીતે સ્વતંત્રતા ન આપે ત્યાંસુધી ડેપુટી કમિશ્નરની રજા સિવાય જીલ્લા બહાર જવું નહિ જો તેઓ એની વિરૂદ્ધ ચાલશે તો હેમની બાકીની સજા પાછી આપવામાં આવશે. તે ફોર્મો છાપેલાં હતાં અને કેટલાક નવી પર્ગેના કેદીઓ માટે હતા. હેમના માટે કશી કરવામાં નહોતી આવી.

ત્યારબાદ એક ટાઇપ કરેલો પત્ર -

હું કાંઈ બળવાવાળી અથવા એનારકિસ્ટ સોસાયટીના સાથ ન આપું અને સરકારની દ્વાનો આભારી રહીશ. મને એ પ્રતિજ્ઞાનો વાંધો નહોતો, કેમકે મહે તે પહેલાંજ પુલાસો કરી દીધો હતો કે મહે કાંઈ એવી સોસાયટીના કામમાં જામ લીધોજ નથી. અમે બધા પોતપોતાના ઘોડામાં પોતાના કામના અને કપડાં લેવા ગયા. અમને બધાને ત્યારબાદ એક ઘોડામાં રાખવામાં આવ્યા.

એક તરફ હર્ષ.

અમારા સોબતીએને આ વાતની સૂચના મળી મુકી હતી, તે સૌ દોડતા મળવાને ખાટે આવ્યા. તે તો સર્વ હર્ષમાં કુલ્પા સમાતા નહોતા. એમની મુખમુદ્રાપર એક અસૌકી આનંદ વર્ણ રહ્યો હતો. પરંતુ મહારા હૃદયની સ્થિતિ પ્રજ્ઞાની વિચિત્ર હતી. એ વાતનો હર્ષ હતો કે આ એક નવો જન્મ થયો. પરંતુ નવો જન્મ થવાથી પણ એક વાત વિશેષ હતી, કે નવો જન્મ લેવાવાળા જીવનમાં, એ સ્થિતિમાં આવે છે કે જે લેના ખાટે વહન નવીન હોય છે, અને લેના એવામાં કાંઈ વિશેષ આનંદ નથી આવતો. મનુષ્યનો એક સ્વભાવ એવો હોય છે કે લેને પોતાના પુરાણ સંબંધીને સંભારતાં વિશેષ આનંદ થાય છે. દાંત એજ પ્રમાણ રહ્યો છે કે એકવાર પાંચ જ્ઞાતજન્ય એ સ્થાનોએ જોવા મળે. આ જાવનાં થી રીતે ક્રિપ્ત થાય છે લેની ખબરજ પડતી નથી. જે માણસોને મદિ હું મળ્યા

કરતો હતો તે મનુષ્યના મ્હેરા જોવાનો અને વાતચિત કરવાનો પાછો સમય મળે. એ સખધીની સ્મૃતિજ વિયોગ ને દુઃખદાયી બનાવે છે. અને હૈમને મળવાનો અવસર કેવળ નવીન જીવન નહોતું પ્રત્યુતઃ નવા જીવન સુખોના અખારની સાથે મળેલું હતું.

બીજી તરફ સોફા.

પરંતુ શોક પણ હતો, અને તે એ હતો કે, જેની સાથે કેટલાક સમયથી જીવન અને મૃત્યુ, સુખ અને દુઃખ આશા અને નિરાશા વગેરે પ્રસંગોની જે સોજત હતી તે મનુષ્યો સાથે હવે વિયોગ થવાનો હતો. એ સોફા પાછળ રહી જશે. એ વિચારથી મ્હારી આંખમાંથી અશ્રુ નીકળી પડ્યાં અને હું હૈમની તરફ આખ ઉઠાવી જોઈ ચકતો નહોતો. કેવળ મ્હારા મુકર્દમાના જે સોજતી હતા હૈમના સમયમાંજ નહિ પરંતુ ત્યાંના પણ ધણાક કેદીઓની સાથે મ્હારી દોરતી થઈ ગઈ હતી. એ સોફામાં ધણાં પતિત યયેસા મનુષ્યો હતા, પરંતુ કેટલાક એમાં એવા એવા હતા, કે જાણેકે ગંદકીના દમધામા રત્ન પડ્યા હોય. હૈમની અદર પણ સેના અને પ્રેમ ભાવ તથા ધણીજ નમ્રતા જોવામાં આવતી હતી. એ કાઠડીયો અને દીવાલોને છોડતી વખતે યોડીક દિલગીરી થતી હતી. કેન્દ્રની અસ્થિના સમયે જ્યારે “ બાસ્તીન ” ની જેવ તોડરામાં તેમાંથી એક દિને કહાડવામાં આવ્યો કે જે

હું કાંઈ બળવાવાળી અથવા એનારકિસ્ટ સોસાયટીના સાથ ન આપું અને સરકારની દયાનો આભારી રહીશ. અને એ પ્રતિજ્ઞાનો વાંધો નહોતો, કેમકે મહે તે પહેલાંજ ખુલાસો કરી દીધો હતો કે મહે કાંઈ એવી સોસાયટીના કામખર્ચ ભાગ લીધોજ નથી. અને બધા પોતપોતાના વોર્ડમાં પોતાનાં કામજા અને કપડાં લેવા ગયા. અને બધાને ત્યારબાદ એક વોર્ડમાં રાખવામાં આવ્યા.

એકે તરફે હર્ષ.

અમારા સોજતીઓને આ વાતની સૂચના મળી મુઠી જતી, તે સૌ દોડતા મળવાને માટે આવ્યા. તે તો સર્વે હર્ષમાં કુલ્યા સમાતા નહોતા. એમની મુખમુદ્રાપર એક અસોહિત આનંદ વર્ષો રહ્યો હતો. પરંતુ મહારા હૃદયની સ્થિતિ પ્રભુની વિચિત્ર હતી. એ વાતનો હર્ષ હતો કે આ એક નવો જન્મ થયો. પરંતુ નવો જન્મ થવાથી પણ એક વાત વિશેષ હતી, કે નવો જન્મ લેવાવાળા છવાઈયા, એ સ્થિતિમાં આવે છે કે જે તેના માટે તદ્દન નવીન હોય છે, અને તેના જોવામાં કાંઈ વિશેષ આનંદ નથી આવતો. મનુષ્યનો એક સ્વભાવ એવો હોય છે કે તેને પોતાના પુરાણ સંબંધીને સંભારતા વિશેષ આનંદ થાય છે. ફક્ત એજ ધમ્મા રજા કરે છે કે એકવાર પાછા જ્ઞાતાજનનાં એ સ્થાનો લેવા મળે. આ જાવનાં સી રીતે ઉપજ થાય તેની ખબરજ પડતી નથી. જે માણસોને જોઈ હું પ્રત્યા

કરતો હતો તે મનુષ્યના ઝેરા જીવાનો અને વાતચિત કરવાનો પાછો સમય મળે. એ સંબંધીની સ્મૃતિજ વિયોગ ને દુઃખદાયી બનાવે છે. અને તહેમને મળવાનો અવસર કેવળ નવીન જીવન નેહાતું પ્રત્યુતઃ નવા જીવન સુખોના અંબારની સાથે મળેલું હતું.

બીજી તરફ શોક.

પરંતુ શોક પણ હતો, અને તે એ હતો કે, જેની સાથે કેટલાક સમયથી જીવન અને મૃત્યુ, સુખ અને દુઃખ આશા અને નિરાશા વગેરે પ્રસંગોની જે સોખત હતી તે મનુષ્યો સાથે હવે વિયોગ થવાનો હતો. એ લોકો પાછળ રહી જશે. એ વિચારથી મહારી આંખમાંથી અશ્રુનીકળ પડ્યાં અને હું તહેમની તરફ આંખ ઉઠાવીને જોઈ શકતો નહોતો. કેવળ મહારા મુઠ્ઠામાંના જે સોખતી હતા તહેમના સંબંધમાંજ નહિ પરંતુ ત્યાંના પણ ધણાક કેદીઓની સાથે મહારી દોરતી થઈ ગઈ હતી. એ લોકોમાં ધણાતો પતિત થયેલા મનુષ્યો હતા, પરંતુ કેટલાક એમાં એવા એવા હતા, કે જાણેકે ગંદકીના ઢગલામાં રત્ન પડ્યા હોય. તહેમની અંદર પણ સેવા અને પ્રેમ આવ તથા ધણીજ નમ્રતા જેવામાં આવતી હતી. એ કેટલીયો અને દીવાલોને છોડતી વખતે થોડીક દિલગીરી થતી હતી. કેન્દ્રની કાન્તિના સમયે જ્યારે " બાસ્કીલ " ની જેલ તોડવામાં આવી ત્યારે તેમણી એક દિને ઠહાડવામાં આવ્યો કે જે વીસ પચ્ચીસ

વધ એક અંધારી ઢાઢીમાં પડ્યો પડ્યો હંદરો તે સાથે રમ્યા કરતો હતો. લેની સાથે એને પ્રેમ બંધાઈ ગયો હતો. તેજ એની પાસે આવતા હતા. ખાવામાં બળતા હતા અને લેનું દિલ ખુશ કરતા હતા. લેની આંખો સૂર્યનો પ્રકાશ સહન કરી શકતી નહોતી અને લેની પોતાની દયા પર એટલો પ્રેમ બંધાઈ ગયો હતો કે, તે દોડી દોડીને એ અંધારી ઢાઢીમાં જવા માગતો હતો.

મહારા સોજતીઓનાં દુરથી અથવા પાસેથી દર્શન કરી મહેને ગુરુ હરગોવિંદની વાત યાદ આવતી હતી. તે કેટલા ઉદાર હૃદય હતાં. તે સમય આ સમયથી કેટલો ભૂદો હશે કે જ્યારે અપણા પોતાના જેવા મનુષ્યોના હાથમાં અધિકાર હતો. જહાંગીરે નારાજ થઈ એક વખત હુકમ આપ્યો કે ગુરુ હરગોવિંદને ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં કેદ કરો. ત્યાં બીજાપણ કેટલાક રાજા કેદી હતા. ગુરુના માન અને પ્રતિષ્ઠા તથા લોકોની શ્રદ્ધા અને બક્તિ એટલી બધી હતી કે, સેકેડો શિખો ગ્વાલિયર જતા હતા, અને બહારથી કિલ્લાની દિવાલો ચૂમતા કે જેની અંદર લેમને! ખારો ગુરુ હતો, અને તે પ્રમાણે બક્તિ બતાવી પાછા ફરતા. સંયોગવશ બાદશાહ બીમાર પડી ગયા. લેની બીમારી પર કોઈ ઈલાજ લાગુ પડતો નહોતો. લેને કહેવામાં આવ્યું કે તમારી બિમારીનું કારણ એજ છે કે તમે એક વલી (પતના-ખારા) ને નિરપરાધીને કદમાં પૂરી રાખ્યો છો. લેએ સમજે હુકમ આપ્યો કે ગુરુ હરગોવિંદને છોડી દેરા.

જ્યારે દુકમ મળ્યો ત્યારે ગુર હરગોવિંદ કહ્યું કે, તે ત્યારેજ કિશાની બહાર નીકળી શકે કે જ્યારે તહેમના તમામ સોગતી કે જે આ કિશાના કેદ હતા તહેમને પણ છોડી મૂકવામાં આવે. બાદશાહે કબૂલ કર્યું અને સર્વને છોડી દેવામાં આવ્યા.

પાછા એજ સ્ટીમરપર.

જે દિવસ વિત્યા નહોતા ત્યાંજ જૂની 'મહારાજ' સ્ટીમર મદ્રાસ જવાને માટે તૈયાર થઈ. અમને જેલમાંથી છોડાડી એ સ્ટીમરની ઉપર ચઢાવવામાં આવ્યા. ધણીક તો ત્યાના બ્યાપારીઓ અને બહારના કેદીઓ હતા, જેને અમે કદિ પણ જોયા નહોતા પણ તેઓ અમને જોવાનો ભાવ રાખતા હતા. તેઓ આવતા અને દૂરથીજ જોઈ તથા હાથ જોડીને આશ્વા જતા હતા. સાંતા બજારના ભોકોએ ફંદ કરી અમને ઘોતીયા, પહેરણ અને ફેંટા આપ્યા. અને ફળ ફુલોના ટોપલા રસ્તામાં અમારે માટે પહોંચાડી દીધા. તેવું કારણ કે તેઓ એટલું પણ કરતાં કરતા હતા.

પાછા ભારતમાં.

જે મદ્રાસી ડોક્ટરો ત્યાંથી રજપર સ્ટીમરમાં સાથે હતા. રસ્તામાં તહેમની સાથે મેળાપ થયો. એમાંથી એક તો કેટલાક સમયના માટે જેલમાં રહી ચુક્યો હતો. મદ્રાસમાં જોયું આન્દામનમાં જોયું, ભારતના તમામ પ્રાન્તે ફેં જાયું છું કે ફક્ત મદ્રાસીઓમાંજ

માટે પ્રેમભાવ સૌ કરતાં વિશેષ છે. મદ્રાસ બંધાળના કરતાં બીજે નંબરે છે. મહેં આમળ પશુ કેટલીકવાર દરિયાઈ યુસાફરી કરી હતી. આફ્રિકા, અમેરિકા, યુરોપ, ખરમા વિગેરે દેશોમાં હું બધા યુગ્મો હતો. આન્દામાનમાં રહેતો હતો, પશુ એ બધા સ્થળોમાં મહેં મદ્રાસીઓને જ નહિ પણ તેમના હૃદયને ઝોળાખ્યાં હતાં. તથા દિવસ પછી સ્ટીમર કિનારે આવી પહોંચી. આન્દામાનની પોલિસે અમને વિશેષ બદાખરતની સાથે મદ્રાસી પોલિસના હાથમાં સોંપ્યા, અને સહેરના એક શાલુમાં લાવવામાં આવ્યા. રાત્રિભર અમે ત્યાં રહ્યા. ખાવાને માટે તમામન આપવામાં આવ્યો. બીજે દિવસે સહવારે પોલિસ કમિન્ડરની ઓફિસમાં હાજર થયા, ત્યાંથી અમને દરેક બધુને ખર્ચી તથા ખોરાક આપવામાં આવ્યાં, અને બીજે દિવસે સહવારે પોલિસ કન્સપેક્ટર રહેશન પર આવ્યા, અને લાહોર તથા અમલતસરના ત્રિભ વર્ગની ટિકીટ ખરીદી અમારા હાથમાં આપી. મદ્રાસની સી. બાઇ. ડી. ના એક અમલદાર પોતાની જા સુધી અમારી સાથે આવ્યા અને પોતાની તરફથી અમને સર્વપ્રકારના સુખ દેવાની કોરોષ કરી.

ધુપી પોલિસ આપણી કુદમન નથી.

મદારો તત હવે ધુપી પોલિસના સજામાં ગાળી મરે હતો. પહેલાં મદારો વિચારો એવા, હવે કે તેની સાથે પૂણાનું વર્તન રાખતું જોઈએ. મુનહથી આવતાં અમે એકું

કર્તુ હવે મહેને લાગી આવે છે કે એવું કરવું મૂલ્ય
 મૂલ્ય છે. તે પણ મનુષ્ય છે. એવી અટકચાળી કરવાથી આ-
 પણે ભણી જોઈને હોને શત્રુ મનાવીએ છીએ પ્રત્યેક મનુષ્ય
 પોતાના અનુભવથીજ અનુમાન બાંધી શકે છે અને તેવોજ
 રિપોર્ટ કરે છે. આપણે કદિ પણ ખ્યાલ કરી શકતા નથી
 કે કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાના કર્તવ્યને પૂર્ણ કરવામાં મનુષ્ય-
 ત્વને વેગળુ રાખી શકે છે. રસ્તામાં અમે મુંઝવે પ્રાપ્ત,
 સીં. પીં., યૂં. પીં., દીલ્હી અને પંજાબના જીલ્લામાં થઈને
 ગયા. દરેક જીલ્લાની પોલિસો અમને જોવાને માટે આવતી
 હતી અને ગણતરી કરીને ચાવી જતી હતી, અને ખીજા
 જીલ્લાને રિપોર્ટ કરતી હતી અમે કેવળ લોકલ ટ્રેનોમાં મુસા-
 ફરી કરી શકતા હતા. એટલી લાંબી મુસાફરીમાં આશરે
 નવ દિવસ લાગ્યા. અને ઘણી મુશ્કેલીથી ત્રણ આના રોજના
 બદલે ૭ આના મળ્યા હતા કે જેટલું પોલિસને આપવાનો
 રિવાજ હતો. ગાડી મજવાને કેટલીક કલાકની વાર હોય
 ત્યારે અમારા સોબતી બે દિવસનું સીધું સામન ભેગો
 ખરીદીને ખોરાક બનાવી ખાઈ લેવા હતા અને ખીજા
 દિવસના રોટલા તૈયાર કરી લેતા.

રેલવેની અતિ દુઃખદાયક મુસાફરી.

મહેને રેલવેની મુસાફરી જોઈ ધણુંજ દુઃખ થયું. જોકે
 અમે સાંબાળુ હતું કે દેશની બહાર જાતિય ભાવિતિ જેવું
 ઉત્પન્ન થઈ રહ્યું છે. રેલવે મુસાફરીએ મદારા હૃદયથી એ

વિચારને સર્વથા દૂર કરી દીધો. પ્રત્યેક રોજને, પ્રત્યેક
ગાડીમાં એક કરતાં એક વિશેષ દુઃખદાયક દૃશ્ય દૃષ્ટિએ
પડતું હતું. અંદર બેઠેલા લોકો રોજના પર અંદર દાખલ
થવાવાળાને ધક્કા દેતા હતા. તે સ્વાભાવિક સ્વાર થવાનો
પ્રયત્ન કરતા હતા, અને ઠામ ઠામ બળવા જેવું દેખાતું હતું.
ધણીખરા સ્ત્રી અને પુરુષો અંદર દાખલ થવાને માટે મ્હેનત,
આજીજી અને ખુશમત કરતા હતા, પણ અંદરના લોકો
પોતાના સુખને માટે દિલને પત્થર જેવું કરી લેતા હતા.
મ્હેને રેલ્વે મુસાફરી પર ધણી ધૂણા થઈ. હું ત્હેને કવળ
જાતિય રોગનું ચિન્હ માત્ર નથી સમજતો. પણ જાતિની
અંદર તિરસ્કારનું એક મ્હોલું કારણ સમજીશું. બેઠક રેલ્વે
ચોડી છે અને ત્હેમાં જગ્યાની તંગી છે. પણ અનુમાન કહો
હોએ કે, જે દેશનાં હજારો રોજનો પર પ્રતિદિન, દિવસ,
રાત્રિમાં કેટલીએવાર, પ્રત્યેક ગાડીમાં એકજ દેશમાં રહેવા-
વાળાઓની લડાઈ ચાલતીજ રહે છે, ત્હેની અંદર સહનું
જૂતિનો ભાવ ક્યાંથી આવી શકે ? આ મુસાફરીએ અમારા
દિલોથી સ્ત્રીઓના માટે માનની લામણી જોડી કરી દીધી
છે, પરદેશીઓ સાથેના પ્રેમભાવને નષ્ટ કરી દીધો છે. મ્હે
જેવું કે મુસાફરો સ્ત્રીઓને ધક્કા મારતા હતા. એક સ્ત્રી ત્હારે
ત્હેની ગોદમાં બાલક હોય છે, ત્હારે દેરીની માથે પૂજવાને
લાયક હોય છે. રોજનો પર સ્ત્રીઓ ગોદમાં બાલકો લઈ
આમતેમ દોડતી જગ્યાઓની તપાસ કરે છે, દરવાજા પાસે
જાય છે પણ કાંઈ અંદર આવવા દેતું નથી. ન રેલ્વે અન-

સદારો મુસાફરો સાથે સહાનુભૂતિ રાખે છે કે ન કોઈ લેનો બદોબસ્ત કરે છે. હું જ્યારે જ્યારે મુસાફરી કરું છું ત્યારે અંદર દાખલ થતા ખીજા મુસાફરોને જોતા મ્હારું હૃદય ખળી જાય છે. હું ઇચ્છું છું કે હવે રેલ્વેમાં મુસાફરી કરવા આવવું જ નહિ.

આપણા સહવર્તનનો રેલ્વેએ નાશ કરી દીધો.

એથી આ છા જીવનનું સહવર્તન નહિ થઈ ગયું છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય દોડતો દોડતો આમજી વધવા માગે છે, જેથી આરામની જગ્યા મળે. ખીજાને માટે લેને કશી પરવા હોતી નથી. ખીજાના હકોનો વિચાર ન કરી પોતાનાં મુખ અને ઇચ્છાને પુરાં કરવાં એજ સહવર્તનની જડ ઉખેડી રહ્યાં છે. મ્હને તો પોતાના દેશ અને જાતિમાં બધાથી વધારે ખરાબી એજ જણાય છે કે, જલસામાં, નાટકમાં, રેલ્વે મુસાફરીમાં ખીજાના હકોનો વિચારજ નોવામા આવતો નથી.

ઈંગ્લેન્ડ જાહેર જીવનમાં એક મોટો ગુણ એ છે કે હજારો મનુષ્યો ખેલ-તમાશા જોવા જાય છે. ટિકિટ ખરીદવી હોય છે ત્યારે હજારોની હાર થઈ ઉભા રહે છે. ખરાબર બખ્ખે ખારીની રહામે આવી જાય છે. ટિકિટ ખરીદી આગળ જાય છે. કોઈ કોઈને ધક્કો દેતું નથી કોઈ ખીજાની જગ્યા લેવા ઇચ્છતું નથી પછી લડે કપાકોના કલાક ઉઘું રહેવું પડે. રેલ્વેની મુસાફરીમાં નવા મુસાફરો આવે છે. સર્વ પોત પોતાની જગ્યા પર ગૂંપચૂંપ બેસી જાય છે. ખાલી જગ્યા ન હોય તો તે ચાલ્યો જાય છે. કંના રહેવાની જગ્યા નાંધે,

તો તે સુપચાપ હશે રહે છે. આપણે જી " ડિસિપ્લિન " અર્થાત વર્તનનો ખ્યાલ પણ નથી કરતા.

આખરે લાહોર સ્ટેશન ઉપર.

મહારા કેટલાક સોગતી લુધિયાનામાં, કેટલાક અમૃત-સરમાં ઉતરી ગયા. હું એકલો લાહોર સ્ટેશન પર પહોંચ્યો. સન્ધ્યાકાળે સાત વાગ્યાનો સમય હતો. એપ્રિલની ૩૦ મી તારીખ હતી. હજી સૂર્ય પોતાનો પ્રકાશ આપી રહ્યો હતો. હું મહારાં કપડાંલેણાં વિગેરે સડેલી બહાર નીકળતો હતો. મહેં બહાર નીકળી નેચું તો એક સી. આઇ. ડી. સન ઇન્સપેક્ટર જેને મહેરાચી હું ઓળખતો હતો, તે માડીમાં ધ્યાનથી તપાસ કરતો હતો. હું સમજી ગયો અને તેને બોલાવી પૂછ્યું " આપ કોને શોધો છો ? "

તેણે મહેને ઓળખી લીધો, અને કહ્યું કે " તમને પોતાનેજ. આપ ઓળખાવા પછી મુરકેલ થઇ ગયા છો ! " મહેં કહ્યું : " એવીજ જગ્યાએ રહીને આવ્યો છું તેથી. " તે મહેને એક સાહેબ પાસે લઇ ગયો, કે જે ત્યાંજ મહેને નોંધ રહ્યા હતા. તેણે પૂછ્યું : " તમે ક્યાં જઇને રહેશો ? " મહેં કહ્યું " મહારી સી બહીયાં રહે છે, મહાનનું ઠેકાણું મેળવી ત્યાં જઇશ, અમર આપને અમર દોષ તો ત્યાં લઇ ચાલો. " તેણે દિલગીરી બતાવી કહ્યું કે, મહેને અમર નથી અને હાથ મેળવી એક બીજાથી અમે વિદાય થયા.

શું આ સ્વપ્નતો નથી જોઈ રહ્યો.

હું બહાર નીકળ્યો; ટાંગાપર બેસીને લોહારી દરવાજો ઉતરી ગયો. રહાંજના સમયે અનારકલીના આ ભાગમાં ઘણી ગોખા હોય છે. લોકો આવતા જતા હતા. હું કામ-જાતું મિજાતું બગલમાં મારી ઉભો હતો, અને વિચાર કરતો હતો કે જાફ પશુ ક્યાં જવું. આ સમયે લાહોરનું દૃશ્ય જોઈ હું તો આશ્ચર્ય ચકિત થઈ ગયો. હું વિચારમાં લિન બની ગયો કે હું જોઈશું તે સ્વપ્ન તો નથી ? કેટલીક વાર સુધી હું સંચાહીત ઉભો રહ્યો. નેત્રાના સ્થાને સિને-માની શીશ્મના જેવો દેખાવ જણાતો હતો. મહારૂ હૃદય જૂદાજ વિચારોથી ભર્યું હતું. શું બતાવું ? કાંઈ એવી રિથ-તિમાંથી પસાર થયો હોય, કાંઈએ એટલાં આશ્ચર્યજનક પરિવર્તનો અને જીવન તથા મૃત્યુના ઉચ્ચ નીચ અનુભવો અનુભવ્યા હોય, તેજ અનુમાન કહાડી શકે છે. મહારી ક્ષમમાં ચકિત નથી કે વર્ણન કરી શકે, કે હું કેવા વિરમમતાના સમુદ્રમાં ઝાંઘા ખાઈ રહ્યો હતો. તેમ હું કહી પશુ શકતો નથી કે તે આશ્ચર્ય હતું, આનંદ હતો, સ્વપ્ન હતું અથવા મૂર્છા હતી કે કેવળ એક નાટક આત્માની મ્હાને થઈ રહ્યું હતું.

સ્વપ્ન અને વાસ્તવિક અવસ્થાની વચ્ચે ઝાંઘા ખાતાં જીવે સ્વપ્નમાંથી નીકળીને બીજી અવસ્થામાં આવવાનો આરંભ કર્યો. વચ્ચેનો સમય લોહારી દરવાજાના

ચોક્કમાં એક ખુશ્ખુશર ઉભા રહી વીતાવી રહ્યો હતો,
એટલામાં પાછો ચમકી ઉઠ્યો. મહેં વિચાર્યું સમાજમાં
જાડું. સમાજના દરવાજામાં ઉભો રહી મહેં ઇસારાથી એ
આદમીને બોલાવી પૂછ્યું કે, તમે જાણ પરમાનંદની સ્ત્રી
ધર બતાવી શકશો ? તે મહારી સાથે આવ્યો, અને એ
મકાનપર પહોંચાડી દીધો કે જે સ્થાને બેસી હું મહેં
પોતાને લખતો જોઉં છું. અંધારા જેવું થઈ મધું હતું
લોકોને ખબર પડી ગઈ. તેઓ મહેં મળવા અને જોવા
આવવા શરૂ થઈ ગયા.

ધર્મપત્નિ સાથે મુલાકાત.

મહારી સ્ત્રી મહેં જોઈ મુંઝાઈ ગઈ. તે મહારેથી
કશું પણ બોલી શકી નહિ, મહેં જણાઈ આવ્યું કે
મહારી ગેરહાજરીમાં તેણે ધણીજા દુઝો અને કરી
ઉડાવ્યા છે. થોડા પગારપર રકુમમાં બજારી લાહોરમાં
એક સાકડા અને ખરાબ મકાનમાં રહેતી હતી. પહેલ
પહેલાં તે બોડો તેને મળવાથી પણ ડરતા હતા. તે
લાહોરમાં રહી સદૈવ મહેનત કરતી રહી કે કોઈપણ રીતે
હું પાછો આવી શકું. મહાત્મા ગાંધી અને મિરટર જે-વું
જેવા પવિત્ર પુરોને મળી તેણે મહારા માટે દારોય કરી.
એ ત્રણ મહારા મિત્રો હરવખત તેમની સલામતાને માટે
તૈયાર રહ્યા. તેમના પ્રત્યે મહારા હૃદય કૃતજ્ઞતાથી ભર્યું
હતું. કદાચિત આ દેવીને લીધેલું હું પાછો એકવાર આ

સંસારમાં આપ્યો કે તેમના સુખ દુઃખમાં ભાગ લઇ શકું.

વિદાય થતી વખતે જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે મળે પૂછ્યું હતું કે હવે તમને શું કામ કરશો ? મહેં જવાબ આપ્યો હતો કે હું નથી જાણતો અથવા કંઈ નહીં નથી. ત્યારે તેણે વારંવાર પૂછ્યું ત્યારે મહેં કહ્યું “ મહારી ઓ સૂલમાં બસાવ્યા કરશે, અને કદાચિત્ત તેની જગ્યાએ હું ધરતું કામ કરીશ. ”

૨૧—આવીને શું જોયું.

લાહોરની ખૂબી મળે કદિ કદિ જેલમાં યાદ આપ્યા કરતી હતી. કેટલું પુરાતની શહેર ! કહે છે કે રામચન્દ્રજીના પુત્ર “ લવે ” તે વસાવ્યું હતું. આ તેજ શહેર છે કે જ્યાં એક જમાનામાં જયપાળ રાજ્ય કરતો હતો, કે જે પરાજયનું અપમાન સહન કરી શક્યો નહિ, અને રાજ્ય પોતાના પુત્રને સોંપી પોતે સજગતી ચિતાપર ચઢી મર્યો. આ તેજ લાહોર કે જ્યાંની ઓઝોએ ધરણાં વેચી અને રંદીયા માંતી લસકરને સહાયતા પડેલ્યાહી હતી.

આ તેજ લાહોર કે જ્યાં જહાંગીર અને શાહજહાન આવીને રજા કરતા હતા અને જેની ગલીઓમાં ગુર અર્જુન રજા રમતા હતા; જ્યાં ગુર અર્જુન અને દુધીર મીનામીર અરસપરસ જાનમેાઈ કરતા હતા; જ્યાં ગુર મોવિંદસિંહે ખાલી મીનામીર સાથે મીત્રાઈ ગાંધી હતી; જ્યાં ભગત હનમનુ વધા હતા; જ્યાં અબ્દાલિયોથી જસાસિંહ (મોટા) ગુતાગો;

જે પર મહારાજ સ્થૂજતસિંહે રાજ્ય ક્યું અને સિખ
એખાયરતી જડ નાંખી; જ્યાં મહારાજના મૃત્યુ પછી ધણે
ફેરફાર થઇ ગયો; જે સ્થાને ગુલાબસિંહ નામે એક સિપાઇએ
ગુલાબદાસી પંથ કઠાડ્યો કે જેને મળવાને માટે મહારાજ
સ્થૂજતસિંહ પોતે આવતા હતા; જે ઠેકાણે જમ્શાપંડિત
રાજા દીનાનાથ અને જમ્ખસી જગતરામ જેવા સાહસીક
અને શૂરવીર ઉત્પન્ન થયા છે. હા ! આ તેજ લાહોર કે જ્યાં
સ્વામી હયાનંદે આર્યસમાજની જુડી જડ નાંખી, અને
જ્યાંથી આર્યસમાજ પોતાના અગ્નિથી ડૂબળા હિંદુઓને
નહિ પણ સિખ અને મુસલમાનોને પણ જમાવી દીધા.
મહેને એ લાહોરની કદિ કદિ યાદિ આપ્યા કરતી હતી અને
જેવાને માટે જીવ તલસતો હતો.

લાહોરથી પોતાના ગામમાં.

ત્યાંથી હું મહારા પોતાના ગામમાં ગયો. ખાસાવરમાં
હૃદયપર પડેલા સંસ્કારો એવા ઉંડા હોય છે કે કદિ પણ દૂર થઇ
થકતા નથી. જે મલીઓમાં ગાળક શરખાતમાં દોડતો ફરે છે,
જે દાસ્તોની સાથે તે રમે છે તેનાં રમણો જાંડીરીતે હૃદયમાં
પર કરી બેસે છે અને જીવનમાં વારંવાર તેની સ્મૃતિ જાગી
ઉઠે છે. તેની યાદ હૃદયમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. તેને
વિચોમનું દુઃખ કહે છે. જીવાત્માની અવસ્થા પણ એવીજ
છે. આપણી વાસ્તવિક અવસ્થા " જાનંદ " થી જુદા પડી
સારનાં બીજાં મંથનોમાં ફસીને જ્યારે તે આવામખનમાં

મટકે છે, ત્યારે વાસ્તવિક રીતે તે પોતાની મૂળ સ્થિતિએ પહોંચવાની ઇચ્છા કરે છે અને એ ઇચ્છા પૂર્ણ ન થવાથી દુઃખ પામે છે. “ સતયિત્ આનંદ ” ની આ અવસ્થાને પુનઃ ત્રાસ કરી લેવામાંજ મુક્તિ છે.

મહેં કેટલીકવાર ધ્યાનથી મહારા ગામને જોયું. તેની ઐતિહાસિક વિરોપતા કેવળ એટલીજ છે કે તેના સ્થાપક અમારા વડવા “બાબાપરામા” ગુરૂ નાનકના સમયથી લઈ ગુરૂ ગોવિંદસિંહના સમય સુધી ગુરૂઓની સાથે રહ્યા હતા. જ્યારે હરગોવિંદે શાદાજહાંનની વિરુદ્ધ ઝડપે લડાવ્યો ત્યારે બાબા પરામા સાત જલ્યાદારોમાંના એક હતા. તેનો પુત્ર મણિ-દાસ ગુરૂ તેજમહાદુરની સાથે હતો, અને હીલ્લીમાં ગુરૂ તેજમહાદુરના બલિદાનની પહેલાં તેના શરીરને આરા (કરવત) થી ચીરી નાખવામાં આવ્યું હતું. તેના સંતાન ગુરૂ હરગોવિંદની સાથે લડાઈમાં રહેતા અને લડાઈમાં કામ આવતા હતા.

કાશ્મીરની મુસાફરી.

ત્યાંથી હું રાવળપીંડી ગયો. પિંડીના મિત્રોએ મહારા શરીરને ઘણું દુર્ગંજ જોઈ કાશ્મીર મોકલી દીધો. કાશ્મીરની મુસાફરી મહેં પહેલાં પણ ૧૯૦૩ માં કરી હતી. એની પહેલાં કદાચિત્ હરના જવાવાળામાં સ્વામી રામતીર્થજી જમ્યુથી પને ચાલી કાશ્મીર ગયા હતા. મહેં પણ સાથે જતીને લઈ કેવળ એક ક.મળીનેર

શ્રી નગરથી મુજરાબાદ અને ત્યાંથી ઝેલઠાબાદની મુસાફરી કરી હતી. સ્થેલ કેવળ સાધુઓના જેવી હતી. રસ્તામાં ન.ળાં વર્ષાદના હીધે ચઢી ગયાં હતાં અને જમને જીવના જોખમે પસાર થવું પડતું હતું. આ વખતની મુસાફરી પિંડીથી મોટરકારમાં થઈ. મોટરકારનો ડ્રાઇવર તદ્દન નવો મનુષ્ય હતો. તેણે આ પેસેઝર સડક કદિ જોઈ નહોતી. એક અનુભવાને અમે ડ્રાઇવર બનાવી પોતાના જીવનને તેને હવાબે કરી દીધું. ઠેલોએ વાર ઠોકરો ખાધી એક તરફ ગંભીર જેલમ નહી, બીજી તરફ, સો સો ગજ હંથા પર્વતોમાં આડોળવળી સડકોપર મોટર ચલાવવી એ ધણા જોખમનું કામ હતું.

આખરે તે એક ઠેકાણે પહોંચી મોટર રોકી ચક્રો નહિ અને મોટરને અથડાવી તોડી નાંખી, પણ પ્રભુની કૃપાકે પ્રાણુ બચી ગયાં. જાતે એકલા જવામાં પણ તુલ્લુ શાન હતું. રસ્તામાં ચાર પાંચ દિવસ અમારે રોકાવું પડ્યું. જ્યારે પીંડીયા બીજી મોટર આવી, ચારે અમે કાશ્મીર પહોંચ્યા. કાશ્મીર પ્રાકૃતિક સૌંદર્યમાં સંસારમાં પોતાની બરાબરીમાં પોતેજ છે. યુરોપના સુંદર દેશો સાથે તેનો મુકાબલો કરવો એ પણ વાસ્તવિક નથી. કાશ્મીરના જુદા જુદા સ્થાનોની સ્થેલ મોટરદારો ધણી ઝડપથી અને આનંદપૂર્ણ હતી. ચકારીપર તો એકજ વાતની જિંદી અસર થઈ, અને તે કાશ્મીરી બ્રાહ્મણોની ઓઝો અને તેના આજકાનાં મસ્તકપર તિલક અને મળામાં યજ્ઞોપવિત હતા તેની. આજ-

જોની સંખ્યા કાશ્મીરમાં લોટની અંદર નીમક માફક રહી ગઇ છે. પરંતુ કેવા કબોટા અને વિપત્તિઓમાંથી પસાર થઇ એ યોગ્યક આણણુ કુદુંજોએ પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કર્યું હતું, એ ધણુંજ આશ્ચર્યજનક હતું. એમતો હિન્દુઓપર ધર્મને ખાતર ધણાજ અન્યાયો થયા હતાં, પરંતુ કાશ્મીર દેશમાં હદ વળી ગઇ હતી.

દરેક કાશ્મીરી આણણુ બાળકના મસ્તકપર તિલક જોઇને મ્હાફે હૃદય પૂજાને માટે નમી જતું હતું અને મ્હને ગુરુ તેજબહાદુરના બલિદાનની યાદી આવતી હતી. ત્યાં અમે સાંભળ્યું કે, કોઇને તાર આવ્યો છે કે તિલક મહારાજ ર.રર્ગ સિધાવી ગયા.

કલકત્તાની કોંગ્રેસમાં

ત્યાં ખબર પડી કે કલકત્તામાં ખાસ કોંગ્રેસ ભરાવાની છે. મ્હને શોખ હતો કે, જેકું દેશના જીવનમાં શું પરિવર્તન થયું છે. હું ત્યાંથી પાછો ફર્યો અને લાહોરથી કલકત્તા કોંગ્રેસ જોવાને માટે ગયો.

વિશ્વ વર્ષ પછી મ્હને કોંગ્રેસ જોવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. આ કોંગ્રેસથી જણાવું હતું કે દેશમાં ખરેખર નવ-જીવન આવી ગયું છે. અને તે જુસ્સો અને જીવનનો વિસ્ફોટ જોવા કે જે સો વર્ષ સુધી જોવાની આશા નહોતી, આ પરિવર્તનના જન્મદાતા મહાપુરુષનો સર્જવાસ થઇ ચુક્યો હતો. તેના સદીરની ગરામરનું ચિત્ર પ્લેટફોર્મની રહામે

વાંચો.

જરૂર

વાંચો.

કીશ્વરત આવે-એક વખત ખરીદો:-

સામાજિક, ઐતીહાસીક, સંસારીક કીટકટીવ, શ્રી
ઉપયોગી, તથા ધર્મપ્રયોગી પુસ્તકો બમારે
ત્યાંથી સસ્તી કી'મતે મળશે,

કીમત

સંસારી-કે-સં-પાસી.	૧-૮-૦
માયાનો-ખજાર ૧-૨ દરેક ભાગના	૨-૦-૦
ભૂવન-મોહિની દરેકના.	૨-૪-૦
પદ્મલતા	૩-૦-૦
શુભવાડીનું શુભાળ.	૪-૦-૦
કુસુમ કાન્ત ભા-૧ ભાગના.	૨-૮-૦
કુસુમ કાન્ત „ ૨ ભાગના.	૩-૪-૦
પરાક્રમની પતાકા.	૨-૦-૦
વનિતા-વિનોદ.	૨-૮-૦
બાદશાહ-ખીરબલ.	
૧ થી ૧૬ ભાગ. ભેગા)	૨-૮-૦
વહેમી-વનીતા	૩-૦-૦
મોહિની	૨-૪-૦
વિદ્યાચંદ્ર અને સુમતી	૧-૧૨-૦
દક્ષીણનો વાલ	૧-૮-૦
સંગ્રામ-ક્ષેત્ર.	૧-૮-૦
. ૧-કેશો.	૧-૮-૦

બંસરી ખાસા.	૩-૦-૦
વીર-રોઠોડ	૧-૧૨-૦
ભયંકર-પ્રાપ્તિશિત.	૧-૮-૦
મંદ્રકળા અથવા	
બદુરૂપીનું બાજર ભાગ ૧થો ૨જો દરેક ભાગની કી.	૧-૮-૦
સંચાર દર્પણ.	૧-૮-૦
મધુર-મીઠન	૧-૧૨-૦
સત્તરમી-સરીનું કાંચ.	૨-૧૪-૦
ભાઈ પરમાનંદની-આત્મ કથા.	૧-૦-૦
પરાધીન-પંગમ.	૧-૪-૦
લાલખટ્ટી-યાને—	૦-૨-૦
માછરેટ્ટનું રાજનામું	
ભાવ-ચિત્રાવલી સચિત્ર (૧૦૦ ચિત્રો સાથે.)	૫-૦-૦
એકજ માણસ પોતાના બો વધા પુરવાના રૂપ	
આગ્રેદુશ દેખાડે છે.	
આસામ-પર-દર્શો	૧-૦-૦
પેલાવરની-પદ્મમીની	૧-૮-૦
સિદ્ધંત-નામું	૨-૮-૦
કાષ્ટજાળનાં સાદસીક કર્મ	૨-૦-૦
જર્મનની ઉન્નતી સાથી ધ્વજ ?	૩-૦-૦
દરસામ અને તેનો રહાની-ખબરો.	૧-૦-૦
વમામ દુન્યા મારેના—	
મદાન પંચમરોના	
પુતારક રસખાનો.	

	૨-૦-૦
મહાબલેશ્વર	૨-૮-૦
કૈલાસ માનસરોવર દર્શન	૩-૦-૦
ગૃહસ્થા શ્રમ	૨-૮-૦
સુંદર શૌભાગ્ય-સર્વસ્વ. (સચિત્ર)	૭-૦-૦
સતિ-નંડા બા. ૧-૨	૩-૮-૦
પતિવ્રતા-સતિઓ (સચિત્ર)	૧-૪-૦
ઝાખા-હરણ. (સચિત્ર)	૧-૪-૦
નળાખ્યાન.	૨-૦-૦
સાવિત્રી-ચરીત્ર-નાટક.	૧-૮-૦
નવનારી.	૧-૮-૦
મુદ્રા રાક્ષસ-નાટક	૩-૦-૦
હિલ્હી દરબાર.	૨-૪-૦
અઠખર-રાજ્ય. રહસ્ય	૧-૮-૦
અમરસીંહ.	
ચતુરસીંહ હમારો.	૧-૦-૦
૧ થી ૪ ભાગ.	૨-૮-૦
માયાવી-મેહીની	૦-૮-૦
હલમ ઠમ્ સંવાદ	૪-૦-૦
વિચાર-સાગર વેદાન્તનો મંથ	૨-૮-૦
શિક્ષણ શાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો	૧-૮-૦
પૈસા કેમ કમાવવા ?	૧-૦-૦
અંદ્રીકા.	

પત્ર વહેવારનો ખજાનો ઇંગ્લીશ તથા ગૂજરાતી	૧-૧૨-૦
ભક્ત કવિ દયારામનું જીવન ચરિત્ર	૨-૪-૦
વલ્લભકૃત મહાભારત રાગ રાગણી	
અઢાર પર્વ સાથે.	૭-૦-૦
વાલ્મીકી રામાયણ.	૫-૦-૦
દુલસીદાસ-કૃત રામાયણ ટીકા સાથે (હિંદીમાં)	૩-૮-૦
કલ્યાણકૃત રામાયણ	૨-૦-૦
દુલસીદાસ-કૃત. રામાયણ. (હિંદીમાં)	૧-૧૨-૦
સંગીત-રામાયણ.	૪-૦-૦
હીલામૃત-સાગર ગ્રંથ.	૧-૮-૦
કિર્તન રતનાકર	૬-૮-૦
આપણો ધર્મ	૩-૮-૦
આત્મ-પુરાણ	૧૭-૦-૦
શિવ-પુરાણ.	૩-૦-૦
ગીત-ગોવીંદ	૧-૮-૦
અદ્વૈત-મુક્તાવલી. વેદાન્તમાં સૌથી સરસમાં સરસ	
છે. એક વખત મંગાવી ખાત્રી કરો	૨-૦-૦
પંચસ્થાન-મહાત્મય.	૧-૧૨-૦
પંચીકરણ. ગુજરાતી.	૨-૦-૦
ચંદ્રચાર્ય પંચરાત્ર	૧-૧૨-૦
રાત્ર્ય ધર્મ પ્રકાશ. હિંદુ વેદ ધર્મ.	૨-૦-૦

બંગ-ભાષાપદ્દેશીકા

બેર બેઠાં વગર મારતરે થોડી મહેનતે થોડા વખ-
તમાં સહેલાઈથી બંગાળી-ભાષા શીખી શકાય છે.

બંગ-ભાષાપદ્દેશીકા લાગ. ૧ લો ભાગ. ૨ જો.

બન્ને સાથે ભાગ મંજાવનારને (હિંચા કાગળ) ૨-૦-૦
જેમાં બંગાલા વ્યાકરણ, બંગાલા ગદ્યાતુવાદ શિક્ષા
બંગાલા પત્ર લેખન પ્રણાલિ. અમુક રચને કેટલાક બંગલા
શબ્દોમાં થતી હાસ વૃદ્ધિનું જ્ઞાન બંગલા પદ્યાતુવાદ શિક્ષા
ઇત્યાદિ બધું અપુર્વ વિષયોનો સંગ્રહ કરવામાં આવેલ
છે. ૫૦૬ સંખ્યા. લગભગ—૨૦૦ જે ભાગ સાથે મેનારન
૨-૦-૦ મેવામાં આવશે.

જાતાં:—પંડીત વાડીલાલ હાહ્યાભાઈ શાહ.

સોલ-એજન્ટ.

બુકસેલર-નારણલાલ મોતીલાલ શાહ.

રીઝીરાઈ—અમદાવાદ.

નૂતન માસીક.

નવ-શક્તિ

અને

સરસ્વતિ.

જેની અંદર દરમાસે ત્રિ-પુરુષ ઉપયોગી. મુશ્કિલ
 લેખકોની કસાયલી કલમથી લખાએલા લેખો, કાવ્યો,
 સામ્રાજ્યક, તથા રાજ્યનૈતીકલેખો. દુંધી વાર્તાઓ, હાસ્યવિનોદી
 લેખો અને ચાલુ વાર્તાઓથી વાંચકોના દીલને રાત સાથે
 ગમત મળશે. શિક્ષણ શાસ્ત્રોના શિક્ષણ વિષય પરત્વેના
 અનુભવો પ્રગટ થશે. જેથી કેળવણીમાં રસલેતા, મહેતાશ-
 સાહેબોને તેમજ તેના હાથ નીચે ટાલીમ મેળવતા વિદ્યાર્થી-
 ઓને આ માસીક જરૂર ઉપયોગી થઈ પડશે. બાહક
 યનારને દર વર્ષે ચાલીસ ફાર્મ એટલે લગભગ ૬૫૦ પા-
 નાના ઓ પુરુષ સહેલાણીથી સમજી શકે તેવા પુસ્તકો ભેટ
 ટ્રીકે આપવામાં આવશે. દરેક લેખકોએ લેખ સાર અક્ષરોથી
 એક ખાતું લખીને મોકલવા, અને જે લેખો તમો લખોને
 મોકલાવશો તેના જરાજદાર તમો છો લેખ ચાલુ અંકમાં
 છાપશે કે નહીં તે તંત્રીની મરજી ઉપર છે.

૧ પ્રથમ ગ્રાહક તરીકે પૌતાનું નામ ભરી મોકલનારને પ્રથમ અંક સાથે " દેવસ્વરૂપ " ભાઈશ્રી પરમાનંદની આપવીતી વાંચે. કાળાપાણીની કારાવાસ—કહાણી કે જે માણસે નવલખાની હવાલાતથી તે આન્ડામાનની કાળા પાણીની "જેલ સુધીના કશ્ચાળનક હેવાલ પૌતાના હાથેજ લખેલો છે. તેની કિંમત છુટક રૂ. ૧) એક રાખવામાં આવેલી છે. " તે પુસ્તક વી. પી. કરી લવાનજમ વસુલ કરવામાં આવશે.

૨ અને આખરે વર્ષ સુધી બીજા પાંચ આવાજ પુસ્તકો ભેટ આપવામાં આવશે. જેથી અમને આશા છે કે ગુજરાતના સાહિત્ય રસિકો અમારા આ હાર્દમાં સહમદદ યશે.

માસિક—રાયલ આફ પેન્ડ ચાર, પાંચ ફાર્મથી ભરપુર લખાણનું, ૬૬, ઉત્તમ કાગળ, સચિત્ર પુસ્તક, અને રંગ બેરંગી ચિત્રોથી ભરપુર આપવામાં આવશે. 'વાર્ષિક લવાનજમ માત્ર રૂ. ૩-૫-૦ (પાં. સાથે) ભેટનાં પુસ્તકોનું પોસ્ટેજ ખર્ચ ગ્રાહકોને આપવું પડશે.

નવશક્તિના ચાલુ ગ્રાહકોને આ માસિક નિયમિત મળશે.

લખો:-વ્યવસ્થાપક 'નવશક્તિ અને સરસ્વતી'

બુકસેલર નારણલાલ મોતીલાલ

રીઝીરાડ. અમદાવાદ.